

Березовська Л. І. кандидат психологічних наук, доцент,
Національний університет «Львівська політехніка»
<https://orcid.org/0000-0002-5972-7883>

Ямчук Т. Ю. кандидат психологічних наук,
Мукачівський державний університет.
<https://orcid.org/0000-0003-0392-2249>

ПСИХОЛОГІЯ МІЖОСОБИСТІСНИХ ВЗАЄМИН ПОДРУЖНЬОЇ ПАРИ

У статті представлено результати теоретичного та емпіричного дослідження міжособистісних взаємин подружньої пари. Визначено, що найбільш благополучними є ті сім'ї, які мають менший стаж подружнього життя. Задоволеність шлюбом залежить від особливостей сімейного оточення, від спілкування та взаємодії у конфлікті, від ціннісних орієнтацій. У парах досліджуваних зі значним стажем подружніх взаємовідносин кореляційні зв'язки є більш сильними та значимими.

Ключові слова: міжособистісні взаємини; подружні пари; задоволеність шлюбом; конфліктна взаємодія; ціннісні орієнтації.

Актуальність дослідження.

Сьогодні через соціальні, економічні, культурні, політичні виклики відбуваються значні зміни у сімейних взаєминах. Інститут сім'ї особливо у молодих сім'ях зазнає постійної трансформації. Однак сімейні стосунки залишаються полем цікавості не тільки самих членів подружньої пари, родичів, дітей, батьків, а і наукової спільноти.

Проблеми дослідження міжособистісних взаємин, типів сімейної взаємодії висвітлено в дослідженнях Т.В. Андрєєвої, О.А. Карабанової, В.І. Зацепіна, Л.М. Бучинської, В.Н. Дружиніна та ін.. [3; 4]; питаннями задоволеності стосунками і сім'ї, сімейної стабільності, міжособистісного сприйняття подружжям, сумісності партнерів розкрито у працях Ю. Є. Альшиної, В.А. Сисенко, М.М. Обозова, А.М. Обозової [1]. К. Роджерс запропонував поняття подружності та зазначав, що основою успішних взаємин у сім'ї є емоційний зв'язок партнерів [8]. Етапи розвитку емоційно-близьких взаємин у сім'ї, універсальну форму подружньої взаємодії, яка передбачає взаємопорозуміння партнерів та задоволеність сімейними стосунками розглядав Н. Пезешкіан [6].

Метою статті виступає висвітлення психологічних особливостей подружньої пари залежно від стажу сімейного життя.

Міжособистісні взаємини в сімейних пар було визначено за рядом інструментальних методик. А саме: тестом-опитувальником «Задоволеність шлюбом» (В. Столін, Т. Романова, Г. Бутенко), методиками «Характер взаємодії подружжя в конфліктних ситуаціях», «Шкала сімейного оточення», «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості С.С. Бубнова», опитувальником «Особливості спілкування між подружжям» Ю.Є. Альшиної, Л.Я. Гозман, Е.М. Дубровської. [2; 5; 7] Опис здійснено на основі використання методів математичної статистики: порівняльний (критерій Н-Краскала-Уоллеса) та кореляційний аналіз.

Дослідження міжособистісних взаємин подружжя здійснено з сімейними парами, що проживають в Закарпатській області. В опитуванні взяло участь 43 сімейні пари (16 пар зі стажем подружнього життя до 3 років, 15 пар – стаж 3-10 років та 12 пар – стаж проживання у шлюбі більше 10 років).

Згідно критеріїв опитувальника «Задоволеність шлюбом» (В. Столін, Т. Романова, Г. Бутенко) межі показників знаходяться на відріжку від 0 до 48 балів. Середні значення груп досліджуваних за даним опитувальником представлено в таблиці 1.

Результати тесту-опитувальника «Задоволеність шлюбом (В. Столін, Т. Романова, Г. Бутенко).

	Стаж	Кількість пар	Mean	Std. Deviation	Asymp. Sig.
1 група	1-3 р.	16	30,56	6,12	0,000
2 група	3-10 р.	15	27,90	3,48	
3 група	Більше 10 р.	12	23,17	3,70	

Благополучними є ті сім'ї, які мають стаж сімейного життя від 1 до 3 років (Хсер. = 30,56, σ = 6,12), до перехідних відносяться ті, сім'ї, що живуть у шлюбі від 3 до 10 років (Хсер. = 27,90, σ = 3,48) та до неблагополучних відносяться ті, що разом проживають більше 10 років (Хсер. = 23,17, σ = 3,70). Ці відмінності між групами визначено на статистично значимому рівні за критерієм Н-Краскала-Уоллеса.

Отже, найбільш благополучними є ті сім'ї, які мають менший стаж подружнього життя. Очевидно, почуття які є між подружжям є основою їхнього задоволення один одним та сімейним життям.

Особливості спілкування між подружжям (довіра у спілкуванні, взаєморозуміння між подружжям, схожість у поглядах, загальні символи сім'ї, легкість у спілкуванні та психотерапевтичність у спілкуванні) ми дослідили за опитувальником «Особливості спілкування між подружжям» Ю.Є. Альошиної, Л.Я. Гозман, Е.М. Дубровської. Згідно інтерпретації методики чим більше числове значення, тим більш теплішим, глибшим є спілкування). Отримані дані представлено на рисунку 1.

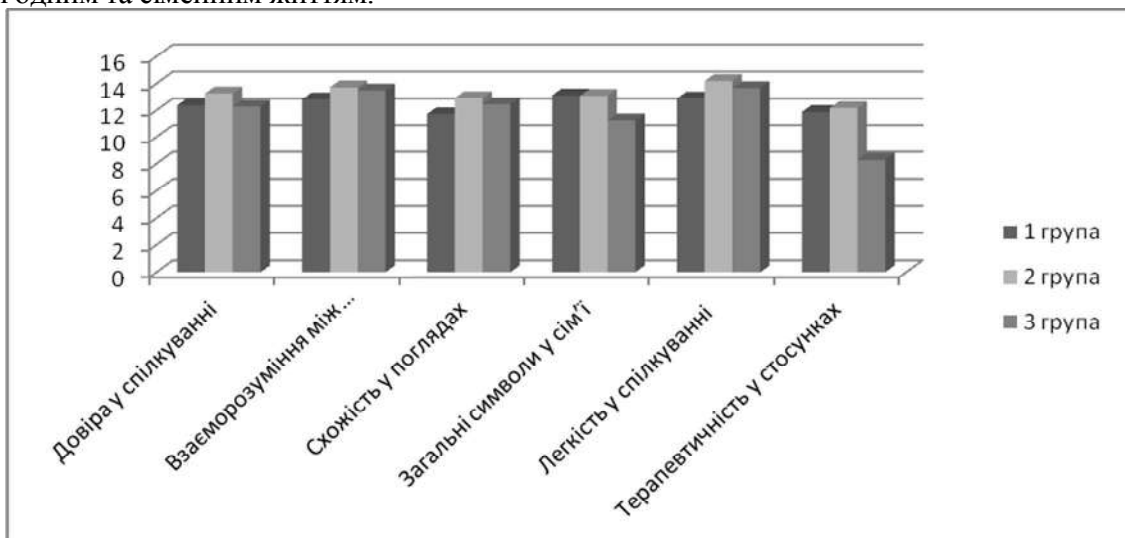

Рис. 1. Результати опитувальника «Особливості спілкування між подружжям» Ю.Є. Альошиної, Л.Я. Гозман, Е.М. Дубровської.

Примітка: стаж подружнього життя: 1 група – до 3-ох років, 2 група – 3-10 років, 3 група – більше 10 років.

Середні значення за п'ятьма шкалами не є рівними (див. рис. 1), вони відрізняються у груп, але тільки за однією шкалою «терапевтичність стосунків» є відмінності на статичному рівні за критерієм Н-Краскала-Уоллеса. Найвищі показники у групі зі стажем сімейного життя від 3 до 10 років (Хсер. = 12,17, σ = 5,16), трохи нижчі у групі подружжя яке живе разом не більше 3-ох років (Хсер. = 11,88, σ = 5,22), найнижчі у того подружжя, яке проживає разом більше ніж 10 років (Хсер. = 8,29, σ = 2,99). Щодо інших шкал, то група, що має стаж подружнього життя 3-10 років має вищі

показники довіри у спілкуванні, взаєморозуміння між подружжям, схожість у поглядах та легкість у спілкуванні.

Отже, особливостями подружнього спілкування є те, що найменш «терапевтично» проходить спілкування у сім'ї, подружжя якої проживає разом більше, ніж 10 років.

Відносини з родичами і друзями, питання, пов'язані з вихованням дітей, прагнення до автономії, порушення рольових очікувань, неузгодженість норм поведінки, домінування одним із подружжя, прояв ревностів, ставлення до грошей ми дослідили

за методикою «Характер взаємодії подружжя в конфліктних ситуаціях». Згідно інтерпретації методики величина отриманих чисел свідчить про активність або пасивність при подружніх конфліктах. Негативне значення індексу говорить про негативну реакцію респондента в конфліктних ситуаціях, позитивні – про позитивні реакції. Значення, близькі до 1 (або до -1) підкреслюють пасивний характер поведінки при сімейних непорозуміннях, а близькі до 2 (або до -2) говорять про активну позицію в даній ситуації. Чим ближче значення загального індексу до -2, тим більш конфліктний характер носить взаємодія

подружжя. Отримані дані наведено на рисунку 2.

За 5 шкалами відмінності між середніми значеннями спостерігаються на статистичному рівні (за критерієм Н-Краскала-Уоллеса). Так, у конфліктних ситуаціях відносини з родичами і друзями позитивно та більш активно вибудовують ті подружжя, стаж сімейного життя у яких від 3 до 10 років ($X_{сер.} = 0,30$, $\sigma = 0,41$). Щодо інших груп, то ті, хто має стаж подружнього життя більше 10 років вибудовують пасивно та негативно ($X_{сер.} = -0,13$, $\sigma = 0,67$), а ті, хто перебувають у подружніх стосунках до 3 років – пасивно та позитивно ($X_{сер.} = 0,15$, $\sigma = 1,01$).

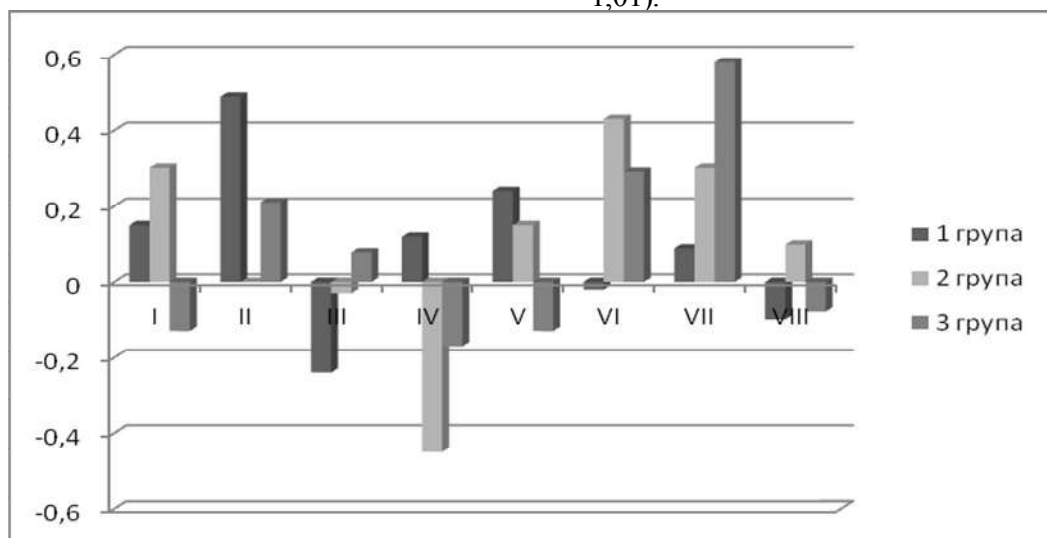

Рис. 2. Результати методики «Характер взаємодії подружжя в конфліктних ситуаціях».

Примітка:

1. шкали: I – відносини з родичами і друзями, II – питання, пов'язані з вихованням дітей, III – прагнення до автономії, IV – порушення рольових очікувань, V – неузгодженість норм поведінки, VI – домінування одним із подружжя, VII – прояв ревності, VIII – ставлення до грошей.

2. стаж подружнього життя: 1 група – до 3-ох років, 2 група – 3-10 років, 3 група – більше 10 років.

Питання, що стосуються виховання дітей більш позитивно та активно вирішують подружжя з сімейним стажем до 3 років ($X_{сер.} = 0,49$, $\sigma = 0,38$), в інших групах ці показники є нижчими ($X_{сер.} = 0,21$, $\sigma = 0,58$ – група зі стажем більше 10 років та $X_{сер.} = 0$, $\sigma = 0,72$ – група, що разом проживає 3-10 років). В конфліктах, що стосуються порушень рольових очікувань, то знову ж найактивніше та негативно це проявляється в тій же групі опитаних (3-10 років) ($X_{сер.} = -0,45$, $\sigma = 0,67$), в групі зі стажем подружнього життя більше 10 років також у даному питанні пов'язано з негативними емоціями ($X_{сер.} = -0,17$, $\sigma = 0,64$), але більш спокійно, а в групі до 3 років спокійно та з позитивними емоціями ($X_{сер.} = 0,12$, $\sigma = 0,57$). Найбільш позитивно

та активно вирішують неузгодженість норм поведінки, що проявляються у конфліктах, ті сімейні пари, які живуть найкоротший час у шлюбі ($X_{сер.} = 0,24$, $\sigma = 0,48$), менш активно група з 3-10 роками стажу подружнього життя ($X_{сер.} = 0,15$, $\sigma = 0,76$) та найбільш негативні емоції в даному питанні проявляють ті, хто проживає у шлюбі більше 10 років ($X_{сер.} = -0,13$, $\sigma = 0,48$). Прояв ревності у конфліктах найбільш позитивно та активно демонструють, ті хто живе у шлюбі більше 10 років ($X_{сер.} = 0,58$, $\sigma = 0,55$), менш інтенсивно група зі стажем подружнього життя 3-10 років ($X_{сер.} = 0,3$, $\sigma = 0,66$) та не інтенсивно група зі стажем до 3 років ($X_{сер.} = 0,09$, $\sigma = 0,63$).

Щодо інших шкал, то тут відмінностей на статистичному рівні не спостерігається. В той же час прагнення до автономії у конфліктних ситуаціях найбільш активно та негативно проявляється у тих, хто має подружній стаж до 3 років, домінування та ставлення до грошей найбільш позитивно та активно демонструється тими, хто живе у шлюбі від 3 до 10 років.

Отже, у конфліктних ситуаціях найбільш активно та позитивно вибудовують відносини з родичами і друзями та домінують ті, хто має стаж подружнього життя 3-10 років; у питаннях, що пов'язані з вихованням дітей ті, хто у подружніх стосунках до 3 років, у прояві ревності, ті, хто живе у шлюбі більше 10 років. Найбільш негативно та активно виявляють автономію у конфліктах, ті, хто живе у шлюбі від 3 до 10 років та при порушенні ролі очікувань ті, хто має стаж сімейного життя до 3 років.

Особливості стосунків між членами сім'ї, особливості особистісного росту та

управління сімейною системою ми визначили за методикою «Шкала сімейного оточення». До показників стосунки між членами сім'ї відносяться згуртованість, експресивність та конфлікт. До показників особистісного росту – незалежність, орієнтація на досягнення, на активний відпочинок, інтелектуально-культурна орієнтація та морально-етичні аспекти. До управління сімейною системою відносять організація та контроль. Отримані дані представлено на рисунку 3.

Експресивність у стосунках між членами сім'ї найсильніше проявляється в групі тих, хто живе подружнім життям більше 10 років ($X_{сер.} = 5,33$, $\sigma = 1,52$), а найслабше у групі 3-10 років сімейного життя ($X_{сер.} = 4,20$, $\sigma = 0,89$), ці відмінності зафіксовано на статистично значимому рівні. Щодо інших шкал даного блоку, то середні значення згуртованості у групах не мають значних відмінностей, конфлікту найменші у групі зі стажем подружнього життя більше 10 років.

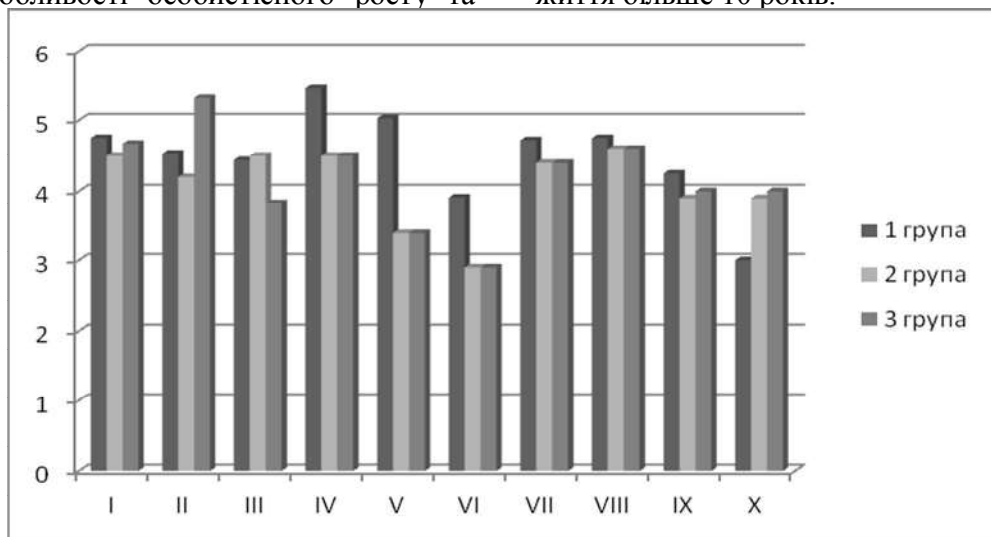

Рис. 3. Результати методики «Шкала сімейного оточення».

Примітка:

1. шкали: I – згуртованість, II – експресивність, III – конфлікт, IV – незалежність, V – орієнтація на досягнення, VI – інтелектуально-культурна орієнтація, VII – орієнтація на активний відпочинок, VIII – морально-етичні аспекти, IX – організація, X – контроль.

2. стаж подружнього життя: 1 група – до 3-ох років, 2 група – 3-10 років, 3 група – більше 10 років.

На особистісний ріст найбільше спрямовані ті досліджувані, що стаж подружнього життя мають до 3-ох років. Так, за шкалою «орієнтація на досягнення» середні значення мають наступну величину – $X_{сер.} = 5,03$, $\sigma = 1,09$; «інтелектуально-культурна орієнтація» - $X_{сер.} = 3,91$, $\sigma = 1,78$. Щодо інших груп, то середні значення є нижчими, і рівними в обох групах. В той

же час вище середнє значення за шкалою «незалежність» у тих, хто стаж подружнього життя до 3-ох років ($X_{сер.} = 5,47$, $\sigma = 1,97$); середні значення шкал «орієнтація на активний відпочинок» та «морально-етичні аспекти» в усіх груп є майже рівними.

Стосовно управління сімейною системою, то відмінностей на статистичному рівні не відмічається. Однак

за шкалою «організація» середні значення є вищими в групі зі стажем подружнього життя до 3-ох років ($X_{сер.} = 4,25$, $\sigma = 1,78$).

Отже, експресивність у стосунках між членами сім'ї підвищується зі стажем подружнього життя, (найвищі показники у групі, що проживають разом більше 10 років. Найбільш спрямованими на особистісний ріст через орієнтацію на досягнення та інтелектуально-культурну орієнтацію є група опитаних, що мають стаж подружнього життя до 3 років; з віком актуальність особистісного росту знижується. Управління та контроль сімейною системою збільшується зі збільшенням стажу подружнього життя.

Ціннісні орієнтації особистості в реальних умовах життєдіяльності (приємне проведення часу, відпочинку; високий матеріальний добробут; пошук і насолода

прекрасним; допомога і милосердя до інших людей; любов; пізнання нового у світі, природі, людині; високий соціальний статус і управління людьми; пізнання і повага людей та вплив на оточуючих; соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві; спілкування; здоров'я) досліджено за методикою «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості С.С. Бубнова». Згідно інтерпретації методики, за кожним видом цінностей опитувані можуть мати 6 балів. Чим більше число цінності, тим сильніше проявляється цінність в особистості. В результаті обробки отриманих даних ми змогли оцінити прояв цінностей у всіх групах опитаних залежно від їхнього стажу подружнього життя. Отримані дані представлено на рисунку 4.

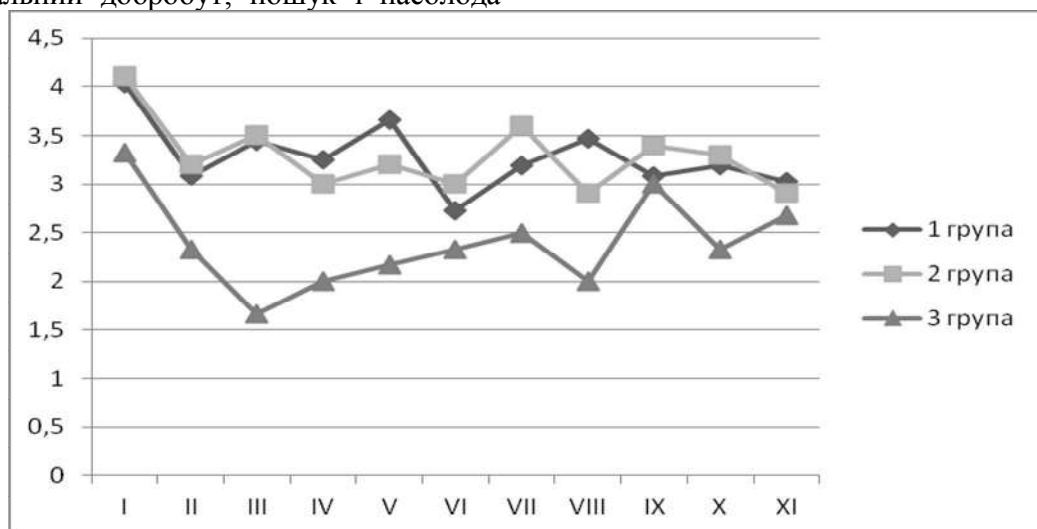

Рис 4. Результати методики «Діагностика реальної структури ціннісних орієнтацій особистості С.С. Бубнова»

Примітка:

1. цінності: I –приємне проведення часу, відпочинку, II – високий матеріальний добробут, III – пошук і насолода прекрасним, IV – допомога і милосердя до інших людей, V – любов, VI – пізнання нового у світі, природі, людині, VII – високий соціальний статус і управління людьми, VIII – пізнання і повага людей та вплив на оточуючих, IX – соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві, X – спілкування, XI – здоров'я.

2. стаж подружнього життя: 1 група – до 3-ох років, 2 група – 3-10 років, 3 група – більше 10 років.

За 8 ціннісними орієнтаціями зміни відбуваються на статистично значимому рівні. Так, такі цінності, як «допомога і милосердя до інших людей», «любов», «пізнання і повага людей та вплив на оточуючих» є найбільш значимими у групі досліджуваних, що стаж сімейного життя до 3-ох, у наступній групі менш значимим і найменш є у групі тих, хто має стаж подружнього життя більше 10 років. А такі цінності, як: «приємне проведення часу,

відпочинку», «високий матеріальний добробут», «пошук і насолода прекрасним», «високий соціальний статус і управління людьми», «спілкування» найвищими є у групі досліджуваних, що мають стаж подружнього життя від 3 до 10 років, у групі молодих сімей вищі і значно нижчими вони виявилися у групі тих, хто живе подружнім життям більше 10 років. Найбільше проявляється у всіх групах така цінність, як: «приємне проведення часу, відпочинку».

Цінності, які є основою подружнього життя та визначають особливості спілкування змінюються зі стажем подружнього життя. Такі цінності, як «допомога і милосердя до інших людей» ($X_{сер.} = 3,25$, $\sigma = 1,32$), «любов» ($X_{сер.} = 3,66$, $\sigma = 0,90$) та «пізнання і повага людей та вплив на оточуючих» ($X_{сер.} = 3,47$, $\sigma = 0,84$) найбільш виражені у групі, що мають стаж подружнього життя до 3-ох років; «високий соціальний статус і управління людьми» ($X_{сер.} = 3,60$, $\sigma = 1,13$), «соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві» ($X_{сер.} = 3,40$, $\sigma = 1,13$) та «спілкування» ($X_{сер.} = 3,30$, $\sigma = 1,02$) у групі опитаних з подружнім стажем від 3 до 10 років. Щодо групи досліджуваних, які проживають у шлюбі більше 10 років, то найменш важливими у них є такі цінності, як: «пошук і насолода прекрасним» ($X_{сер.} = 1,67$, $\sigma = 0,76$), «допомога і милосердя до інших людей» ($X_{сер.} = 2,00$, $\sigma = 0,59$), «любов» ($X_{сер.} = 2,17$, $\sigma = 0,38$) та «пізнання і повага людей та вплив на оточуючих» ($X_{сер.} = 2,00$, $\sigma = 1,18$). Отримані дані в останній зазначеній групі для нас виявилися дещо неочікуваними. Особливо це стосувалося таких цінностей, як «допомога і милосердя до інших людей» та «пізнання і повага людей та вплив на оточуючих».

Отже, цінності змінюються зі стажем подружнього життя. Допомога, милосердя до інших людей, любов, пізнання і повага людей, вплив на оточуючих є найбільш вираженими у молодого подружжя; високий соціальний статус, управління людьми, соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві, спілкування є важливими для тих, хто має стаж подружнього життя 3-10 років. Найменш важливими у групі досліджуваних, які проживають у шлюбі більше 10 років є: пошук і насолода прекрасним, допомога і милосердя до інших людей, любов, пізнання і повага людей та вплив на оточуючих.

Наступним етапом нашого опису буде результати кореляційного аналізу. Кореляційний аналіз було здійснено для визначення міри взаємозв'язку між різними шкалами методик, що були застосовані у процесі дослідження.

Оскільки задоволеність шлюбом є і наслідком складених міжособистісних взаємин, і причиною їх проаналізуємо отримані кореляційні зв'язки між

задоволеністю шлюбом та іншими показниками. Представляти їх будемо у кожній групі залежно від стажу подружнього життя.

Кореляційний аналіз у групі зі стажем подружнього життя до 3-ох років показав, що задоволеність сімейним життям має прямий високого рівня кореляційний зв'язок з експресивністю ($r = 0,709$, при $p = 0$), тобто підвищенням згуртованості підвищується експресивність, і, навпаки. Також з задоволеністю подружнім життям корелюють на помітних прямих шкали: допомога і милосердя до інших людей ($r = 0,697$, при $p = 0$) та конфлікт ($r = 0,525$, при $p = 0,002$), тобто задоволеність сімейним життям підвищується із бажанням допомагати людям, проявляти милосердя та конфліктами. Також помірні прямі та зворотні взаємозв'язки помічено між задоволеністю шлюбом та шкалами: пізнання нового у світі, природі, людині ($r = 0,457$, при $p = 0,009$), згуртованість ($r = 0,429$, при $p = 0,014$), відносини з родичами і друзями ($r = -0,423$, при $p = 0,016$), високий соціальний статус і управління ($r = 0,420$, при $p = 0,017$), домінування одним із подружжя ($r = -0,402$, при $p = 0,023$), пошук і насолода прекрасним ($r = 0,392$, при $p = 0,026$), приємне проведення часу, відпочинку ($r = 0,354$, при $p = 0,047$) та стажем сімейного життя ($r = -0,351$, при $p = 0,049$). Тобто, з підвищенням задоволеністю сімейним життям підвищується пізнання нового у світі, природі, людині, згуртованість, високий соціальний статус і управління, пошук і насолода прекрасним, приємне проведення часу, відпочинку, а із відносинами з родичами і друзями, домінуванням одним із подружжя та стажем сімейного життя, навпаки, знижується.

Отже, у групі досліджуваних, що мають стаж сімейного життя до 3-ох років задоволеність залежить сімейного оточення, від спілкування та взаємодії у конфлікті, від ціннісних орієнтацій.

Щодо групи зі стажем подружнього життя від 3 до 10 років, то задоволеність сімейним життям у них має прямий та зворотній високого рівня кореляційні зв'язки з домінуванням одним із подружжя ($r = 0,752$, при $p = 0$), згуртованістю ($r = -0,717$, при $p = 0$) тобто підвищенням згуртованості підвищується рівень домінування одним із подружжя та знижується згуртованість, і, навпаки.

Також з задоволеністю подружнім життям корелюють на помітних прямих шкалах: пізнання нового у світі, природі, людині ($r = 0,578$, при $p = 0,001$) та високий соціальний статус і управління людьми ($r = 0,567$, при $p = 0,001$), тобто задоволеність сімейним життям підвищується із бажанням пізнати нове у світі, природі, людині та високим соціальним статусом та управління людьми. Також помірні прямі та зворотні взаємозв'язки помічено між задоволеністю шлюбом та шкалами: любов ($r = 0,456$, при $p = 0,011$), орієнтація на активний відпочинок ($r = 0,454$, при $p = 0,012$), експресивність ($r = -0,426$, при $p = 0,019$), приємне проведення часу, відпочинку ($r = 0,420$, при $p = 0,017$), автономія ($r = -0,397$, при $p = 0,030$), соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві ($r = 0,378$, при $p = 0,039$). Тобто, з підвищенням задоволеністю сімейним життям підвищується любов, орієнтація на активний відпочинок, приємне проведення часу, відпочинку та соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві, а з автономією та експресивністю, навпаки, знижується.

Отже, так само як і у попередніх досліджуваних у даній групі досліджуваних, що мають стаж сімейного життя від 3 до 10 років задоволеність залежить сімейного оточення, від спілкування та взаємодії у конфлікті, від ціннісних орієнтацій.

У групі зі стажем подружнього життя більше 10 років задоволеність сімейним життям має значну кількість кореляційних зв'язків. Так, прямі та зворотні високого рівня взаємозв'язки спостерігаються зі шкалами: відносини з родичами і друзями ($r = 0,953$, при $p = 0$), стаж сімейного життя ($r = -0,885$, при $p = 0$), орієнтація на активний відпочинок ($r = 0,884$, при $p = 0$), автономія ($r = 0,872$, при $p = 0$), експресивність ($r = -0,781$, при $p = 0$), конфлікт ($r = -0,757$, при $p = 0$), ставлення до грошей ($r = 0,718$, при $p = 0$), допомога і милосердя до інших людей ($r = 0,717$, при $p = 0$). Тобто з підвищенням згуртованості підвищуються показники рівня відносин з родичами і друзями, орієнтації на активний відпочинок, автономію, ставлення до грошей, допомоги і милосердя до інших людей, і навпаки. А також спостерігається зниження задоволеності подружнім життям зі збільшенням стажу сімейного життя,

підвищенням експресивності, конфліктності, і, навпаки.

Також задоволеність подружнім життям має прямі та зворотні кореляції на помітному рівні з такими шкалами, як: неузгодженість норм поведінки ($r = 0,692$, при $p = 0,000$), пізнання і повага людей та вплив на оточуючих ($r = 0,637$, при $p = 0,001$), пошук і насолода прекрасним ($r = 0,637$, при $p = 0,00$), домінування одним із подружжя ($r = 0,623$, при $p = 0,001$), згуртованість ($r = -0,613$, при $p = 0,001$), пізнання нового у світі, природі, людині ($r = 0,596$, при $p = 0,001$), питання, пов'язані з вихованням дітей ($r = 0,592$, при $p = 0,002$), високий матеріальний добробут ($r = 0,591$, при $p = 0,002$), спілкування ($r = 0,569$, при $p = 0,004$), соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві ($r = -0,557$, при $p = 0,027$). Тобто рівень задоволеності сімейним життям підвищується із узгодженістю норм поведінки, з підвищенням пізнання і поваги людей та впливу на оточуючих, з пошуком і насолодою прекрасним, із домінуванням одного із подружжя, пізнанням нового у світі, природі, людині, з високим матеріальним добробутом, спілкування, в той же час через зниження згуртованості, соціальної активності для досягнення позитивних змін у суспільстві.

Також помірні зворотні взаємозв'язки помічено між задоволеністю шлюбом та незалежністю ($r = -,451$, при $p = 0,027$), морально-етичними аспектами ($r = -0,413$, при $p = 0,045$). Тобто, з підвищенням задоволеністю сімейним життям знижується незалежність та морально-етичні аспекти, і, навпаки.

Отже, так само як і у попередніх групах досліджуваних у даній групі досліджуваних, що мають стаж сімейного життя більше 10 років задоволеність залежить сімейного оточення, від спілкування та взаємодії у конфлікті, від ціннісних орієнтацій. В той же час у них даних кореляційних зв'язків значно більше і ці взаємозалежності є вищими за своєю значимістю.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

В результаті дослідження можемо зробити наступні висновки:

1. Найбільш благополучними є ті сім'ї, які мають менший стаж подружнього життя. У подружніх пар, що проживають разом 3-10 років найвищий прояв довіри у

спілкуванні, взаєморозумінні, схожості у поглядах та легкості у спілкуванні. У тих хто проживає разом більше 10 років найменше виявляється «терапевтичність стосунків».

2. Пари зі стажем подружнього життя до 3 років активно та позитивно налаштовані у процесі конфліктної взаємодії в питаннях виховання дітей та в процесі узгодження норм поведінки. Пари зі стажем 3-10 років краще вибудовують відносини з родичами, друзями та у визначенні домінування когось із пари, а при порушенні рольових очікувань налаштовані негативно та деструктивно. Ті, хто живе у шлюбі більше 10 років найменше конфліктують з приводу ревностей.

3. Експресивність у стосунках між членами сім'ї, управління та контроль сімейною системою підвищується зі стажем подружнього життя. З віком актуальність особистісного росту, орієнтація на досягнення та інтелектуально-культурна орієнтація знижується.

4. Цінності змінюються зі стажем подружнього життя. Допомога, милосердя до інших людей, любов, пізнання і повага

людей, вплив на оточуючих є найбільш вираженими у молодого подружжя; високий соціальний статус, управління людьми, соціальна активність для досягнення позитивних змін у суспільстві, спілкування є важливими для тих, хто має стаж подружнього життя 3-10 років. Найменш важливими у групі досліджуваних, які проживають у шлюбі більше 10 років є: пошук і насолода прекрасним, допомога і милосердя до інших людей, любов, пізнання і повага людей та вплив на оточуючих.

5. У всіх групах досліджуваних задоволеність шлюбом залежить від особливостей сімейного оточення, від спілкування та взаємодії у конфлікті, від ціннісних орієнтацій. У парах досліджуваних зі значним стажем подружніх взаємовідносин кореляційні зв'язки є більш сильними та значимими.

Перспективу дослідження вбачаємо у виробленні рекомендацій для покращення сімейних взаємин та складанні консультативних програм для надання психологічної допомоги сімейним парам.

Список використаних джерел

1. Алешина Ю.Е. Индивидуальное и семейное психологическое консультирование. 2-е изд. М. : Независимая фирма «Класс», 2007. 208 с
2. Алешина Ю.Е., Гозман Л.Я., Дубровская Е.М. Социально-психологические методы исследования супружеских отношений. Спецпрактикум по социальной психологии. Изд-во МГУ, 1987. 120 с.
3. Андреева Т. В. Психология современной семьи : монографія. СПб. : Речь, 2005. 244 с.
4. Корольчук М.С. Психологія сімейних взаємин. К.: Ніка-центр, 2011. 296 с.
5. Помиткіна Л.В. Психологія сім'ї: навч. посіб. К.: Вид-во Нац. авіац. унту «НАУ-друк», 2010. 270 с.
6. Роджерс К. Брак и его альтернативы. Позитивная психология семейных отношений; пер. с англ. Е. Г. Разановой. М. : Этерна, 2006. 320 с. (Современная психология).
7. Карабанова О. А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования : учеб. пособие. М. : Гардарики, 2008. 320 с.
8. Пезешкиан Н. Тренинг семейных отношений. 33 и 1 форма партнерства; [пер. с нем.]. 3-е изд. М. : Институт позитивной психотерапии, 2009. 288 с.

References

1. Aleshina Yu.Ye. Individualnoe i semeynoe psikhologicheskoe konsultirovanie [Individual and family psychological counseling]. 2-e izd. M. : Nezavisimaya firma «Klass», 2007. 208 s. (in Russia)
2. Aleshina Yu.Ye., Gozman L.Ya., Dubrovskaya Ye.M. Sotsialno-psikhologicheskie metody issledovaniya supruzheskikh otnosheniy [Socio-psychological research methods of matrimonial relations]. Spetspraktikum po sotsialnoy psikhologii. Izd-vo MGU, 1987. 120 s. (in Russia)
3. Andreeva T. V. Psikhologiya sovremennoy semi [Psychology of the modern family]: monografiya. SPb. : Rech, 2005. 244 s. (in Russia)
4. Korolchuk M.S. Psykholohiia simeinykh vzaemyn [Psychology of family relationships]. K.: Nika-tsentr, 2011. 296 s. (in Ukrainian)
5. Pomytkina L.V. Psykholohiia simi [Family psychology]: navch. posib. K.: Vyd-vo Nats. aviats. untu «NAU-druk», 2010. 270 s. (in Ukrainian)

6. Rodzhers K. Brak i ego alternativy. Pozitivnaya psikhologiya semeynykh otnosheniy [Marriage and its alternatives. Positive psychology of family relationships]; per. s angl. Ye. G. Razanovoy. M. : Eterna, 2006. 320 s. (Sovremennaya psikhologiya). (in Russia)

7. Karabanova O. A. Psikhologiya semeynykh otnosheniy i osnovy semeynogo konsultirovaniya [The psychology of family relationships and the basics of family counseling]; ucheb. posobie. M. : Gardariki, 2008. 320 s. (in Russia)

8. Pezeshkian N. Trening semeynykh otnosheniy. 33 i 1 forma partnerstva [Family relations training. 33 and 1 form of partnership]; [per. s nem.]. 3-e izd. M. : Institut pozitivnoy psikhoterapii, 2009. 288 s. (in Russia)

Резюме

Березовская Л. И. кандидат психологических наук, доцент,
Национальный университет «Львівська політехніка»

Ямчук Т. Ю. кандидат психологических наук,
Мукачевский государственный университет.

ПСИХОЛОГІЯ МІЖОСОБИСТІСНИХ ВЗАЄМИН ПОДРУЖНЬОЇ ПАРИ

В статье представлено результаты теоретического и эмпирического исследования межличностных взаимодействий семейной пары. Определено, что наиболее благополучными молодые семьи. Удовлетворенность браком зависит от особенностей семейного окружения, от общения и взаимодействия в конфликте, от ценностных ориентаций. В парах испытуемых со значительным стажем супружеских отношений корреляционные связи наиболее сильные и значимые.

Ключевые слова: межличностные отношения; супружеские пары; удовлетворенность браком; конфликтное взаимодействие; ценностные ориентации.

Summary

Berezovska L. I. Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor Lviv Polytechnic National University

Yamchuk T. Y. Candidate of Psychological Sciences,
Mukachevo State University

PSYCHOLOGY OF INTERPERSONAL RELATIONSHIPS COUPLES

Introduction. Psychological understanding of family relationships has theoretical and practical significance for the well-being and stability of family relationships, for providing psychological assistance to married couples.

Purpose. The aim of the article is to highlight the psychological features of interpersonal relationships of married couples with different lengths of family life.

Methods. Theoretical (literature analysis, generalization of theoretical data) and empirical (instrumental methods) research methods are used.

Originality. It was determined that the most successful are those families who have less experience of married life. Married couples living together for 3-10 years have the highest level of trust in communication, mutual understanding, similarity of views and ease of communication. Those who have lived together for more than 10 years have the least "therapeutic relationship".

Couples with up to 3 years of experience are actively and positively in the process of conflict interaction in raising children and in the process of agreeing on norms of behavior. Couples with 3-10 years of experience better build relationships with relatives, friends and in determining the dominance of one of the couple, and in violation of role expectations are negative and destructive. Those who have been married for more than 10 years have the least conflict over jealousy.

Expressiveness in family relationships, management and control of the family system increases with marital experience. With age, the relevance of personal growth, focus on achievements and intellectual and cultural orientation decreases.

Values change with the experience of married life. Help, compassion for other people, love, knowledge and respect for people, influence on others are most pronounced in a young couple; high social status, people management, social activity to achieve positive changes in society, communication are important for those who have 3-10 years of married life experience. The least important in the group of subjects who have been married for more than 10 years are: the search for and enjoyment of the beautiful, help and compassion for other people, love, knowledge and respect for people and influence on others.

In all groups of subjects, marital satisfaction depends on the characteristics of the family environment, on communication and interaction in conflict, on value orientations. In couples with long-term marital relationships, correlations are stronger and more significant.

Conclusion. We see the prospects of the research in the development of recommendations for improving family relationships and to compose counseling programs to provide psychological assistance to couples.

Key words: interpersonal relationships; couples; satisfaction with marriage; conflict interaction; value orientation.

Гандзілевська Г. Б. доктор психологічних наук,
професор кафедри психології та педагогіки
Національного університету «Острозька академія»
<https://orcid.org/0000-0002-6137-8344>

Костюшко І. В. студентка VI курсу спеціальності
«Психологія» факультету політико-інформаційного
менеджменту Національного університету
«Острозька академія»

ПЕДАГОГІЧНА РЕФЛЕКСІЯ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ КРИЗЬ ПРИЗМУ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ

Стаття присвячена дослідженню проблеми розвитку професійної рефлексії учителя початкової школи. Зосереджено увагу на ролі критичного мислення педагога у цьому процесі в умовах інфодемії. За допомогою методик на визначення педагогічної рефлексії («Визначення рівня сформованості педагогічної рефлексії» (О.В. Калашнікової), «Визначення рівня рефлексії» (О. С. Анісімова)) на вибірці вчителів початкової школи досліджено перевагу середнього рівня їхньої педагогічної рефлексії. За допомогою коефіцієнту кореляції Пірсона виявлено статистично значимий прямий кореляційний зв'язок між показниками педагогічної рефлексії та соціорефлексії, показниками шкали особистісного компоненту педагогічної рефлексії та критичного мислення, а також між показниками критичного мислення й ауторефлексії. Отриманими результатами засвідчено залежність педагогічної рефлексії вчителів початкової школи від розвитку їхнього критичного мислення, рефлексії власних переживань та аналізу переживань інших.

Ключові слова: *учителі початкової школи; рефлексія; педагогічна рефлексія; соціорефлексія; ауторефлексії; критичне мислення.*

Постановка проблеми. Сучасні реалії, освітні реформи та відповідно зміни, які зараз переживає Україна в умовах карантину, вимагають «перезавантаження» початкової освіти. Перехід на вимушене онлайн-навчання, що є відгуком щодо виконання наказу Міністерства освіти і науки України № 406 від 16.03.2020 року «Про організаційні заходи для запобігання поширенню коронавірусу COVID-19», стало новим викликом у модернізації початкової школи та реалізація інновацій концепції «Нова українська школа». В умовах інфодемії пріоритетним завданням перед вчителем початкової школи стало створення психологічно безпечного середовища для формування життєвих компетентностей учнів. У зв'язку з цим для оптимізації психологічної безпеки самого педагога, формування його кіберіміунітету, актуальності набувають психолого-педагогічні дослідження проблеми професійної рефлексії вчителя у вимірі його критичного мислення.

Аналіз останніх досліджень з проблеми. Нова українська школа згідно до концепції НУШ потребує успішного вмотивованого вчителя, який зможе стати «агентом змін» [12]. Разом з тим слід

відмітити, що наукові розвідки пілотажного дослідження, проведені нами у 2018 році на базі Наукового центру «Інститут практичної психології та психотерапії» Національного університету «Острозька академія», емпірично підтверджують перевагу низького та середнього рівня особистісної готовності до змін вчителів початкової школи [5]. Услід за О. Піскуною, Т.Кремешна [8] підкреслює, що необхідною умовою інноваційної діяльності учителя є сформованість його рефлексивної компетентності. Адже рефлексивна компетентність, зокрема вчителя початкової школи, передбачає адекватне осмислення педагогічної ситуації для формування авторських стратегій (умінь мислити по-новому, оригінально) [4], а отже розвитку педагогічної рефлексії. Педагогічна рефлексія орієнтує вчителя не лише на самопізнання сутнісних характеристик своєї професійної праці, а й самоаналізу результатів її реалізації, та відповідно забезпечує пошук нових нестандартних шляхів вирішення педагогічних завдань [8]. Рефлексивний педагог може реалізовувати різні стратегії викладання та бути уважним до почуттів і поведінки інших [1], що є важливим для організації безпечного

середовища, комунікації педагога з дітьми, їхніми батьками, адміністрацією школи, про що наголошено в концепції Нової української школи. Окрім того, вчитель НУШ має можливість готувати власні авторські програми, активно виражати власну фахову думку. Його роль розширюється від наставника та джерела знань до коуча, фасилітатора, тьютора, модератора в індивідуальній освітній траєкторії дитини [12]. Відповідно це вимагає сформованості педагогічної рефлексії, високі показники якої демонструють перехід педагогічної діяльності на особистісно-смысловий рівень, розвиток високої професійної культури [10]. Окрім того, педагогічна рефлексія, як регулятор пошуку особистісного сенсу у спілкуванні з іншими, спонукає до професійного зростання вчителя, сприяє запобіганню педагогічного виснаження [14]. А тому актуальність дослідження проблеми оптимізації професійної рефлексії вчителя є очевидною.

Дослідження чинників формування професійної рефлексії, зокрема важливість розвитку критичного мислення у цьому процесі, є в полі наукового інтересу сучасних вітчизняних науковців. Так, О. Лопатюк, послуговуючись теоретичними напрацюваннями, зокрема дослідженнями Н. Панової, де наголошено, що рефлексія як механізм критичного мислення допомагає визначити його сутність, і, будучи його компонентом, дозволяє виділити особистісну та інтелектуальну рефлексію, стверджує, що однією з умов успішного формування професійної рефлексії майбутніх диспетчерів управління повітряним рухом є розвиток їхнього критичного мислення [9]. Ймовірно, що розвиток критичного мислення, стимулюватиме й розвиток педагогічної рефлексії.

Про вагомий роль педагогічної рефлексії, рефлексивної культури, рефлексивних механізмів, критичного мислення у підготовці до та реалізації професійної діяльності вчителя на сьогодні присвячено багато праць (L. Bartlett, S. Brookfield, C. Clark, N. Henke, D. Kolb, L. Lund, M. Ryan, О. Андрющенко, О.Городиська, М. Ковальчук, Л. Мітіна, Г.Сидоренко, Т. Турицька, А. Умінська, А. Федорова та ін.). Про особливе значення критичного мислення, як основи інформаційно-

цифрової компетентності, що набуває актуальності в сучасну епоху онлайн життя свідчать освітні реформи та перегляд критеріїв професійного стандарту вчителя, в тому числі й вчителя початкової школи [13], й завдання типових програм підвищення кваліфікації педагогічних працівників. Разом з тим, спостерігаємо, недостатню кількість емпіричних досліджень ролі критичного мислення вчителів початкової школи для розвитку педагогічної рефлексії, що і спрямувало мету цього дослідження. **Завдання:** емпірично вивчити особливості професійної рефлексії учителів початкової школи; дослідити зв'язок показників педагогічної рефлексії та критичного мислення учителів початкових класів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для реалізації мети і завдань дослідження був застосований такий діагностичний інструментарій: для дослідження рівня професійної рефлексії вчителів початкової школи була застосована методика «Визначення рівня сформованості педагогічної рефлексії О.В. Калашнікової [6] та методика «Визначення рівня рефлексії» О. С. Анісімова, яка дозволяє описати рівень таких компонентів рефлексивної компетентності: особистісний, інтелектуальний та кооперативний [3]. Сучасні науковці досить часто використовують її для вивчення педагогічної рефлексії, зокрема рівнів рефлексивності, колективності та самокритичності особистості, у контексті визначення рефлексивного мислення [2]. Для математико-статистичної обробки емпіричних даних використовували кореляційний аналіз (коефіцієнт кореляції Пірсона), що дозволив визначити зв'язок між показниками педагогічної рефлексії та критичного мислення вчителів початкових класів. Відмітимо, що рівень критичного мислення на вибірці вчителів початкової школи, було вивчено у попередніх дослідженнях за допомогою адаптованого тесту критичного мислення Л.Старкі [7]. Окрім того, застосування методики рівня вираженості та спрямованості рефлексії М. Гранта дозволила оцінити й ступінь сформованості ауторефлексії, тобто рефлексії власних переживань, аналізу своїх внутрішніх мотивів, бажань, цілей, та соціорефлексії вчителів початкової школи – їхнє усвідомлення і аналіз переживань інших

людей [7]. Результатами засвідчено важливість продовження цього дослідження у контексті педагогічної рефлексії.

Таким чином, емпірична вибірка включила 30 учителів початкової школи (3-4 класів) Волинських загальноосвітніх шкіл віком від 23 до 37 років ($M_{\text{вік}}=29,5$).

На першому етапі цього дослідження за допомогою методики «Визначення рівня сформованості педагогічної рефлексії» О.В. Калашнікової було виявлено перевагу середнього рівня педагогічної рефлексії вчителів початкової школи (63%) (Рисунок 1).

Рис. 1. Відсотковий розподіл показників рівня сформованості педагогічної рефлексії учителів початкової школи.

Такий рівень розвитку педагогічної рефлексії може характеризувати вчителів, як здатних до самопізнання і самоаналізу. Разом з тим, середній рівень сформованості досліджуваного феномену свідчить про труднощі вчителів у контролі та керуванні своєю педагогічною діяльністю, адаптації в складних педагогічних ситуаціях, прояву регуляторної гнучкості при зміні умов освітнього процесу, аналізу й оцінці бар'єрів професійного розвитку [15]. Низький рівень педагогічної рефлексії був виявлений у 17% вчителів. Такий рівень рефлексії може свідчити про не готовність до інноваційної діяльності вчителів, пріоритетність у

використанні готових технологій без критичного осмислення ситуації [15].

Застосування методики «Визначення рівня рефлексії» О. С. Анісімова дозволило підтвердити перевагу середнього рівня педагогічної рефлексії вчителів початкової школи. Так, було визначено, що у 67% учителів початкової школи переважає середній рівень особистісного компоненту педагогічної рефлексії (рефлексивності) (Рисунок 2). Такі результати демонструють наявність здібностей аналізувати себе, свої почуття, інтереси, настрій; причинно-наслідковий зв'язок своєї поведінки і вчинків; визначати помилки й успіхи [11].

Рис.2. Відсотковий розподіл показників рівня сформованості особистісного компоненту педагогічної рефлексії на вибірці учителів початкової школи.

Окрім того, досліджено, що середній рівень показника інтелектуального компоненту (самокритичність) педагогічної рефлексії, який включає компетенції до

саморозвитку та активності, інтерес до учнів та результатів власної діяльності [11], характерний 56% учителів початкової школи (Рисунок 3)

Рис. 3. Відсотковий розподіл показників рівня сформованості інтелектуального компонент педагогічної рефлексії учителів початкової школи.

Щодо показників кооперативного компоненту (колективність) педагогічної рефлексії, який дозволяє педагогу ефективно брати участь у колективній діяльності і включає здатність приймати

відповідальність за те, що відбувається в колективі, класі, групі, а також співвідносити результати з метою діяльності [11], то середній його рівень переважає у 67% учителів (Рисунок 4).

Рис. 4. Відсотковий розподіл показників рівня сформованості кооперативного компонент педагогічної рефлексії учителів початкової школи.

Відсутність або незначний відсоток показників високого рівня компонентів педагогічної рефлексії свідчать про потребу пошуків шляхів оптимізації професійної рефлексії учителів початкової школи.

Другий етап дослідження був спрямований на вивчення ролі критичного мислення учителів початкової школи для педагогічної рефлексії. Результати попередніх досліджень [7] на цій вибірці вчителів початкової школи демонструють перевагу середнього рівня розвитку їхнього критичного мислення (70%), що свідчить

про здатність учителів цієї вибірки до критичного аналізу інформації, здебільшого протистояти маніпуляціям, контролювати емоції під час прийняття рішень. Разом з тим, такі результати сигналізують й про недостатній рівень їхнього розвитку та потребу у пошуках чинників оптимізації критичного мислення. Низький рівень критичного мислення, який характерний 17%, підтверджує актуальність його розвитку, адже може деструктивно впливати на процес прийняття рішень, а отже збереження психологічно-безпечного

освітнього середовища. Підсилює вагомість розвитку критичного мислення для оптимізації педагогічної рефлексії й виявлена нами на цьому етапі дослідження за допомогою кореляції Пірсона статистично значима кореляція між показниками рефлексивності (особистісного компоненту педагогічної рефлексії) та критичного мисленням ($r=0,29$, $p<0,05$). Окрім того, була прослідкована пряма кореляція між показниками критичного мислення й ауторефлексії, тобто рефлексією власних переживань, аналізу своїх внутрішніх мотивів, бажань, цілей ($r=0,34$, $p<0,05$). Такі результати вказують на шляхи розробки тренінгової програми, один із напрямків якої має сконцентруватись на розвитку ауторефлексії для оптимізації критичного мислення учителів та відповідно їхньої педагогічної рефлексії.

Слід відмітити, що за результатами попередніх досліджень [7] було виявлено що у 46 % вчителів цієї вибірки переважає середній, а у 27% – низький рівні ауторефлексії, що може свідчити про нерегулярний та поверхневий характер самоаналізу цінностей, інтересів, мотивів та ін. учителів та труднощі у плануванні педагогічної діяльності. Окрім того, було досліджено й те, що у 40% респондентів переважає середній, а у 23% вчителів – низький рівні соціорефлексії, яка демонструє прагнення педагогів до аналізу і осмислення своїх дій та вчинків з позиції учнів. Такі результати свідчать про вагомість розвитку професійної рефлексії учителів початкової школи у зв'язку як із розвитком їхнього критичного мислення,

так й ауторефлексією й соціорефлексією. Так, у цьому дослідженні нами виявлено значимі кореляції між показниками педагогічної рефлексії, дослідженої за методикою О. Калашнікової, та соціорефлексією ($r=0,31$, $p<0,05$), що характеризує вміння учителя подивитися на себе «очима учнів», аналізувати свої вчинки і дії та інших людей, відкритість до прийняття інших позицій. Такий результат може допомогти у визначенні конструктивних чинників для розвитку педагогічної рефлексії вчителів початкової школи.

Таким чином, досліджено перевагу середнього рівня педагогічної рефлексії у вчителів початкової школи. Прямий кореляційний зв'язок між показниками педагогічної рефлексії та соціорефлексії, показниками особистісного компоненту педагогічної рефлексії та критичного мислення, а також між показниками критичного мислення й ауторефлексії свідчить про залежність педагогічної рефлексії вчителів початкової школи від розвитку їхнього критичного мислення, рефлексії власних переживань та аналізу переживань інших, а також усвідомлення своїх внутрішніх мотивів, бажань, цілей. Такий результат є певним орієнтиром у розробці пропозицій для стейкхолдерів (для прикладних психологів, що працюють в закладах освіти, для керівників освітніх установ, для установ, що здійснюють підвищення кваліфікації освітян) щодо розвитку педагогічної рефлексії вчителів початкової школи, що і вбачаємо **перспективою подальших розвідок.**

Список використаних джерел

1. Impedovo, M. A., & Khatoun Malik, S. (2016). Becoming a reflective in-service teacher: Role of research attitude. *Australian Journal of Teacher Education*, 41(1) URL: <https://doi.org/10.14221/ajte.2016v41n1.6>.
2. Алиева Т. Методики диагностики рефлексивных способностей будущих педагогов в вузе / Алиева Т. // Психолого-педагогический журнал // ГАУДЕАМУС, Т. 15, № 4. – 2016. – С. 53-56.
3. Анисимов О.С. Методологическая культура педагогической деятельности и мышления / О. С. Анисимов// Инновационные проблемы АН СССР, Всесоюзный методол. центр. М.: Экономика, 1991. 415 с.
4. Вихрущ В. Діагностика формування рефлексивної компетентності учителя початкової школи: порівняльний аналіз / В. Вихрущ // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. – 2018. – №. 1. – С. 134-138.
5. Гандзілевська Г. Б. Психологічні бар'єри та ресурси реалізації акмеологічних компетентностей вчителів початкових класів закладів загальної середньої освіти / Г. Б. Гандзілевська // «Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Психологія». – 2018. – №. 7. – С. 9-13.
6. Калашникова О. В. Развитие педагогической рефлексии // практ. руководство для студентов и начинающих учителей / О. В. Калашникова // Екатеринбург: Изд-во Урал. гос. проф. пед. ун-та. – 1998.

7. Костюшко І. В. Критичне мислення як необхідна складова професійної компетентності сучасного вчителя / І. В. Костюшко // *Міжнародний науковий електронний журнал ЛОГОС. ОНЛАЙН*. №10. Червень, 2020. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/2663-4139/article/view/3665/3593>
8. Кремешна Т. Організація рефлексивного середовища в процесі фахової підготовки майбутніх учителів музики / Т. Кремешна // *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*. – 2015. – №. 2 (2). – С. 210-217.
9. Лопатюк, О. В. Розвиток критичного мислення майбутніх диспетчерів управління повітряним рухом у фаховій підготовці. / О. В. Лопатюк // *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 5 : Педагогічні науки : реалії та перспективи : зб. наук. праць. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. –2018. – Вип. 64. – С. 141-144.
10. Марусинець М. М. Професійна рефлексія як чинник професійного самовизначення майбутнього педагога початкових класів / М. М. Марусинець // *Вісник післядипломної освіти*. – 2009. – №. 11 (1). – С. 135-143.
11. Михальчук М. Теоретические основы рефлексии как средства профессионального развития педагога / М. Михальчук // *Людиезнавчі студії. Педагогіка*. – 2015. – №. 1 (33). – С. 110-120.
12. Нова українська школа : концептуальні засади реформування середньої школи / [упоряд. Гриневич Л., Елькін О., Калашнікова С., Коберник І., Ковтунець В., Макаренко О., Малахова О., Нанаєва Т., Усатенко Г., Хобзей П., Шиян Р. ; за заг. ред. Грищенка М.]. – [Б. м., 2016]. – 40с. URL: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/ua-sch-2016/konczepczija.html>
13. Проект професійного стандарту за професіями «Вчитель початкових класів», «Вчитель закладу загальної середньої освіти». *Сайт МОН України*. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-rozrobilo-novij-profesijnij-standart-vchitelya-dokument-na-gromadskomu-obgovorenni>
14. Третяк О. Педагогічна рефлексія у контексті професійної компетентності майбутнього вчителя початкової школи, фахівця з інклюзивної освіти / О. Третяк, О. Міщенко // *Інноватика у вихованні*. – 2020. – Т. 2020. – №. Вип. 11. – С. 144-152.
15. Швацкий А. Ю. Содержательная характеристика уровней рефлексивности профессионального сознания педагога / А. Ю. Швацкий // *Азимут научных исследований: педагогика и психология*. – 2017. – Т. 6. – №. 1 (18).

References

1. Impedovo, M. A., & Khatoon Malik, S. (2016). Becoming a reflective in-service teacher: Role of research attitude. *Australian Journal of Teacher Education*, 41(1) URL: <https://doi.org/10.14221/ajte.2016v41n1.6>.
2. Alieva T. (2016) Metodiki diagnostiki refleksivnykh sposobnostey budushchikh pedagogov v vuze. *Psikhologo-pedagogicheskiy zhurnal GAUDYеAMUS*, T. 15, № 4. S.53-56
3. Anisimov O. S. (1991) Metodologicheskaya kultura pedagogicheskoy deyatel'nosti i myshleniya. M.: Ekonomika, 415 s
4. Vykhresh V. (2018) Diahnostyka formuvannia refleksyvnoi kompetentnosti vchytelia pochatkovoi shkoly: porivnialnyi analiz. *Naukovyi visnyk Melitopolskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu zb. nauk. pr. Melitopol. Seriya, Pedahohika*, №1 (20).S. 134-138
5. Handzilevska H. B. (2018) Psykholohichni bariery ta resursy realizatsii akmeolohichnykh kompetentnostei vchyteliv pochatkovykh klasiv zakladiv zahalnoi serednoi osvity. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia»*. Seriya «Psykholohiia» : zbirnyk naukovykh prats. Ostroh : Vyd-vo NaUOA. № 7. S. 9–14.
6. Kalashnykova O.V. (1998) Razvytve pedahohycheskoi refleksyy: Prakt. rukovodstvo dlia studentov y nachynaiushchykh uchytel'ei. Ekaterynburh: Yzd-vo Ural. hos. prof. ped. un-ta.
7. Kostyushko I. V. (2020) Krytychne myslennia yak neobkhdna skladova profesiinoi kompetentnosti suchasnoho vchytelia. *Mizhnarodnyi naukovyi elektronnyi zhurnal ЛОГОС. ONLAIN*. №10. URL: <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/2663-4139/article/view/3665/3593>
8. Kremeshna T.I. (2015) Orhanizatsiia refleksyvnoho seredovyscha u protsesi fakhovoi pidhotovky maibutnykh uchyteliv muzyky. *Zbirnyk naukovykh prats Umanskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Pavla Tychyny* [red kol. Martyniuk M.T. (hol.) ta in.] Uman: PP Zhovtyi O.O., Vyp.2. Ch. 2. S. 165-170
9. Lopatiuk, O. V. (2018) Rozvytok krytychnoho myslennia maibutnykh dyspetcheriv upravlinnia povitrianykh rukhom u fakhovii pidhotovtsi. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova*. Seriya 5 : Pedahohichni nauky : realii ta perspektyvy : zb. nauk. prats. Kyiv : Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, Vyp. 64. S. 141-144.
10. Marusynets M.M. (2009) Profesiina refleksii yak chynnyk profesiinoho samovyznachennia maibutnoho pedahoha pochatkovykh klasiv. *Visnyk pisladyplomnoi osvity*. Vyp. 11 (1). S. 135-143. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vpo_2009_11%281%29_19
11. Mikhalechuk M. (2015) Teoreticheskie osnovy refleksii kak sredstva professionalnogo razvitiya pedagoga. *Lyudinoznachchi studii. Seriya «Pedagogika»*. Vipusk 1/33. S. 110-120.

12. Nova ukrainska shkola : kontseptualni zasady reformuvannia serednoi shkoly / [uporiad. Hrynevych L., Elkin O., Kalashnikova S., Kobernyk I., Kovtunets V., Makarenko O., Malakhova O., Nanaieva T., Usatenko H., Khobzei P., Shyian R. ; za zah. red. Hryshchenka M.]. – [B. m., 2016]. – 40s. URL: <http://mon.gov.ua/activity/education/zagalna-serednya/ua-sch-2016/konczepczyia.html>
13. Proiekt profesiinoho standartu za profesiiny «Vchytel pochatkovykh klasiv», «Vchytel zakladu zahalnoi serednoi osvity». Sait MON Ukrainy. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/mon-rozrobilo-novij-profesijnij-standart-vchitelya-dokument-na-gromadskomu-obgovorenni>
14. Tretiak O. . Mishchenia O. (2020) Pedahohichna refleksii u konteksti profesiinoy kompetentnosti maibutnoho vchytelia pochatkovoї shkoly, fakhivtsia z inkluzyvnoї osvity. Innovatyka u vykhovanni. (Vyp.11): T.1. S. 144-152.
15. Shvatskiy A. Yu. (2017) Soderzhatelnaya kharakteristika urovney refleksivnosti professionalnogo soznaniya pedagoga. ANI: pedagogika i psikhologiya. №1 (18). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/soderzhatelnaya-harakteristika-urovney-refleksivnosti-professionalnogo-soznaniya-pedagoga>

Резюме

*Гандзилевская Г. Б. доктор психологических наук
Костюшко И. В. бакалавр психологии.*

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ РЕФЛЕКСИЯ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ СКВОЗЬ ПРИЗМУ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ

Статья посвящена исследованию проблемы развития профессиональной рефлексии учителя начальной школы. Внимание сосредоточено на роли критического мышления педагога в этом процессе в условиях инфодемии. С помощью методик на определение педагогической рефлексии («Определение уровня сформированности педагогической рефлексии (А. Калашиниковой), «Определение уровня рефлексии» (А. С. Анисимова)) на выборке учителей начальной школы исследованы преимущество среднего уровня их педагогической рефлексии. С помощью коэффициента корреляции Пирсона выявлено статистически значимая прямая корреляционная связь между показателями педагогической рефлексии и социорефлексии, показателями шкалы личностного компонента педагогической рефлексии и критического мышления, а также между показателями критического мышления и ауторефлексии.

Ключевые слова: учителя начальной школы; рефлексия; педагогическая рефлексия; социорефлексия; ауторефлексия; критическое мышление.

Summary

*Handzilevska H. B. Doctor of Psychological Sciences
Professor of Department of Psychology and Pedagogy
National University of Ostroh Academy
Kostiushko I. V. Undergraduate of
National University of Ostroh Academy*

PEDAGOGICAL REFLECTION OF A PRIMARY SCHOOL TEACHER IN THE CONTEXT OF CRITICAL THINKING

The article is devoted to the research of the problem of development of professional reflection of a primary school teacher. The focus is on the role of critical thinking of the teacher in this process in the conditions of infodemia. Using the methods for determining pedagogical reflection (Determining the level of formation of pedagogical reflection) (OV Kalashnikova), "Determining the level of reflection" (OS Anisimova)) in a sample of primary school teachers, the advantage of the average level of pedagogical reflection was investigated.

The results of the research is showed the competence of teachers in self-knowledge and introspection, analysis of their feelings and interests, the cause-and-effect relationship of their behavior and actions. At the same time, the difficulties of teachers in the control of their pedagogical activities, adaptation in difficult pedagogical situations, the manifestation of regulatory flexibility, when the educational process are changed, analysis and assessment of barriers to professional development were revealed. This difficulties are demonstrated the importance of searching for ways to optimize the professional reflection of primary school teachers, in particular, the role of critical thinking in this process.

Pearson's correlation coefficient revealed a statistically significant direct correlation between indicators of pedagogical reflection and socioreflexion, indicators of the scale of the personal component of pedagogical reflection and critical thinking, as well as between indicators of critical thinking and autoreflexion. The obtained results testify to the dependence of pedagogical reflection of primary school teachers on the development of their critical thinking, reflection of their own experiences and analysis of the experiences of others.

Key words: primary school teacher; reflection; pedagogical reflection; socioreflexion; autoreflexion; critical thinking.

ЗАСТОСУВАННЯ МЕТОДІВ КІНЕЗІОЛОГІЇ У ПРОГРАМІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ РЕАБІЛІТАЦІЇ ВЕТЕРАНІВ АТО

У статті розглядаються особливості використання методів кінезіології у програмі заходів психологічної реабілітації учасників бойових дій. В ході психологічної реабілітації ветеранів АТО ми застосували методи наступних напрямків кінезіології: Цілющий дотик (“Touch for Health”); Спортивна кінезіологія (“HYPERTON X”); “Єдиний Мозок / Концепція Три в одному” (“One Brain / Three in one Concepts”); RESET (Rafferty Energy System of Easing the Temporomandibular Joint).

Ключові слова: реабілітація ветеранів АТО; кінезіологія; Цілющий дотик; HYPERTON X; Єдиний мозок; RESET.

Постановка проблеми. В сучасних умовах важливим для Збройних Сил України є швидке психологічне відновлення особового складу та повернення його до виконання завдань. У разі звільнення ветерана зі служби ми повинні найшвидшим чином повернути його в соціум та сприяти його психологічному зростанню.

Організації заходів психологічної реабілітації ветеранів присвячено багато публікацій, водночас автори не приділяли увагу ефективності проведення заходів психологічної реабілітації через методи кінезіології. За досвідом авторів, застосовані кінезіологічні методи психологічної реабілітації ветеранів АТО та учасників бойових дій мають позитивні результати та сприяють їх психологічному та фізичному відновленню.

Мета статті. Основною ціллю дослідження було проаналізувати особливості психологічної реабілітації ветеранів АТО через методи кінезіології та визначити ефективність застосованої програми роботи з ветеранами.

Викладення основного матеріалу.

Актуалізація саме швидкого та довготривалого психологічного відновлення учасника бойових дій спонукало нас до пошуку методик, які давали б відповідні результати. Для подолання наслідків бойової психічної травми після своєчасного надання первинної психологічної допомоги військовослужбовцю потрібно пройти тривалий процес психологічної реабілітації із залученням психотерапевта і

такий процес може затягнутися на тривалий час. Нами було обрано методи кінезіології, як такі, що дають швидкі та довготривалі позитивні результати у роботі з учасниками бойових дій. При чому періодичність зустрічей з кінезіологом 1-2 рази на місяць протягом 3-4 місяців. Сеанс роботи продовжується від 40 хвилин до двох годин (в залежності від запитів ветерана). Було запропоновано програму роботи, яка включає проведення первинної діагностики психологічного стану ветерана, перевірка збалансованості всіх систем та органів тіла людини, проведення балансування систем та органів тіла людини а потім робота із психоемоційними запитами ветерана. Після закінчення роботи визначення домашнього завдання для індивідуальної роботи учасника бойових дій.

Для оцінки поточного психологічного стану використовувались наступні психодіагностичні методики: опитувальник для первинного скринінгу ПТСР (за О. Кокуном), опитувальник про стан здоров'я (PHQ-9) – шкала самооцінки депресії (за О.Кокуном) та авторська анкета.

Водночас кожен в учасник дослідження вивчався за допомогою приладу для психофізіологічних досліджень “ПФИ-2” з комплектом програмного забезпечення “психофізіолог+”. Прилад призначений для: □ оцінки комплексу психофізіологічних та психологічних характеристик людини у професійному доборі; моніторингу професійно важливих

якостей; проведення різних видів контролю функціонального стану: передзміний контроль, контроль перед виконанням складних завдань, контроль якості тренування психофізіологічних функцій, контроль ефективності дій профілактичних та реабілітаційних заходів.

За допомогою програмного забезпечення приладу, згідно з результатами проведених тестів, розраховуються наступні показники стану центральної нервової та зорової систем: функціональна рухливість нервових процесів, сила нервових процесів, інерційність нервових процесів, динамічність нервових процесів, кольорова асиметрія по показникам критичної частоти злиття миготінь червоного, зеленого та синього кольорів.

Для ефективної роботи з ветераном традиційно для кінезіології використовувалась м'язове тестування (відомий також як метод біологічного зворотного зв'язку або мануальний м'язовий тест). Після визначення "чистоти м'язу" ми проводимо оцінку стану організму відповідно до сигнальних (тривожних) точок тіла [6, 112] та здійснюємо відповідно до м'язового тестування корекцію або відповідно до методик: Цілющий дотик чи HYPERTON X [2, 42, 45; 4, 9; 6, 4]. Якщо ветеран повідомляє про баротравму, або часті головні болі перед проведенням загальної корекції проводимо корекцію скронево-нижньощелепного суглобу через методи RESET і лише потім приступаємо до загальної корекції.

Метод RESET (в дослівному перекладі "енергетична система Рафферті із розслаблення скронево-нижньощелепного суглоба") ефективний для відновлення функцій скронево-нижньощелепного суглоба. Метод RESET ми застосовуємо для відновлення як фізіологічних, так і психічних процесів [2, 45].

Після проведення загальної корекції ми опрацьовували запити ветеранів. Під час опрацювання запитів клієнта застосовується такий інструмент як барометр поведінки [3, 271] або методика відновлення току ліквору у

вертебробазиллярному басейні [6, 17]. Завдяки зазначеним методикам ми проводимо регресію за віком до моменту коли сталася відповідна ситуація, що призвела до дистресу та заклала на подальше відповідні патерни поведінки у схожих ситуаціях.

Відновлення гомеостазу клієнта в "Цілющому дотику" відбувається через мануальний вплив кінезіолога на точки спінального рефлексу (знаходяться на хребті), нейролімфатичні (зони Чапмена знаходяться на передній та задній частинах тіла людини) та нейросудинні (знаходяться на голові людини) точки, а також роботу з енергетичними меридіанами (вздовж меридіанів в тілі людини розміщено особливі акупунктурні точки, які мають електромагнітну природу та складаються з маленьких овальних клітин, що називаються Корпускулами Бонхема та оточують капіляри, кровеносні судини і внутрішні органи) [1, 41; 4, 22]. Інформацію про потрібні впливи ми отримували через проведення м'язового тестування 14 або 40 м'язів.

У разі застосування методики HYPERTON X ми проводимо в тонус та відновлюємо повноцінну роботу 34 м'язів. Особливістю роботи у зазначеному напрямку є те, що кінезіолог проводить маніпуляції з м'язами, у розтягнутому стані та не застосовує точки акупресури.

В обох випадках для того, щоб отримати інформацію про стан енергії в меридіанах тіла ми знаходили таке положення тіла, коли активно працює конкретний м'яз, а м'язи-синергетики мінімально залучені до роботи.

Після закінчення кінезіологічного сеансу ми в залежності від проблемних питань, які були у ветерана визначали домашнє завдання до наступної зустрічі, навчали клієнта методиці кінезіологічного включення, кінезіологічної зарядки, методиці само балансування півкуль мозку та лобно-потиличної корекції [6, 61].

З досвіду практичної роботи з ветеранами АТО (понад 100 пацієнтів) за відповідним напрямком у більшості пацієнтів спостерігався гіпертонус ряду м'язів та органів тіла, зокрема:

діафрагма, що практично унеможлиблює абдомінальне дихання та спричиняє постійну активацію тривожності (активовано ключичне дихання) (пов'язаний з меридіаном легенів (відчуття провини, горя, жалю);

довгі згиначі великого та малих пальців ніг (надактивна робота надниркової залози, що виробляє гормони стресу);

верхній трапецієвидний м'яз, м'язів згиначів, розгиначів та тих, що латерально-повертають шию (постійне намагання людини втягнути шию в плечі як підсвідоме реагування на страх) (пов'язані з меридіаном шлунку);

клубово-поперековий м'яз, крижово-поперековий м'яз (верхня та нижня частини), квадратний м'яз попереку, ромбовидний м'яз спини (тривале перебування у бронезилеті та постійне прагнення "розігнутися") (пов'язані з меридіанами нирок, сечового міхура (відчуття страху, тривоги), товстої кишки (горе, провини, жалю), печінки та жовчного міхура (гнів, образа)).

Після проведення сеансу кінезіологічного балансування м'язів за зазначеними вище методиками практично у кожного пацієнта відновлювався нормальний тонус м'язів, розсіювався накопичений у м'язах стрес, покращувався психо-емоційний, фізичний стан та настрій, значно покращувалось самопочуття та з'являлося приємне відчуття легкості у всьому тілі. У подальшому на протязі 2-3 днів відновлювався нормальний сон.

Через 7-12 днів ми проводили наступний кінезіологічний сеанс, на якому проводили опитування пацієнта щодо змін у його поточному психоемоційному стані, відновленні фізіологічних функцій, його відчуттях тіла, перевіряли через сигнальні точки функціональний стан організму та проводили за необхідності повторне балансування. За досвідом у 85% пацієнтів баланс зберігався. Але практично 100% пацієнтів із задоволенням проходили сеанс та продовжували працювати із запитами.

На 12-13 добу перебування в реабілітаційному закладі ми повторно

проводили опитування за зазначеними методиками та вивчали за допомогою приладу для психофізіологічних досліджень "ПФИ-2". Попередні результати опрацювання матеріалів свідчать про те, що у 100% пацієнтів результати за проведеними методиками покращувались. Пацієнти стверджували про загальне покращення психоемоційного стану, відчуття бадьорості та сили в тілі.

Висновки, зроблені в результаті дослідження

Отже, процес психологічної реабілітації ветеранів через кінезіологічні практики має позитивні результати та не супроводжується фізичними, психічними, моральними або душевними стражданнями ветерана. В основі кінезіологічної процедури лежить позбавлення людини від внутрішніх блоків і затисків, що перешкоджають підтриманню на оптимальному рівні гармонії і внутрішньої збалансованості індивіда.

Наша робота з учасниками бойових дій на рівні м'язової невербальної взаємодії використовує біологічний зворотний зв'язок для адекватної регуляції фізичного і психічного стану ветерана. При цьому ми не зачіпаємо механізми свідомого контролю і пацієнт протягом всієї процедури зберігає повну свідомість і волю. Ми не фіксували наявності негативних емоційних реакцій, але змінювали в позитивний бік неусвідомлені емоційні реакції учасників бойових дій, що одразу відбивається на тонусі м'язів.

Включення до програми психологічної реабілітації кінезіологічних практик суттєво скорочує час відновлення ветеранів, допомагає кращому засвоєнню психотерапевтичних впливів психотерапевтів, сприяє швидшому одужанню військовослужбовців, які лікувалися після поранень.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в опрацюванні даних психологічних та психофізіологічних тестових методик, які підтвердять доцільність та ефективність застосування кінезіологічних методів у психологічній реабілітації ветеранів.

Список використаних джерел

1. Волтер С.Девид Прикладная кинезиология. М.-2008., 574 с.
2. Грилюк С.М. Використання психокорекційних напрямків кінезиології в психологічній реабілітації ветеранів АТО (ООС)// Вісник Національного університету оборони України. Збірник наук. праць. – К.: НУОУ, 2019. – Вип. 2 (52), с. 40-49.
3. Малкина-Пых И.Г. Телесная терапия. Справочник практического психолога // Эксмо. Москва – 2009, 436 с. (С.266-285).
4. Тони Лили. Целебное прикосновение. Пошаговый путеводитель к естественному оздоровлению. Перевод с английского. Австралия, 2011 г., 202 с.
5. Те Д. Кинезиология: оздоровительная ощущь. - М.: Восхождение, 1998.-260 с.
6. Тревор Севидж, Париджан Уисмер, Дон и Сильвия Дейвис HYPERTON-X. Полная интеграция тела и мозга. Перевод с английского. Австралия 1995 г., 114с.

References

1. Volter S.Devyd, (2008). Prikladnaia kineziolohia [Applied Kinesiology]. Moscow.- 574 s. (in Russian).
2. Hryliuk S.M. (2019). Vykorystannia psykhokorektsiinykh napriamkiv kineziolohii v psykhologichnii reabilitatsii veteraniv ATO (OOS) [The use of psychocorrectional areas of kinesiology in the psychological rehabilitation of ATO veterans (OOS)]. // Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy. Zbirnyk nauk. prats. – Kyiv: NUOU. – Vyp. 2 (52), s. 40-49 (in Ukrainian).
3. Malkina-Pykh Y.H. (2009). Telesnaia terapia [Physical therapy]. Spravochnik prakticheskoho psikhologa // Moskow: Eksmo.436 s. (S.266-285) (in Russian).
4. Tony Lily. (2011). Tselebnoe prykosnovenie. Poshahovyy putevoditel k estestvennomu ozdorovleniiu [Healing touch. A step-by-step guide to natural healing]. Avstralia: 202 s. (in Russian).
5. Te D. (1995). Kineziolohiia: ozdorovitelnaia oshchup [Kinesiology: health feeling]. Moscow: Voskhozhdenie.-260 s.(in Russian).
6. Trevor Sevydzh, Parydzhhan Uismer, Don and Silvia Devis (1995). HYPERTON-X. Polnaia intehratsiia tela i mozha [HYPERTON-X. Full integration of body and brain]. Avstralia: 114s. (in Russian).

Резюме

Грилюк С. М. преподаватель кафедры морально-психологического обеспечения НУОУ имени Ивана Черняховского

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДОВ КИНЕЗИОЛОГИИ В ПРОГРАММЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ РЕАБИЛИТАЦИИ ВЕТЕРАНОВ АТО

В статье рассмотрено особенности использования методов кинезиологии в программе мероприятий психологической реабилитации участников боевых действий. Вовремя психологической реабилитации ветеранов АТО мы использовали методы следующих направлений кинезиологии:

Целительное прикосновение (“Touch for Health”);

Спортивная кинезиология (“HYPERTON X”);

“Единый мозг / Концепция Три в одном” (“One Brain / Three in one Concepts”);

RESET (Rafferty Energy System of Easing the Temporomandibular Joint)

Ключевые слова: *реабилитация ветеранов АТО; кинезиология; Целительное прикосновение; HYPERTON X; Единый мозг; RESET.*

Summary

Hryliuk S. Lecturer National Defence University of Ukraine named after Ivan Chernyakhovskiy.

THE USE OF KINESIOLOGY METHODS IN THE PROGRAM OF PSYCHOLOGICAL REHABILITATION OF ATO VETERANS

The article considers the peculiarities of the use of kinesiology methods in the program of measures of psychological rehabilitation of participants in hostilities. In the course of psychological rehabilitation of anti-terrorist operation veterans we applied methods of the following directions of kinesiology:

“Touch for Health”;

“HYPERTON X”;

“One Brain / Three in one Concepts”;

RESET (Rafferty Energy System of Easing the Temporomandibular Joint).

The main purpose of the study was to analyze the features of psychological rehabilitation of ATO veterans through the methods of kinesiology and to determine the effectiveness of the applied program of work with veterans.

The actualization of the rapid and long-term psychological recovery of a participant in hostilities prompted us to look for methods that would give appropriate results. To overcome the consequences of combat trauma after the timely provision of primary psychological assistance to the serviceman must undergo a long process of psychological rehabilitation with the involvement of a psychotherapist, and such a process can be delayed for a long time. We have chosen the methods of kinesiology as those that give fast and long-term positive results in working with participants in hostilities. Moreover, the frequency of meetings with a kinesiologist 1-2 times a month for 3-4 months. The session lasts from 40 minutes to two hours (depending on the veteran's requests).

Muscle testing (also known as biological feedback or manual muscle testing) has traditionally been used for kinesiology to work effectively with veterans. After determining the "purity of the muscle", we assess the state of the body in accordance with the signal (alarm) points of the body and carry out in accordance with muscle testing correction or in accordance with methods: Healing touch or HYPERTON X. If the veteran reports barotrauma, or frequent major pains before carrying out the general correction we carry out correction of a temporomandibular joint through RESET methods and only then we start the general correction.

Inclusion in the program of psychological rehabilitation of kinesiological practices significantly reduces the recovery time of veterans, helps to better absorb the psychotherapeutic effects of psychotherapists, promotes faster recovery of servicemen who were treated after injuries.

We see prospects for further research in the processing of data of psychological and psychophysiological test methods, which will confirm the feasibility and effectiveness of kinesiological methods in the psychological rehabilitation of veterans.

Key words: *rehabilitation of anti-terrorist operation veterans; kinesiology; Healing touch; HYPERTON X; One brain; RESET.*

Дужий Р. В. заступник начальника центру – начальник відділу навчально-науковий центр підготовки офіцерів для багатонаціональних штабів
НУОУ імені Івана Черняхівського
<https://orcid.org/0000-0002-8064-1312>

РОЛЬ ТА МІСЦЕ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ НАЦІОНАЛЬНОГО ПЕРСОНАЛУ ДО УЧАСТІ У МІЖНАРОДНИХ ОПЕРАЦІЯХ З ПІДТРИМАННЯ МИРУ ТА БЕЗПЕКИ

У статті представлено теоретичний аналіз сучасного стану психологічної підготовки військовослужбовців, які направляються до міжнародних операцій з підтримання миру та безпеки, як необхідної передумови готовності до виконання завдань за призначенням. Висвітлено та проаналізовано міжнародне законодавство та вітчизняні існуючі рекомендації, керівні документи в галузі сучасної миротворчості.

Ключові слова: психологічна підготовка; операції з підтримання миру та безпеки; національний персонал; професійно-психологічний відбір; стійкість.

Постановка проблеми. Психологічна підготовка, як і психологічний відбір, є необхідною передумовою підготовки військовослужбовця національного персоналу, одним з найважливіших факторів формування його готовності до виконання завдань за призначенням, так само як набуття ним знань за відповідною тематикою. Існуючі рекомендації та керівні документи, аналіз яких приведено у статті, не повною мірою охоплюють специфіку національного персоналу, узагальнюючи завдання у галузі миротворчості як для персоналу, так і для контингенту. Тому, важливо виокремити порядок проведення психологічної підготовки у системі морально-психологічного забезпечення під час підготовки національного персоналу до участі у міжнародних операціях з підтримання миру та безпеки (МО ПМБ). Порухене питання розкриває широку перспективу для подальших досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Чимало дослідників розглядали суть та порядок морально-психологічного забезпечення у рамках підготовки національних контингентів (раніше – миротворчих підрозділів). Зокрема, науковці зосереджували увагу на виявленні та формуванні психологічних якостей та підготовленості у військовослужбовців, які направляються до участі в МО ПМБ (Н. Агаєва, П. Примак, О. Недвига), багато робіт присвячені морально-психологічному забезпеченню та психологічному забезпеченню у його розрізі (В. Алещенко,

Г. Гозуватенко, В. Стасюк), вивченню порядку адаптації після участі в МО ПМБ (О. Ф. Хміляр), психофізіологічних та психіатричних розладів (А. Озерянський, Д. Іванов, С. Нестеровська, Г. Мартинюк).

Мета статті. Визначити роль і місце психологічної підготовки національного персоналу до участі у міжнародних операціях з підтримання миру та безпеки.

Методи дослідження. Методи теоретичного дослідження (аналіз, синтез, аналогія).

Викладення основного матеріалу. Психологічна підготовка військовослужбовців ЗС України, які направляються до виконання завдань на посадах національного персоналу у МО ПМБ під приводом НАТО чи ООН має бути обов'язковою складовою їх навчання. На сьогоднішній день, відповідно до існуючих Інструкцій та керівних документів основними завданнями підготовки національних контингентів, національного персоналу до участі в міжнародних операціях є: підготовка особового складу (фахова, спеціальна, мовна, психологічна підготовка, що зазначається у підпункті 2, розділ III Наказ МОУ № 23 від 18.06.2016 “Про затвердження Інструкції з підготовки та застосування національних контингентів, національного персоналу в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки” [5]. Згідно цієї ж Інструкції, “контроль за заходами морально-психологічного забезпечення підготовки національних контингентів та ефективності професійно-

психологічного відбору особового складу” покладається на Головне управління персоналу (станом на 2016 рік – Головне управління по роботі з особовим складом Збройних Сил України) – підпункт 7, розділ III [5]. Проте, надалі не прописано алгоритму виконання завдання саме з психологічної підготовки, оскільки і сама підготовка трансформується у один із заходів морально-психологічного забезпечення.

Науковці вбачають у психологічній підготовці комплекс заходів, які не належать до суто одного виміру науки, а знаходяться у міждисциплінарних площинах. Так, Н. Мась визначає психологічну підготовку як “історично обумовлений та науково обґрунтований, цілісний за змістом, організований за методами та формами, цілеспрямований за впливом процес виховання, формування та активізації стійких мотивів та психологічних якостей, необхідних для успішного виконання бойових завдань” (тобто вирішується проблематика психології, педагогіки в ретроспективі) [4, 280-285]. Через визначення стану психологічної готовності (“відображення сукупності емоційних, інтелектуальних, вольових та мотиваційних сторін психіки людини, її стан може характеризуватися за такими показниками, як ставлення особистості до передбачуваної активності, певні вміння та навички, знання, наявність адекватним вимогам певної активності рис характеру”), Р. Сімко вважає психологічну підготовку у розрізі професійної підготовки одним із основним заходів забезпечення такої готовності [7, 777-787]. Проте найбільш влучним, на нашу думку, є визначення В. Ягупова: “**психологічна підготовка** – це цілеспрямована наукова підготовка психіки військовослужбовців до стійкої практичної діяльності у складі підрозділу на полі бою в умовах сучасної війни. Вона має формувати психічну стійкість і психологічну готовність особового складу до діяльності в екстремальних умовах сучасного швидкоплинного бою” [9, с 154].

Традиційно, у ЗС України **морально-психологічне забезпечення** визначають як “вид всебічного забезпечення, метою якого є формування, підтримання та відновлення морально-психологічного стану особового складу, морально-бойових (моральних,

військово-професійних, психологічних (психофізіологічних) тощо) якостей, необхідних для успішного виконання отриманих завдань” [1, с. 46]. Тоді як у більшості армій країн світу та країн-членів НАТО акцентують саме психологічну складову, з якою мають справу фахівці-психологи, у тому числі це стосується і сфери миротворчості: H.J. Langholtz “The psychology of peacekeeping: Genesis, ethos, and application” [10, 217-236]; Y. Loscalzo, M. Giannini, A. Gori, A. Di Fabio “The Wellbeing of Italian Peacekeeper Military: Psychological Resources, Quality of Life and Internalizing Symptoms” [11]; M.S.V.K. Raju “Psychological aspects of peacekeeping operations” [13].

Далі, в Інструкції визначено, що під час участі в МО ПМБ “морально-психологічне забезпечення національних контингентів, національного персоналу планується, організовується та здійснюється командирами національних контингентів (старшими національного персоналу)” – підпункт 4, Розділ V [5], а наступним етапом прописано організацію заходів психологічної реабілітації: “Пропозиції щодо організації заходів психологічної реабілітації та соціально-психологічної реадaptaції особового складу, який брав участь у виконанні завдань, з урахуванням психологічного стану та стану здоров’я військовослужбовців готуються штабом контингенту (старшим національного персоналу) під час підготовки до повернення (ротації)” – підпункт 4, Розділ V [5]. Отже, керівний документ вказує на необхідність ефективного “професійно-психологічного відбору особового складу”, який покладається на Головне управління персоналу (станом на 2016 рік – Головне управління по роботі з особовим складом Збройних Сил України) – підпункт 7, розділ III [5].

Визначення та порядок професійно-психологічного відбору наведені у Методичних рекомендаціях щодо проведення психологічної підготовки особового складу Збройних Сил України (затверджених наказом ГШ ЗСУ № 240 від 16.11.2012) [2, с. 106]: “**Професійно-психологічний відбір** – це комплекс заходів, який дозволяє вибрати з групи кандидатів на відповідну посаду тих людей, від кого можна очікувати з найбільшою ймовірністю

успішного виконання своїх функціональних обов'язків за майбутньою військовою професією-фахом". Проте посади, на яких виконують завдання офіцери, як національний персонал у складі МО ПМБ, складно віднести до певної військової професії-фаху (оскільки вони мають відповідну специфіку в секторі миротворчості, наприклад: офіцер штабу, офіцер певної секції багатонаціонального штабу, офіцер з питань взаємодії, військовий спостерігач), саме тому на відповідних курсах у навчально-науковому центрі підготовки офіцерів для багатонаціональних штабів (ННЦ ПОБНШ) такі офіцери проходять підвищення кваліфікації за певним напрямком та розвивають необхідні здібності, набувають необхідних навичок, залежно від майбутнього призначення у МО ПМБ. Важливо зазначити, що у згаданих Методичних рекомендаціях порядок такого професійно-психологічного відбору (включає такі напрямки як соціально-демографічний, психологічний та психофізіологічний) наведено для особового складу тільки миротворчих контингентів (а не національного персоналу): "В умовах виконання миротворчих завдань на психологічний стан особового складу миротворчого контингенту впливатиме...", "Морально-психологічне забезпечення підготовки особового складу підрозділів до участі у миротворчих місіях в складі миротворчих контингентів", "Напрямки, завдання та організація професійно-психологічного відбору на службу у миротворчих підрозділах", "Додаткові рекомендації щодо особливостей підготовки миротворчих контингентів до виконання завдань за призначенням" [2, с. 105-107, с. 110].

Психологічні умови виконання завдань у складі контингенту чи персоналу будуть суттєво відрізнятися. Виходячи з самого визначення понять: "**національний контингент** – військові підрозділи, оснащені відповідним озброєнням і військовою технікою, засобами підтримки і зв'язку, що направляються Україною для участі в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки, у тому числі у складі багатонаціональних військових формувань високої готовності військові підрозділи Збройних Сил України, інших

військових формувань, котрі входять до складу об'єднаних військових підрозділів, що створюються спільно з іншими державами для участі у міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки (спільні батальйони тощо)"; "**національний персонал** – окремі військовослужбовці Збройних Сил України, інших військових формувань, поліцейські, особи начальницького і рядового складу державних органів, які можуть оснащуватися вогнепальною (стрілецькою) зброєю та боєприпасами до неї відповідно до пропозицій міжнародних організацій у сфері безпеки, а також працівники Збройних Сил України, інших військових формувань, державних органів і установ України, які направляються Україною для участі в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки і не входять до складу національного контингенту" [3].

Очевидно, що умови, в яких виконують завдання за призначенням офіцери ЗС України у складі національного контингенту та національного персоналу суттєво відрізняються, так само зовсім іншим є сам характер завдань, організація процесу прийняття рішень, система підпорядкування тощо. Як наслідок, можемо дійти висновку, що і стресові фактори, які чинять вплив на ефективність виконання завдань за призначенням будуть різними, а, отже, і попереджати про ці фактори, і вчити справлятися з ними необхідно по-різному: для дій військовослужбовця у складі підрозділу та для одноосібних дій.

На цьому етапі вважаємо за актуальне та необхідне акцентувати необхідність включення елементів психологічної підготовки під час загальної, попередньої та безпосередньої підготовок саме національного персоналу (види підготовки перераховані у Інструкції – підпункт 4, Розділ III) [5], попередньо вивчивши особливості середовища та фактори, які чинять вплив на ефективність виконання завдань військовослужбовцями.

Виходячи з уніфікації психологічної підготовки у Методичних рекомендаціях щодо проведення психологічної підготовки особового складу Збройних Сил України для усіх категорій військовослужбовців, які направляються до виконання завдань у складі МО ПМБ, звертаємо увагу на пункт 10 Розділу I (Загальна психологічна

підготовка) [2, с. 104-114], присвячений особливостям психологічної підготовки особового складу до виконання завдань миротворчої діяльності. В ньому зазначено, що “важливим чинником підготовки особового складу ... є психологічна підготовка, яка формує психологічну стійкість, що забезпечує нормальне функціонування психічних процесів і бажаний прояв різних сторін особистості у важких умовах” [2, с. 108]. І надалі у документі фокус психологічної підготовки наведено на формування саме **стійкості** (яка “забезпечує готовність особового складу до психологічного захисту від пригнічуючих факторів під час виконання миротворчих завдань, створює внутрішні джерела високої бойової активності у важких обставинах, підвищує професійну дієздатність всіх психічних функцій, створює умови високоефективного прояву знань, вмінь і навичок”) [2, с. 108]:

“підвищення психологічної стійкості і надійності особового складу” – тобто, *психологічна стійкість* розглядається як фактор, що забезпечує *психологічну надійність* (“стійкість до екстремальної напруги, емоційно-вольова стійкість до ризику і небезпеки, відповідальність”);

“формування *стійкості психіки* воїнів до факторів бойових обставин і забезпечення оптимального прояву її якостей в цілях найкращого рішення миротворчих завдань”);

“створення умов для виявлення *стійкості особистості* воїна і його готовності до дій в екстремальних умовах, здатності практично долати негативний вплив напруги” [2, с. 109].

Н. Сергієнко зазначає, що “*психологічна стійкість* - це якість особистості, окремими аспектами якої є стійкість, врівноваженість, опірність. Вона дозволяє особистості протистояти життєвим труднощам, несприятливого тиску обставин, зберігати самопочуття і працездатність в різних випробуваннях” [8].

Отже, є очевидним, що особливу увагу звертають на необхідність формування у військовослужбовців стійкості – психологічної, стійкості психіки, особистості, яка розглядається як важлива передумова, що має бути виконана у процесі підготовки та надалі стати запорукою успішного виконання завдань. На цьому

етапі можна погодитися, що при найбільш загальному і поверхневому підході, не заглиблюючись у специфіку завдань, психологічна стійкість має бути сформована, по-перше, у кожного військовослужбовця, а, по-друге, – у всіх, хто направляється до виконання завдань у складі МО ПМБ чи то у складі національного контингенту (підрозділу), чи то національного персоналу.

Деталізація ж завдань з урахуванням рекомендацій з психологічної підготовки дозволяє нам дійти висновку, що заходи, які запропоновані до виконання під час спеціальної психологічної підготовки, можуть бути частково імплементовані для обох категорій військовослужбовців: “На спеціальному містечку і смузі, які обладнані таким чином, що викликають психологічну напругу в ході занять застосовувати вибухові пакети, сигнальні ракети, стрільбу із автоматів, що сприяє подоланню військовослужбовцями страху, адаптації їх в деякій мірі до бойової обстановки. З реальним використанням гелікоптерів відпрацьовувати питання евакуації тяжко поранених військовослужбовців” [2, с. 109]. Проте, якщо на військовослужбовців контингенту покладається суто поетапне відпрацювання чіткого алгоритму дій шляхом безпосереднього виконання поставлених завдань (наприклад, евакуація), то для національного персоналу спектр завдань може бути розширений та можуть ставитися додаткові завдання з організації взаємодії, адміністративних питань тощо. А збільшення кількості функцій, які мають бути виконані в стресових умовах, беззаперечно вимагає готовності військовослужбовця – як психологічної, так і професійної. До того ж, військовослужбовці контингенту навіть за умов критичної стресової ситуації перебувають переважно серед своїх співгромадян, застосовують у своїй діяльності рідну, зрозумілу мову, тоді як офіцери національного персоналу у складі багатонаціонального компоненту спілкуються іноземною – англійською, а іноді французькою.

Так само, важливим є врахування особливостей завдань, які виконують представники національного персоналу під час визначення заходів, які здійснюють у ході цільової психологічної підготовки.

Якщо військовослужбовці контингенту повинні відпрацьовувати особливості виконання задач на перепускному пункті: огляд машин, перевірку документів у цивільних осіб, їх перепустка через блок-пости, де важливим елементом підготовки повинно бути відпрацювання питання по деблокуванню шляхів, що були перекриті місцевим населенням, то на таких же перепускних пунктах військовослужбовці зі складу національного персоналу, наприклад військові спостерігачі, повинні відпрацьовувати абсолютно інші завдання – від суто комунікативних (спілкування з особовим складом поста, інформування, ознайомлення зі своїми правами та імунітетом) до професійно-діяльнісних: перетин поста, прийняття до уваги ряду деталей, що стосуються поста, та можуть бути використані у майбутньому тощо. Більш того, з навчальною метою виробити ширший спектр навичок на такому навчальному місці, можна обладнати блок пости урядових сил (офіційні блок-пости), повстанців, представників місцевих озброєних угруповань (неофіційні), незадоволених місцевих жителів (спонтанні). Психологічна підготовка

офіцерів багатонаціональних штабів – як спеціальна, так і цільова, – буде суттєво відрізнятися у зв'язку з їх умовами виконання завдань у складі офіцерів секцій штабу, чергового штабу, що переважно не передбачає перебування на місцевості, безпосередньо у зоні бойових дій, контакт з місцевими тощо.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, не викликає сумнівів, що, як мінімум, спеціальна психологічна підготовка має здійснюватися на основі вимог, які висуває середовище МО ПМБ та завдань, які ставляться перед конкретними категоріями військовослужбовців. Перспективою подальших досліджень є дослідження психологічних детермінант які впливають на рівень виконання завдань МО ПМБ, виявлення критеріїв сформованості психологічної готовності військовослужбовців до виконання завдань у МО ПМБ, заходів підготовки, необхідних для їх формування, шляхів формування психологічної стійкості та резилієнтності, залежно від характеру завдань які виконуються військовослужбовцями національного персоналу.

Список використаних джерел

1. Агаєв Н.А. Морально-психологічне забезпечення у Збройних Силах України: підручник : у 2 ч. Ч. 1. / Н. А. Агаєв, В. Г. Дикун, В. С. Чорний та ін.; заг. ред. В. В. Стасюк. – Бровари : ТОВ -7БЦ, 2020. – 46 с.
2. Довідник для фахівців структур морально-психологічного забезпечення. URL: <https://dovidnykmpz.info/psycho/psykholohichna-pidhotovka>. – 106-110 с.
3. Закон України “Про участь України в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки”, ідентифікатор 613-XIV від 28.12.2015.
4. Мась Н.М. Психологічна підготовка військовослужбовців до дій у особливих умовах. Вісник Національного університету оборони України 3 (40)/2014. – 280-285 с.
5. Наказ Міністерства оборони України № 23 від 18.01.2016 “Про затвердження Інструкції з підготовки та застосування національних контингентів, національного персоналу в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки”. Офіційний вебпортал парламенту України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0206-16#Text>.
6. Організаційна психологія. URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2018.00103/full>.
7. Сімко Р.Т. Психологічна підготовка і готовність працівників патрульно-постової служби міліції до професійної діяльності. Проблеми сучасної психології, випуск 2, 2011. – 777-787 с.
8. Сергієнко Н.П. Особливості психологічної стійкості особистості під час подолання критичних ситуацій. URL: <http://repositc.nuczu.edu.ua/bitstream/bitstream/123456789/4065/1/Serpienko.pdf>.
9. Ягупов В.В. Військова психологія: Підручник. – Київ: ТанDEM, 2004. – 154 с.
10. Langholtz, H. J. “The psychology of peacekeeping: Genesis, ethos, and application. Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology. URL: <https://psycnet.apa.org/record/1998-10825-002>.
11. Loscalzo Y., Giannini M., Gori A., Di Fabio A. “The Wellbeing of Italian Peacekeeper Military: Psychological Resources, Quality of Life and Internalizing Symptoms”. URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2018.00103/full>.
12. Meredith L.S., Sherbourne C.D., Gaillot S. J., Hansell L., Ritschard H. V., Parker A. M., Glenda W. “Promoting Psychological Resilience in the U.S. Military”. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4945176>.

13. Raju M.S.V.K. "Psychological aspects of peacekeeping operations" *Industrial Psychiatry Journal*, 2014 Jul-Dec; 23(2): 149–156. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4361978>.

References

1. Ahaiev N.A. (2020). *Moral'no-psykholohichne zabezpechennia u Zbroynykh Sylakh Ukrainy* [Moral and psychological support at the Armed Forces of Ukraine]. Pidruchnyk: u 2 ch. Ch. 1. / N. A. Ahaiev, V. H. Dykun, V.S. Chornyi ta in.; zah. red. V. V. Stasiuk. – Brovary: TOV-7BTS, 46 (in Ukrainian).
2. Dovidnyk dlia fahivtsiv struktur moral'no-psykholohichnoho zabezpechennia. [Handbook for moral and psychological support experts] (in Ukrainian).
URL: <https://dovidnykmpz.info/psycho/psykholohichna-pidhotovka>. (in Ukrainian).
3. Zakon Ukrainy "Pro uchast Ukrainy v mizhnarodnykh operatsiyakh z pidtrymannia myru ta bezpeky" [The Law of Ukraine "On Ukraine's Participation in Peacekeeping Operations"]. Identifikator 613-XIV 28 grudnia 2015 r. (in Ukrainian).
4. Mas' N.M. (2014). *Psykhologichna pidhotovka viiskovosluzhbovtziv do dii u osoblyvykh umovah* [Psychological training of the military personnel to act under specific circumstances]. *Visnyk Natsional'noho universytetu oborony Ukrainy* 3 (40), 280–285 (in Ukrainian).
5. Nakaz Ministerstva oborony Ukrainy № 23 vid 18.01.2016 "Pro zatverdzhennia Instruksii ta zastosuvannia natsional'nykh kontynhentiv, natsionalnoho personal v mizhnarodnykh operatsiyakh z pidtrymannia myru i bezpeky" [The Order of the Ministry of Defense of Ukraine "On the Approval of the Instructions to Apply National Contingents and National Personnel in the Peacekeeping Operations"]. Ofitsiynyi vebportal parlamentu Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0206-16#Text>.
6. Orhanizatsiyna psykholohiia [Organizational psychology]. URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2018.00103/full>. (in Ukrainian).
7. Simko R.T. (2011). *Psykhologichna pidhotovka i hotovnist' pratsivnykiv patrol'no-postovoi sluzhby militsiyi do profesynnoi diyal'nosti*. [Psychological training and readiness of the patrolling servicemen of the militia to their professional activities]. *Problemy suchasnoi psykholohii*. Vypusk 2, 777–787 (in Ukrainian).
8. Serhiienko N.P. (2017). *Osoblyvosti psykholohichnoi stiiikosti osobystosti pid chas podolannia krytychnykh sytuatsii* [The Peculiarities of Psychological Stability of the Personality when Overcoming Critical Situations]. URL: <http://repositc.nuczu.edu.ua/bitstream/bitstream/123456789/4065/1/Serhiienko.pdf>. (in Ukrainian).
9. Yahupov V.V. (2004). *Viis'kova psykholohiia: Pidruchnyk* [Military Psychology. Manual]. – Kyiv: Tandem, 154 (in Ukrainian).
10. Langholtz, H. J. (1998) "The psychology of peacekeeping: Genesis, ethos, and application. Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology. URL: <https://psycnet.apa.org/record/1998-10825-002>. (In English)
11. Loscalzo Y., Giannini M., Gori A., Di Fabio A. (2018) "The Wellbeing of Italian Peacekeeper Military: Psychological Resources, Quality of Life and Internalizing Symptoms". URL: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2018.00103/full>. (In English).
12. Meredith L.S., Sherbourne C.D., Gaillot S. J., Hansell L., Ritschard H. V., Parker A. M., Glenda W. (2011) "Promoting Psychological Resilience in the U.S. Military". URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4945176>. (In English).
13. Raju M.S.V.K. (2014) "Psychological aspects of peacekeeping operations" *Industrial Psychiatry Journal*, 23(2): 149–156. URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4361978>. (In English).

Резюме

Дужий Р. В. заместитель начальника центра –
начальник отдела учебно-научного центра
подготовки офицеров для многонациональных штабов
НУОУ имени Ивана Черняховского

РОЛЬ И МЕСТО ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ НАЦИОНАЛЬНОГО ПЕРСОНАЛА В УЧАСТИЕ В МЕЖДУНАРОДНЫХ ОПЕРАЦИЯХ ПО ПОДДЕРЖАНИЮ МИРА И БЕЗОПАСНОСТИ

В статье представлен теоретический анализ существующего состояния психологической подготовки военнослужащих, направляющихся в международные операции по поддержанию мира и безопасности, как необходимой предпосылки готовности к выполнению задач по назначению. Продемонстрировано и проанализировано международное законодательство и существующие отечественные рекомендации, руководящие документы в сфере современного миротворчества.

Ключевые слова: психологическая подготовка; операции по поддержанию мира и безопасности; национальный персонал; профессионально-психологический отбор; стойкость.

Summary

Duzhyi R. Deputy Commandant – Chief of the department,
Multinational Staff Officers Education and Research Centre,
NDU of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskiy

**THE ROLE AND THE PLACE OF THE PSYCHOLOGICAL TRAINING OF THE
NATIONAL PERSONNEL BEFORE THEIR DEPLOYMENT TO THE INTERNATIONAL PEACE
SUPPORT AND SECURITY OPERATIONS**

Introduction. The article focuses on the importance of psychological training for the Ukrainian officers in the context of their pre-deployment training to the international peacekeeping operations. It is noted that psychological training, as well as psychological selection, is a necessary prerequisite for the national personnel training, one of the most important factors in shaping their readiness to perform assigned tasks, as well as the acquisition of knowledge on relevant topics.

Purpose. To define the role and place of the psychological training for national personnel during its pre-deployment training to participate in international peacekeeping operations.

Methods. Analysis, synthesis and analogy as the methods of theoretical research were used.

Originality. The existing recommendations and guidelines, which are analyzed, don't encompass the specifics of the national personnel deployed to the peacekeeping operations. The focus of previous studies in the field of psychological training is made on the mixture of both – the national personnel and the national contingent. Taking into consideration the specifics of each and insufficient research of the national personnel pre-deployment training, it is important to separate the psychological training out of the traditional system of moral and psychological support.

The key components of psychological training are analyzed. The interrelation of psychological stability and job description peculiarities of the peacekeepers in the context of psychological training for peacekeeping is traced, as well as the specifics of necessary competencies acquisition to develop the psychological readiness. At the same time, when organizing targeted psychological training, it is necessary to take into account the peculiarities of the conditions and the specifics of the tasks of the national personnel, not the national contingent; therefore, they should be learnt separately. The positions that national personnel officers occupy as the peacekeeping operation staff or multinational staff are difficult to attribute to a particular military profession (because they have specifics in the peacekeeping sector, for example: staff officer, officer of a section of a multinational staff, liaison officer, United Nations' military observer).

Conclusion. Considering all the mentioned above, there is no doubt that, at least, special psychological training should be carried out based on the requirements set by the environment of the peacekeeping operation and the tasks set for specific categories of the national military personnel. The study of psychological determinants that affect the level of national personnel performance during their deployment is the prospect for further research; as well as identification of the criteria, forming and shaping psychological readiness of the national personnel to perform their tasks, training activities needed, ways of shaping the psychological stability and resilience, depending on the nature of tasks.

Key words: psychological training; peacekeeping operations; national personnel; professional and psychological selection; resistance.

Кузіна В. Д. кандидат психологічних наук,
Українська військова академія
<https://orcid.org/0000-0002-9559-1611>

Шугалій Є. П. кандидат технічних наук,
Українська військова академія
<https://orcid.org/0000-0002-2140-6013>

Пеньковський В. І. кандидат військових наук,
Українська військова академія
<https://orcid.org/0000-0001-5111-1198>

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ВІЙСЬКОВИХ КЕРІВНИКІВ

У статті розглянуто змістовні смислові характеристики професійної ідентичності військового керівника. Відзначено проблему дослідження професійної ідентичності як соціально-психологічного феномена. Емпірично досліджено ідентифікаційні характеристики військовослужбовців, які відображають трансформацію професійної ідентичності офіцера в умовах професійного навчання, що відображена в аспектах діяльнісного, перспективного та рефлексивного Я.

Ключові слова: ідентичність; професійна ідентичність; військовий керівник; офіцер; управління.

Постановка проблеми. Сучасний економічний та політичний стан в Україні висуває нові вимоги до фахівця, особливо у військовій організації. У науці ведеться пошук розробки, загальнофілософських, соціальних та психологічних теорій які дозволяють осмислювати і направляти управлінські новації, моделювати та забезпечити процес професіоналізації самих суб'єктів управління. На сьогоднішній день у науковому описі психологічних моделей професійного розвитку військових фахівців різного рівня сформульовано своє понятійне поле. Поряд з суттєвими фундаментальними поняттями в психологічній теорії, є поняття «професійна ідентичність». Оскільки прогрес в постіндустріальному, інформатизованому суспільстві істотно визначається особистісним фактором, особистість самого керівника стає відправною точкою в організації в цілому.

Тому формування стійкого професійного образу «Я», виділення себе з навколишнього середовища, усвідомлення себе як єдиного цілого, є необхідною передумовою розвитку та самовизначення офіцера, системи його цінностей, ідеалів і мотивів, що забезпечить функціонування його, як цілісної системи, успішного виконання своїх суспільних функцій [5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема ідентичності досить широко відображена у зарубіжній та вітчизняній літературі, а саме у

психоаналітичному підході (З. Фрейд, Е. Еріксон, Дж. Марсія, Н. Холланд, А. Ватерман, Ж. Лакан), когнітивному підході (Х. Теджфел, Дж. Тернер, Г. Брейкуелл), символічному інтеракціоналізмі (Дж. Мід, Ч. Кулі, Л. Краппман, Э. Гоффман), та ін. У вітчизняній психології уявлення про ідентичність розвивалися в межах дослідження самосвідомості та самовизначення (Б. Ананьєв, К. Абульханова-Славська, Л. Виготский, І. Кон, О. Леонтьєв, В. Мухіна, В. Столін, В. Зінченко та ін.).

Аналіз поняття «професійна ідентичність» представлені в роботах таких авторів Л. Шнейдер, Г. Теджфелом, Дж. Тернер, Г. Брейкуел, В. Кауфман, Е. Клімова, Л. Мітіної, і засвідчує той факт, що загальноприйняте визначення даного феномену відсутнє. У військовій сфері В. Осьодлю, Є. Татарінов, В. Вінтоняк розглядали професійну ідентичність та професійну свідомість, як основний критерій професійного розвитку особистості і провідну характеристику суб'єкта праці [1; 4; 5]. У дослідженнях Ю. Поваренкова, О. Гуменюк, О. Єрмолаєвої, Є. Семенової, висвітлено, що існує взаємозв'язок між людиною та професією: професія змінює людину, її свідомість, втім, людина опановуючи професію, розвиваючись, здатна змінювати характер своєї професійної діяльності [8]. В загальному ж значенні, професійна ідентичність

визначається, як певний особистісний конструкт, який включає: систему уявлень про себе та свою позицію в професії; прийняття її цілей, функцій, ролей та методів реалізації; відношення до своєї професії, значущі цінності; готовність до професійної діяльності та подальше професійне самовдосконалення; ототожнення себе з професійною групою, прийняття її цілей, цінностей, професійних ролей, професійної культури [2, 4, 9].

Незважаючи на велике коло робіт, присвячених дослідженню різних сторін феномену професійної ідентичності, маловивченими залишаються багато питань, що стосуються особливостей розвитку та трансформації ідентичності в умовах соціальної стабільності – нестабільності, а саме, зміна структури ідентичності, відмінностей професійної ідентичності в залежності від ситуації та професійної соціалізації. Недостатньо розкриті емпіричні критерії трансформації професійної ідентичності особистості в умовах соціальної кризи, як цілісного явища.

Метою нашої статті є емпіричне дослідження професійної ідентичності військових керівників на етапі професійного навчання.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Сучасна орієнтація на відкрите та творче управління передбачає в першу чергу самостійність та ініціативність керівників, зростають вимоги до їх професійної майстерності та професійного розвитку. Безперечно, активність особистості у професії, успішність професійного становлення керівника значною мірою буде залежати від його професійної позиції та професійної ідентичності. Особливості професійної ідентичності керівника являються загальними для організації будь-якої професійної направленості, особливо це стосується ризиконебезпечних професій. Проводячи дослідження в цьому напрямку, необхідно розглядати конкретну організацію, як фактор середовища, що закладає психологічну характеристику військового керівника.

Дослідження професійної ідентичності офіцерів здійснювалося на військовослужбовцях офіцерського складу віком від 28 до 50 років за участю 278 особи. В нашому дослідженні ми використовували

методику «Хто Я?» (М. Кун, Т. Макпартленд; модифікація Т.В.Румянцевой). Тест М. Куна і Т. Макпартленда був створений для вивчення установок індивіда на себе [1, 3] і широко використовується для виявлення змістовних характеристик ідентичності: перш за все когнітивних, а також ціннісно-мотиваційних, афективних, поведінкових. Шкала аналізу ідентифікаційних характеристик даної модифікації тесту включає в себе 24 показника, які об'єднуючись, утворюють сім узагальнених показників ідентичності: соціальне «Я», комунікативне «Я», матеріальне «Я», фізичне «Я», діяльне «Я», перспективне «Я», рефлексивне «Я» [6]. До сильних сторін методики, безперечно можна віднести потенційну різноманітність відтінків самоописів і можливість аналізувати самовідношення, яке виражене мовою самого суб'єкта. Оскільки, для управлінців, важливою складовою яка безпосередньо впливає на їх професійний розвиток та реалізацію є здатність до рефлексії та самоусвідомлення, то дана методика дає можливість виявити осіб у яких на низькому рівні розвинуті ці навички.

Запропонована методика реалізовувалася в процедурі групового та індивідуального обстеження. В інструкції підкреслюється, що відповіді повинні даватися в тому порядку, в якому вони приходять в голову досліджуваному, незалежно від логіки і «важливості» тих чи інших відповідей. Статистична обробка отриманих даних проводилася за допомогою програм SPSS v.10.0 і Microsoft Excel і включала показники варіаційної статистики (середнє значення і стандартне відхилення). За допомогою контент-аналізу були виокремлені висловлювання, які стосуються загальнолюдських категорій, соціальних (професійних) ролей та особистісних властивостей. Отримані дані за цією методикою безпосередньо пов'язані з характеристиками сприйняття офіцером самого себе.

При обрахунку даних, які ми отримали за допомогою методики перш за все, нас цікавило – рівень сформованості соціальних ролей у досліджуваних, оскільки для управлінців будь-якого рівня, це важлива характеристика, яка визначає усвідомлення управлінцем свого професійного статусу та

приналежності до професійної групи. Оскільки роль, є моделлю поведінки, що має індивідуальне забарвлення та узгоджується зі статусом індивіда в даній соціальній структурі шляхом реалізації рольових очікувань щодо поведінки індивіда, набуття ним відповідних прав та виконання обов'язків [7], то в умовах нинішньої соціальної кризи, важливо було прослідкувати у досліджуваних офіцерів такі ідифікаційні характеристики як «офіцер», «військовослужбовець», «управлінець», «командир», «громадянин», «українець», «патріот», «захисник», «воїн» тощо., які підтверджують наскільки офіцер розуміє свою роль та соціальний статус і може відповідати їй. Також, усвідомлення офіцером своєї ролі відбувається в міру того, як він усвідомлює свій зв'язок із професійною групою, сферою діяльності, своїм місцем у структурі організації і суспільства, тобто «вживається» в професію і активно виконує професійну роль. Рівень усвідомленості корелює з виконанням ним етичних норм, взаємовідносин зі своїм зовнішнім оточенням (колегами, підлеглими, іноземними партнерами тощо), індивідуальній свідомості фахівця, професійно-моральні уявлення, цінності, установки.

Також, важливим аспектом, було визначення рівня прояву рефлексії, оскільки для управлінців будь-якого рівня це важлива характеристика, яка впливає на продуктивність його взаємовідносин, як з підлеглими та колегами. Передбачається, що людина з більш розвиненим рівнем рефлексії дає в середньому більше відповідей, ніж людина з менш розвиненим уявленням про себе (або більш «закритий»). Також, про рівень рефлексії свідчить, суб'єктивна оцінка самою людиною щодо легкості або важкості в формулюванні відповідей на ключове питання тесту. Отримані дані свідчать про те, що в більшості досліджуваних достатньо високий рівень розвитку рефлексії – 57% (від 15-20 відповідей), у 38% середній рівень розвитку рефлексії (8-14 відповідей) і тільки у 5% низький рівень рефлексії (менше 3 відповідей). Отримані результати підтверджують дані, що з набуттям професійного досвіду у офіцера активно розвивається рефлексія, оскільки його діяльність безпосередньо пов'язана з

управлінням, постійними контактами з людьми, широка комунікація, потребою вчасного прийняття рішення, і найголовніше, відповідальність за підлеглих, в окремих випадках і за їхнє життя.

Аналіз співвідношення соціальних ролей і індивідуальних характеристик ідентичності, говорить про те, наскільки військовослужбовець усвідомлює і приймає свою унікальність, значимість своєї професії, а також, наскільки йому важлива приналежність до тієї чи іншої групи людей. Так, у 11% досліджуваних, були вказані практично тільки соціальні ролі що, може говорити про недостатню упевненості в собі, про надмірну відповідальність, яка стає певним тягарем для людини, про наявність у військовослужбовця проблем з самовираженням, вираженої тенденції до самозахисту, певних побоювань та крайньої стриманості, що характерна представникам закритих професійних груп.

Також, переважання в самоописах іменників говорить про потребу людини у визначеності, певної сталості. В той же час, відсутність прикметників та дієслів – про слабку диференційованості ідентичності людини, недостатню упевненості в собі, недооцінка своєї ефективності.

У 19 % досліджуваних переважали індивідуальні характеристики виражені в прикметниках і повна відсутність соціальних ролей, що може говорити про наявність яскраво вираженої індивідуальності та складнощів у виконанні правил, які виходять від тих чи інших соціальних ролей. Також, відсутність соціальних ролей в ідентифікаційних характеристиках можлива при кризі ідентичності або інфантильності особистості. Відсутність іменників свідчить про недостатню відповідальність людини.

Якщо оцінювати валентність ідентичності, під якою розуміється переважаючий емоційно-оцінний тон ідентифікаційних характеристик у самоописах військовослужбовців переважає нейтральна (42%) та позитивна (68%) валентність, що може бути ознакою певного адаптивного стану ідентичності, оскільки пов'язана з наполегливістю досягнення мети, відповідальністю, соціальною сміливістю, активністю та впевненістю в собі.

Питання психології

Позитивна професійна ідентичність є критерієм оцінки рівня управлінської компетентності, характеристикою усвідомленості професійного саморозвитку. Такі результати сприяють управлінській діяльності офіцерів, ці дані підтверджують і високі показники по шкалі «диференційованість ідентичності» (9-18 показників) що пов'язана з такими

особистісними особливостями, як товариськість, впевненість в собі, орієнтування на свій внутрішній світ, високий рівень соціальної компетенції та самоконтроль.

Результати дослідження ідентифікаційних характеристик офіцерів на етапі професійного навчання наведені в таблиці 1.

Таблиця 1

Ідентифікаційні характеристики офіцерів на етапі професійного навчання

Шкали ідентифікаційних характеристик		Показники ($\bar{X} \pm \delta$)
Соціальне Я	навчально-професійна рольова позиція	0,82±0,14
	сімейна приналежність	0,76±0,18
	етнічно-регіональна (культурна) ідентичність	0,48±0,06
Діяльнісне Я	діяльність, інтереси	0,59±0,02
	самооцінка здібностей до діяльності	0,65±0,03
Перспективне Я	професійна перспектива	0,28±0,02
	діяльнісна перспектива	0,32±0,12
	оцінка прагнень	0,47±0,18
Рефлексивне Я	персональна ідентичність	0,72±0,12
	глобальне Я	0,24±0,01

За шкалою «**соціальне Я**» показник за ідентифікаційною характеристикою «навчально-професійна рольова позиція» в групі складає 0,82±0,14. Аналіз отриманих даних засвідчує чітке усвідомлення офіцерами своєї навчально-професійної ролі, відповідальності за той професійний вибір, який здійснила особистість, чітка професійна спрямованість.

Виском є значення і за показником «**сімейна приналежність**» на рівні 0,76±0,18. Це свідчить про цінність сім'ї для офіцера. Гармонійні стосунки в сім'ї військовослужбовця можуть стати для нього підтримувальним чинником під час служби, ресурсом у період відновлення після бойових дій, з іншого боку – останні дослідження науковців, говорять про те, що сімейні негаразди стають суттєвим стресором, який є значущим для особистості. Особливо гостро це питання хвилює військовослужбовців, які часто перебувають у відрядженнях (інколи по 4-6 місяців) і мають досвід відстороненості дитини від батька (чи матері), чи дружини (або ж чоловіка, якщо це жінка) одразу після повернення додому.

Показник «**етнічно-регіональної ідентичності**» на середньому рівні

(0,48±0,06). Національно-культурна ідентичність офіцера є ключовою, оскільки виявляється у суб'єктивному переживанні приналежності до українського народу, нації, свідоме прийняття її моральних цінностей, що характеризується ототожненням і формуванням відповідної національної Я-концепції, яка проявляється у власній самоповазі, національній гідності, умінні користуватись правами і свободами, справедливості, відповідальності. Ключові внутрішні фактори національної самоідентифікації втілюється у почуттях-цінностях індивіда та виражається в таких ідентифікаційних характеристиках як – «Я-українець», «Я-громадянин України», «Я-патріот». Сутність цих почуттів-цінностей, полягає у дієвій причетності особистості до своєї нації, до роду у широкому розумінні цього слова.

Ідентифікація свого «**діяльнісного Я**» пов'язана зі здатністю сконцентруватися на собі, стриманістю, виваженістю вчинків, а також дипломатичністю, вмінням працювати зі своєю тривожністю, напругою, вміння зберігати емоційну стійкість, тобто є віддзеркаленням сукупності емоційно-вольових і комунікативних здібностей, особливостей взаємодії.

За шкалою «діяльнісне Я» показник за ідентифікаційною характеристикою «діяльність, інтереси» належить до середніх значень. Він складає $0,59 \pm 0,02$ і є свідченням того, що професійна діяльність офіцера, його інтереси, захоплення, досвід тощо, значною мірою виявляють себе в процесах пов'язаних з ототожненням з військово-професійною діяльністю та відображенням можливостей щодо самореалізації. Разом з тим, слід відзначити, що професійний інтерес який виражає ставлення офіцера до стану та умов свого життя було б необхідно підтримувати на більш високому рівні.

В основі інтересів офіцера лежать потреби, які відображають стан реалізації механізму мотивації з боку командирів (начальників). Такий механізм характеризується взаємодією потреб, ціннісних орієнтацій та інтересів які виконують не лише функцію мотивації, але й функцію формування диспозицій офіцера, які фіксуються у настановах різного рівня.

За ідентифікаційною характеристикою «самооцінка здібностей до діяльності» у групі складає $0,65 \pm 0,03$. Аналіз отриманих даних показує, що досліджувані позитивно оцінюють свої здібності до діяльності з тенденцією до завищеної самооцінки. Разом з тим, досягаючи певного рівня результативності у професійній діяльності та спираючись на власний професійний досвід, офіцери високо цінують роль навчання в удосконаленні виконання професійних обов'язків. Це викликано насамперед тим, що сьогодні від офіцера вимагається виконання широкого кола задач, які суттєво виходять за межі традиційних обов'язків. Враховуючи зазначене, військові керівники оперативно-тактичної та оперативної ланок військового управління мають сприяти якісному виконанню завдань підлеглими та надавати можливість останнім розвивати свої здібності щодо якісного професійного функціонування в межах військової організації.

Наступною ідентифікаційною характеристикою виступає «перспективне Я», яке розкривається через професійну та діяльнісну перспективу й оцінку прагнень. Збалансованість ознак за всіма складовими перспективного Я свідчить про часову інтегрованість особистості.

Оцінка емпіричних даних дає підстави вважати, що перспективне Я у офіцерів розвинене недостатньо. Зокрема, значення професійної та діяльнісної перспективи не перевищує $0,32 \pm 0,12$ і свідчить про те, що «психологічне теперішнє» достатньою мірою офіцера на майбутнє не мотивує, не додає йому цінності й осмисленості, а сформульовані очікування, прогнозування впевненості у майбутньому не додають.

Дещо вищими, у порівнянні з попередніми шкалами, є значення за шкалою «оцінка прагнень» ($0,47 \pm 0,18$). Останні є складним багатокомпонентним утворенням, яке спирається на особливості прогнозування майбутнього та суб'єкту позицію офіцера. Дослідження змісту та особливостей формулювання прагнень офіцера, щодо його перспективного Я, дає підстави стверджувати, що у них знаходять відображення більшість ключових сфер життя досліджуваних.

Серед оцінювання особистісних прагнень нами було виділено ті, які найбільше відповідають професійним цілям і задачам. Їхня оцінка показала, що офіцери переживають певні труднощі у баченні свого майбутнього щодо професійного та кар'єрного зростання. Крім того, нам не вдалося зафіксувати таких важливих характеристик майбутнього, як характер і віддаленість перспективи, взаємозв'язок прагнень з подіями у теперішньому, особисте ставлення до майбутнього та ін.

Шкала «рефлексивне Я» є важливою в аспекті осмислення зовнішніх і внутрішніх детермінант можливого професійного зростання офіцера. Оцінка отриманих результатів за шкалою «рефлексивне Я» дає змогу встановити сформованість таких ідентифікаційних характеристик як «персональна ідентичність» та «глобальне Я».

Оцінювання персональної ідентичності $0,72 \pm 0,12$ свідчить про високі отримані результати за цією шкалою. Такі дані вказують на те, що офіцери надають важливого значення сформованості у них необхідних ПВЯ та індивідуального стилю діяльності. Отримані результати підтверджують прагнення офіцерів до професійного удосконалення, яке виступає як свідомий, цілеспрямований процес підвищення рівня власної професійної компетентності у відповідності з зовнішніми

соціальними вимогами, умовами професійної діяльності, бойовими завданнями, інтеграції в НАТО.

Виходячи із зазначеного очевидно, що проблема дослідження образу професійної діяльності, професійного «Я» є складовою не тільки професійної свідомості, але й категорії що визначає професійний розвиток офіцера – професійної ідентичності. Тому, включеність рефлексивного Я в процес професійного та кар'єрного розвитку, усвідомлення офіцером ставлення колег до особистості професіонала, усвідомлення відмінностей у професійному Я в часовій ретроспективі та перспективі є вагомим стимулом для подальшого саморозвитку та самовдосконалення офіцера.

Оцінювання показників за ідентифікаційною характеристикою «глобальне Я» свідчить про низькі показники ($0,24 \pm 0,01$) за цією шкалою. Таке зниження показника «глобального Я» свідчить про те що досліджувані не схильні

ідентифікувати себе з глобальними спільнотами, а більш вагомою для них є ідентичність зі своєю професійною групою. Співвіднесення себе з конкретною професійною групою відповідає більш позитивному напрямку формування ідентичності, як механізму вrostання у професію.

Отже, оцінюючи ідентифікаційні характеристики визначених шкал, можна стверджувати, що вони (характеристики) в цілому, відображають ті зміни які відбуваються у офіцерів у період навчання, та сприяють сформованості професійного «Я» офіцера, самореалізації, усвідомленню себе представником певної професії та професійної спільноти, а виявлені особливості в самооцінюванні досліджуваних, дають підстави стверджувати, що змістова диференціація самоописів буде суттєво впливати на процеси саморозвитку та подальшого професійного удосконалення офіцерів.

Список використаних джерел

1. Вінтоняк В.Ф. Професійне зростання офіцера в особистісному вимірі. Правничий вісник Університету «КРОК». Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК» – Вип. 18 – К., 2014. – С. 109–114.
2. Кокун О.М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця: Монографія. – К.: ДП «Інформ.-аналіт. агенство», 2012. – 200 с.
3. Кун М. Эмпирическое исследование установок личности на себя/ М. Кун, Т. Макпартленд// Современная зарубежная социальная психология. Тексты. – М., 1984. – С. 180–188.
4. Осьодло В. І. Психологія професійного становлення офіцера : [монографія] / Осьодло В. І. – К. : ПП «Золоті Ворота», 2012. – 463 с.
5. Осёдло В.И., Винтоняк В.Ф. Теоретические аспекты профессионального «Я-образа» личности [Электронный ресурс] // Психология и право. 2013. Том 3. № 2. URL: <https://psyjournals.ru/psyandlaw/2013/n2/61025.shtml>
6. Психодіагностика: практикум / [уклад. Н.О. Данильченко, А.В.Вертель]. –2-е вид. випр. та допов. – Суми: Вид-во. Сум ДПУ ім. А.С.Макаренка, 2012. –144 с.
7. Психологічний словник [авт.-уклад. В.В. Синявський, О.П. Сергєєнкова; за ред. Н.А. Побірченко]. – К. : Науковий світ, 2007. – 274 с.
8. Рудяк І.В. Особливості професійної самосвідомості жінок-правоохоронців на різних етапах професіогенезу / Вісник Харківського національного університету №1065/ Серія «Психологія», 2013. – С. 113 – 117.
9. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичности : теория, эксперимент, тренинг : [учебное пособие] / Шнейдер Л. Б. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института, 2004. – 600 с.

References

1. Vintonyak V.F. Professional growth of an officer in the personal dimension. Legal Bulletin of KROK University. Higher educational institution "University of Economics and Law" KROK "- Vol. 18 - K., 2014. - P. 109 –114. (in Ukrainian).
2. Kokun O.M. Psychology of professional development of a modern specialist: Monograph. - K. : DP "Inform.-analit. Agentstvo", 2012. - 200 p. (in Ukrainian).
3. Kuhn M. Empirical study of personality attitudes / M. Kuhn, T. McPartland // Modern foreign social psychology. Texts. - M., 1984. - P. 180–188. (in Russian).
4. Osyodlo V.I. Psychology of professional development of an officer: [monograph] / Osyodlo VI - K. : PE "Golden Gate", 2012. - 463 p. (in Ukrainian).
5. Osyodlo V.I., Vintonyak V.F. Theoretical aspects of the professional "I-image" of the person

[Electronic resource] // Psychology and law. 2013. Volume 3. № 2. URL: <https://psyjournals.ru/psyandlaw/2013/n2/61025.shtml> (in Ukrainian).

6. Psychodiagnostics: workshop / [ed. BUT. Danilchenko, A.V. Vertel]. -2nd type. corrected and add. - Sumy: Type. Sum of the DPU. A.S. Makarenko, 2012. -144 p. (in Ukrainian).

7. Psychological dictionary [ed. V.V. Synisvskyi, O.P. Sergeenkov; for order. ON. Pobirchenko]. - Kyiv: Scientific World, 2007. - 274 p. (in Ukrainian).

8. Rudyak I.V. Peculiarities of professional self-consciousness of women officers at different stages of professional genesis / Bulletin of Kharkiv National University №1065 / Series "Psychology", 2013. - P. 113 - 117. (in Ukrainian).

9. Schneider L.B. Professional identity: theory, experiment, training: [textbook] / Schneider LB - М.: Publishing House of the Moscow Psychological and Social Institute, 2004. - 600 p. (in Russian).

Резюме

Кузіна В. Д. кандидат психологічних наук,
Українська військова академія

Шугалій Є. П. кандидат технічних наук,
Українська військова академія

Пеньковський В. І. кандидат військових наук,
Українська військова академія

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРОБЛЕМЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ ВОЕННЫХ РУКОВОДИТЕЛЕЙ

В статье рассмотрены содержательные смысловые характеристики профессиональной идентичности военного руководителя. Отмечено проблему исследования идентичности как социально-психологического феномена. Эмпирически исследованы идентификационные характеристики военнослужащих, которые отражают трансформацию профессиональной идентичности офицера в условиях профессионального обучения, отражена в аспектах деятельностного, перспективного и рефлексивного Я.

Ключевые слова: идентичность, профессиональная идентичность, военный руководитель, офицер, управление.

Summary

Kuzina V. Candidate of Psychological Sciences, Ukrainian Military Academy

Shoogaliy E. Candidate of Technical Sciences, Ukrainian Military Academy

Penkovskiy V. Candidate of Military Sciences, Ukrainian Military Academy

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE MILITARY LEADERS' PROFESSIONAL IDENTITY PROBLEM

The article analyzes the concept of "identity" and reveals the semantic characteristics of the professional identity of a military leader. It is considered that the problem of research of identity is a socio-psychological phenomenon. The professional identity is defined as a certain personal construct, which includes: a system of ideas about themselves and their position in the profession; acceptance of its goals, functions, roles and methods of implementation; attitude to their profession, significant values; readiness for professional activity; comparing to the professional group, acceptance of its goals, values, professional roles and professional culture. The peculiarity of "the leaders' professional identity formation in risky conditions" has been studied.

The purpose of the article is an empirical study of the professional identity of military leaders at the stage of professional training.

The methodological basis of the study were theories of psychoanalytic approach, the basics of cognitive approach, symbolic interactionism, semantically oriented approach, the concepts of self-consciousness and self-determination.

The military organization is considered as a factor of the environment that lays down the psychological characteristics of a particular individual (entity) of government. The expediency of using a semantically oriented approach in the study of the phenomenon of identity is substantiated. The identification characteristics of military leaders are empirically studied, which reflect the transformation of the officer's professional identity in terms of professional training, expressed in aspects of activity, perspective and reflective "ego", which significantly affects the self-determination of the subject, his/her values, ideas and motives. The importance of reflection for the professional realization of a military leader is noted as a significant characteristic that affects the productivity of his relationship.

Conclusion. Prospects for further research in this area may be to identify mechanisms and ways of forming a professional identity in terms of vocational training.

Key words: identity, professional identity, military leader, officer, management.

Кузьменко М. Д. кандидат психологічних наук
НМЦ КП МО України

<https://orcid.org/0000-0001-5874-9792>

Сіткарь І. І. психолог, МО України

<https://orcid.org/0000-0001-8020-4721>

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ОЦІНКИ ДОСТОВІРНОСТІ ПОВІДОМЛЕНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

У статті розкривається аспекти сучасного стану та перспектив оцінки достовірності інформації, яка повідомляється. Відбувається збільшення кількості психологічних досліджень, методів їх проведення, новітніх технологій задля покращення верифікації достовірності інформації. На теперішній час використовуються такі сучасні технічні засоби як поліграф, EyeDetect, інфрачервона камера та інші.

Ключові слова: оцінка достовірності; поліграф; психологічні методи; брехня; неконгруентність; психофізіологічні механізми.

Постановка проблеми. Проблема достовірності інформації бере свій початок ще з давніх віків, де наші предки знаходили різні методи дізнання, правду людина говорить чи ні. Розвиток емпіричних наук сучасності дав підстави для розроблення різноманітних, засобів, методів, способів, та технологій «детекції брехні», які на теперішній час для досягнення цієї мети використовуються різні технічні засоби [1; 11, 193]. Однак поняття "достовірність" завжди викликало і сьогодні викликає у фахівців проблему, а саме, повідомляє людина достовірну інформацію чи ні?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі оцінки достовірності приділялася значна увага науковцями 20-21 століття. Окремі з них зосереджували свою увагу на дослідженні інструментального способу детекції брехні, а саме теорії виявлення приховуваної інформації (У.М. Марстон – перший засновник поліграфа; Л. Кілер – удосконалив та створив повноцінний поліграф; П.М. Єршов та П.В. Сімонов – досліджували поведінку за мотивами і потребами людини; Є.А. Костанов – вивчали зорову невербальну установку; О.Р. Лурія – діагностував кардіоактивність; Ф.Е. Інбау – здійснював вивчення і розробку механізмів кримінального допиту; Г. Бен-Шахар – займався прикладною психофізіологією та інш.). Проблематика неінструментальної детекції брехні розкривається у дослідженнях П. Екмана – теорія обману, В.А. Лабунської - невербальні засоби спілкування, О. Фрайя - профайлінг,

М. Цукермана – теорія пошуку відчуттів тощо, де описано засоби і критерії оцінки достовірності інформації за невербальною або мовленнєвою поведінкою особистості. Разом з цим, питання оцінки достовірності повідомленої інформації все ще залишається актуальним і не до кінця дослідженим й на теперішній час. Саме тому, **метою статті** є здійснення аналізу сучасного стану та визначити перспективні технології оцінки достовірності повідомленої інформації. Для досягнення мети статті застосовувалися наукові **методи** аналізу, концептуалізації, синтезу та систематизації.

Виклад основного матеріалу. Сучасне суспільство будується на міжособистісних відносинах задля безперервного обміну інформацією. Суть такої комунікації полягає в передачі інформації до конкретного суб'єкта у найменш викривленому вигляді. Однак, в умовах дійсності, відбувається збій комунікативного процесу, що призводить до викривлення первинної інформації, неправильного трактування попередніх висновків, сформованих на особистому життєвому досвіді, нерідко відмінних від основної суті сповіщення, розвитку феномену нерозуміння тощо.

Найпоширенішим з випадків викривлення правдивої інформації найбільшої уваги на сьогодні потребує феномен брехні. З точки зору психології, брехливими є не лише повідомлення, в яких особа умисно викривляє будь-які факти. Для кваліфікації брехні достатньо, щоб один зі співрозмовників вважав, що він обманює, тобто навмисно спотворює факти [7].

У вирішенні цього питання фахівці в галузі аналізу і прогнозування поведінки людини стали звертати особливу увагу на методи інструментальної оцінки достовірності, що останнім часом базуються на психофізіології і включають в себе такі апаратні засоби, як енцефалограф, МРТ, поліграф і айтрекер тощо. Це обумовлюється прагненнями дослідників мати справу з високодостовірними критеріями і показниками, хоча відшукування і встановлення об'єктивно-наслідкових зв'язків все ще залишається досить складним завданням [2, 108].

Результати сучасних досліджень у галузі інструментальної детекції брехні дозволяють стверджувати, що психофізіологічні дослідження із застосуванням поліграфа (ПФДЗП) неодноразово підтвердили свою доцільність і вже декілька десятиліть успішно використовуються з метою перевірки інформації, що повідомляється обстежуваною особою у багатьох кранах світу в оперативно-розшуковій, слідчій, судовій діяльності, а також у межах системи кадрової безпеки під час відбору кадрів до різного виду державних інституцій, у тому числі й силових структур, проведення внутрішніх розслідувань та ін. [2, 55].

Багаторічна світова практика застосування поліграфа переконливо доводить, що ПФДЗП відіграють досить специфічну, але важливу роль в житті сучасного суспільства. Вони дозволяють підвищити ефективність заходів, спрямованих на забезпечення кадрової безпеки, боротьбу з корупцією, профілактику та запобігання протиправних дій, розкриття кримінальних злочинів та інше. Аналіз наукової літератури свідчить, що проведення ПФДЗП спрямоване на виконання низки функцій, які, зокрема, і характеризують його соціальне призначення та практичну цінність. До основних (традиційних) функцій ПФДЗП, як правило, належать:

- *кадровий відбір*, який проявляється у виявленні та отриманні ймовірної та орієнтувальної інформації в інтересах підвищення ефективності роботи кадрових органів. Ця функція спрямована на забезпечення кадрової безпеки при підготовці та прийнятті рішень щодо прийому (поновлення) персоналу на роботу

(службу), призначення (переміщення) на посади тощо;

- *перевірка доброчесності та лояльності*, спрямована на забезпечення лояльності та доброчесності як осіб, які приймаються на службу (роботу), так і вже працюючого персоналу;

- *підвищення ефективності проведення службових перевірок, службових та кримінальних розслідувань*, яка проявляється в отриманні й оцінці достовірності інформації, що прямо або опосередковано пов'язана з розслідуванням і необхідна для забезпечення якості та своєчасності його проведення [6, 164–165].

Доцільно також зазначити, що, окрім вказаних традиційних функцій, як свідчить аналіз наукової літератури та світової практики застосування поліграфа, ПФДЗП можуть ефективно використовуватися і для виконання цілого спектру інших функцій, зокрема таких, як:

- *запобігання і профілактика проявів корупції та інших правопорушень серед персоналу*, що досягається за рахунок періодичних перевірок на поліграфі вже працюючого персоналу як в процесі служби (роботи), так під час проведення спеціальних контролюючих та ревізійних заходів;

- *поглиблене вивчення особистості*, яке проявляється у дослідженні особливостей нервової системи опитуваного, оцінці його психофізіологічної стійкості до екстремальних впливів, перевірці професійних якостей та навичок, вивченні мотиваційної сфери і потреб досліджуваного, його психофізіологічної надійності, а також у експрес-оцінці особистісних особливостей опитуваного;

- *отримання нових наукових знань*, яке безперервно здійснює спеціаліст поліграфа під час проведення опитування з метою подальшого використання їх для вдосконалення самої процедури ПФДЗП [6, 164–165]. Як бачимо, вже сам перелік основних функцій ПФДЗП дає підстави стверджувати, що зазначені дослідження спрямовані в першу чергу на забезпечення кадрової безпеки.

У контексті вирішення цих завдань найбільш активно використовується такий вид поліграфологічних досліджень, як кадровий скринінг (від англ. “screen” – просівати, перевіряти на благонадійність),

тобто спеціальна перевірка на поліграфі, що здійснюється з метою оптимізації відбору кадрів, оцінки працюючого персоналу і превентивного виявлення його можливої нелояльності [8].

Необхідно зазначити, що скринінгові перевірки на поліграфі вважаються сьогодні найбільш оптимальним, достовірним й об'єктивно найефективнішим засобом для використання у роботі з кадрами, як з кандидатами на заміщення вакантних посад, так і з працюючим персоналом. Із сукупного валу всіх ПФДЗП, що проводяться у світі, скринінгу належить близько 70%. Це найбільша сфера застосування поліграфа як у державному, так і в приватному секторі [3]. Скринінгові перевірки на поліграфі вважаються сьогодні найбільш оптимальним, достовірним й об'єктивно найефективнішим засобом для використання у роботі з кадрами, як з кандидатами на заміщення вакантних посад, так і з працюючим персоналом. Скринінгові перевірки здійснюються під час укладання трудового договору за ініціативою власника або уповноваженого ним органу (для визначення чи підходить майбутній працівник для виконання конкретної роботи); для роботи з кадрами з метою періодичних (планових) перевірок персоналу; у разі вибіркового (позапланового) перевірок співробітників. Їх проведення дозволяє виявляти інформацію про обстежувану особу, яку вона з певних причин намагається приховати під час проходження обстеження, встановлення факту правдивості чи неправдивості наданих нею відомостей та отримання додаткової інформації про опитуваного [6, 164–165].

Останнім часом активізувалася робота щодо впровадження поліграфа у діяльність Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Служби безпеки України, Державної фіскальної служби України, Державного бюро розслідувань та інших. Зокрема, результати застосування поліграфа офіційно набули ваги значимих орієнтуючих інформаційних даних для кримінальних, цивільних, адміністративних, господарських та інших проваджень, а також для забезпечення запитів зацікавлених фізичних (юридичних) осіб. З 2015 року процедуру ОВП

запроваджено і у діяльність Міністерства оборони та Збройних Сил України [5].

Науковим підходом при проведенні ПФДЗП є можливість використання комплексного науково-методичного підходу, що містить різноманіття існуючих різних психологічних теорій на сучасному етапі, за допомогою яких описується природа виникнення значущих психофізіологічних реакцій людини, що виявляються в ході тестування на поліграфі [10]. У межах цього підходу взаємозв'язок між психічними і фізіологічними явищами, які виникають у суб'єкта при дослідженні на поліграфі, є не детермінованим, а ймовірнісним, тобто таким, який знаходиться в прямому причинно-наслідковому зв'язку з правильно побудованими методичними умовами проведення ПФДЗП (загальне ознайомлення з фабулою справи й прийняття рішення судовим експертом про можливість або неможливість проведення дослідження, детальне вивчення всіх матеріалів справи, складання тестових методик після вивчення матеріалів справи, проведення бесіди перед тестом, установка давачів, тестування на поліграфі, бесіда всередині й після тесту).

У психологічній науці виділяються дві основні науково-практичні концепції, що описують психофізіологічні механізми виявлення психологічної установки на приховування досліджуваного значущої інформації. Перша - це теорії, які спираються на мотиваційні та емоційні чинники, як найважливіші детермінанти психофізіологічної диференціації, в яку входять: теорія загрози покарання (threat-of-punishment theory), теорія конфлікту (conflict theory), умовно-рефлекторна теорія (conditioned response theory), фундаментом для якої слугують принципи, відкриті І.П. Павловим при вивченні вищої нервової діяльності. Друга - теорії, що базуються на когнітивних чинниках, пов'язаних зі сприйняттям і переробкою стимулів, що пред'являються досліджуваному, куди входять: теорія активації (arousal theory), діхотомізаційна теорія (dichotomization theory), а так само додаткові психологічні підходи - орієнтаційна теорія (orienting theory) М. Клейнера, польська концепція виявлення слідів пам'яті, російська інформаційна теорія емоцій, запропонована академіком П.В. Сімоновим і т. ін.

При цьому, психологічний аналіз зафіксованих у відеоматеріалах психологічних особливостей комунікативної діяльності досліджуваного, який відтворює у своїй промові й діях подію злочину, дозволяє діагностувати його невербальну поведінку (міміка, пантоміміка, інтонація, гучність, темп мови, особливості візуального контакту й ін.), що відображає особливості психофізіологічного стану людини, який виражається спонтанно, підсвідомо. Співвідношення вербальних і невербальних характеристик комунікативної діяльності в процесі відтворення обставин і обстановки події розглядається як показник конгруентності або неконгруентності спілкування. Конгруентність (від англ. congruence) - справжність, відкритість, чесність; одна з трьох "необхідних і достатніх умов" безустановочної поведінки досліджуваного, спрямованої на надання допомоги слідству у встановленні істини по справі. При цьому її можна констатувати тільки за умови відповідності та взаємодоповнення вербальних і невербальних характеристик учасників комунікативного процесу. Неконгруентності спілкування притаманне протиріччя між вербальною й невербальною сторонами комунікативного послання [4].

Наявність психологічної установки на приховування інформації може виражатися у неконгруентності, внутрішній психологічній суперечливості поведінки досліджуваного, що може проявляється в зовнішніх ознаках психічної напруженості невербальних реакцій. Відтворення досліджуваних обставин, що стосуються предмету розслідування у кримінальному провадженні відбувається шляхом комунікативних алгоритмів, що містять сюжет відтворюваних подій. Кожен сюжетний фрагмент також складається з алгоритмів у вигляді комплексу вербальної й невербальної поведінки та містить як вербальне, так і невербальне метаповідомлення. Психологічний аналіз вербальної й невербальної діяльності досліджуваного, зафіксованої у відеоматеріалах слідчих дій, повинен ґрунтуватися на аналізі сукупності вербальних і невербальних метаповідомлень у вигляді конгруентного або неконгруентного поводження, яке є віддзеркаленням розумових актів досліджуваного.

Отже, сукупний аналіз психологічних особливостей вербальної та невербальної діяльності досліджуваного, виявлення значущих емоційних психофізіологічних реакцій на тестові завдання під час ПФДЗП, а також виявлення протиріч між вербальними й невербальними особливостями інформації, що повідомляється в ході відтворення обставин і обстановки події, зафіксованої у відеоматеріалах слідчих дій, дозволяє підвищити валідність висновку експерта по проведеній експертизі й зіставити між собою отримані результати, які б свідчили на користь існування (чи відсутності) у свідомості підекспертного внутрішньо суперечливих моделей поведінки, а саме наявності психологічної установки на приховування обставин вчиненого кримінального правопорушення.

Невербальний спосіб комунікації у своїй сутності передбачає взаємодію співрозмовників без використання слів, за допомогою впливу одне на одного, під час чого здійснюється передача інформації такими засобами, як міміка, жести, пантоміміка та ін. Тобто інструментом спілкування є людське тіло, що володіє різними формами самовираження, зокрема і під дією емоцій. Отже, як відомо, на людину впливають такі емоції, як страх, відчуття провини, хвилювання, радість тощо. Чим сильніші емоції, тим імовірніше, що особа проявить невербальні ознаки. Наприклад, особи, які бояться, що їхній обман буде викрито, намагатимуться показати себе правдивими, що створює деякий дискомфорт у їхній поведінці, позбавляючи її гнучкості, але відсоток втрати інформації під час спілкування в такому стилі складає 40%, що досить великим при оцінці достовірності інформації.

Своєю чергою, страх автоматично проявляється підняттям і зведенням досередини брів, підняттям верхніх повік і напруженням нижніх. Однак, не бажаючи показати свій страх, брехун буде пригнічувати вирази цих емоцій, що часто вдається зробити успішно за секунди. Це показує – хоча б на долю секунди – вираз обличчя брехуна і уможливорює розкриття обману [9].

У переважній більшості люди поводяться чесно і та брехня, з якою ми стикаємось кожного дня, є лише

соціальною, покликаною оберігати нас від правдивих відповідей на небажані побутові питання, ті які суб'єктивно сприймаються, як загрозливі. Однак, коли йдеться про серйозні речі, важливими є правильна оцінка і ступінь правдивості повідомленої інформації, домогтися чого вкрай складно. Упродовж тривалого часу люди намагалися розпізнавати обман, застосовуючи різноманітні способи та методи. Тимчасом, правда полягає в тому, що брехню виявити вкрай складно. Спостерігаючи за співрозмовником, як правило, ми не акцентуємо увагу на ступені усвідомленості та щирості походження жесту, зокрема мімічного. Оратор жестикулює або свідомо, або робить це несвідомо. Результат проявленого невербального руху залежить не від того, який сигнал відправив співрозмовник, а від того, який сигнал ми сприйняли. Стежачи за діями, часто люди не розрізняють основних знаків від випадкових, адже випадкові значно інформативніші, оскільки суб'єкт не сприймає їх як знак і не намагається нівелювати.

Інтерпретація жестів, міміки, поз і інших невербальних компонентів спілкування, повинна здійснюватися в контексті усієї ситуації. Саме на невідповідності змісту висловлення з його зовнішніми проявами (неконгруентність) будуються припущення про нещирість. Так, заява типу "мені це дуже цікаво" у комбінації з "відсутнім", поглядом, перехрещеними руками й ногами або іронічною посмішкою, дозволяють діагностувати нещирість.

Назагал П. Екман виокремлює три основні способи фальсифікованого виразу обличчя: асиметрію, тривалість і несвоечасність емоційної картини. Під час асиметрії емоція проявляється на одній половині обличчя дещо сильніше, ніж на другій, вони важко помітні, однак часто зустрічаються. Асиметрія з'являється лише тоді, коли вираз обличчя є зумисне фальшивим, зробленим «на замовлення». Тобто, якщо під час розмови у суб'єкта проявляється багато асиметричних виразів обличчя, то, ймовірно, це сфабриковані, нещирі емоції. Проте необхідно пам'ятати, що наявність асиметрії не завжди є доказом нещирості, так само як і її відсутність. Можливо, вона просто не була помічена.

Спиратися треба на кілька ознак обману, вирази обличчя повинні супроводжуватися голосовими інтонаціями, жестами та словами.

Одна з вагомих ознак того, що особа говорить неправду, є тривалість. Як було описано раніше, істинні реакції проявляються короткими спалахами по кілька секунд, часто змінюючись одна за одною. Якщо тривалість реакції становить більше десяти секунд, це однозначно фальшива реакція, якщо ж більше п'яти, то ймовірність зчитування фальшивої емоції досить висока. Винятками є шалена лютя, глибока депресія чи екстаз.

Поява і зникнення емоційних проявів на обличчі можуть бути як різкими, так і поступовими, що прямо залежить від умов середовища. Скажімо, кожен із нас може легко зобразити радість, витиснути зі себе посмішку, однак правдоподібно прив'язати її появу і зникнення з тонкощами контексту дуже важко, саме це видає її фальш. Несвоечасність виразу обличчя стосовно мови, інтонації чи рухів тіла є наступною ознакою обману.

Незважаючи на впевненість багатьох людей у тому, що вони можуть легко контролювати вираз свого обличчя, насправді зробити їм це не так просто. Людське обличчя має численні мімічні ознаки, одні з яких висвітлюють приховані почуття, інші вказують на сам факт приховання чогось, ще інші – свідчать про фальшування виразу. Далеко не кожен емоційний вираз підходить на роль маски, проте брехун швидше використає маску, аніж просто приховає емоції, оскільки її реалізація суб'єктивно видається легшою. Наприклад, найпростіший і найпоширеніший спосіб маскування – це посмішка, яку особливо часто застосовують для приховання негативних емоцій, однак забувають, що посмішка прикриває нижню половину обличчя, залишаючи відкритими для читання очі й верхню частину.

Невербальна мова є продуктом діяльності підсвідомості, а підсвідомість «брехати не вміє». Крім того, вона не знає, що таке відтінки, контексти чи подвійний зміст, тому невербальні ознаки відображають істинне відношення оратора як до того, що він розповідає, так і до слухача.

Зазвичай, джерелом інформації, які дають нам очі, є напрямок погляду. Якщо погляд спрямовано донизу, це ознака суму, вбік – відраза, вниз і вбік – провини чи сорому. Проте брехун, відчуваючи провину за свою брехню, намагатиметься не відводити погляду, або ж навіть демонструватиме ознаки «чесного погляду», дивлячись прямо в очі. Якщо перед особою раптом виникає подразник, що починає її подобатись, то її зіниці помітно розширюються, а якщо ні, то навпаки – звужуються. Ні для кого не є таємницею, що свідомо контролювати зміну діаметра зіниці неможливо, реакція на подразники відбувається практично миттєво, тобто за долі секунди. Коли людина збуджена, захоплена чи здивована, її очі відкриваються більше, якщо ж навпаки – примружують. Цей рефлекс обумовлений тим, що, розкриваючи ширше очі, особа дає можливість мозку отримати більше візуальної інформації, і якщо мозок вважатиме цю інформацію загрозовою, то зіниці відразу звужуться. Якщо максимального звуження зіниць буде недостатньо, то суб'єкт почне примружуватися, підсвідомо захищаючись. Тому можна сказати, що за допомогою невербальної поведінки можна оцінити достовірність інформації. Більшість людей здатні ідентифікувати нещирість із імовірністю не вище 60%. Звідси можна сказати, що не кожній людині це підвладно і щоб навчитися даної техніки потрібен не один рік постійного навчання.

В останнє десятиліття активно розвивається напрямок оцінки правдивості відповідей, заснований на реєстрації руху очей. Дана методика, що носить назву айтрекінг, має низку переваг, пов'язаних з тим, що окуломоторні реакції можна фіксувати дистанційно, ситуація оцінки є більш комфортною для респондента, а також із тим, що окорухова активність тісно пов'язана з когнітивною складовою процесу приховування інформації. Ця методика виявилася ефективною при виявленні помилкових відповідей в завданнях впізнання знайомих об'єктів.

Якщо ж звернутися до визначення айтрекінг можна зрозуміти, що це високоякісний запис руху очей,

співвіднесення з демонстративним зображенням [12], за допомогою якого визначають координати погляду («точки перетину оптичної осі очного яблука і площини об'єкта, що спостерігається, або екрану, на який встановлюється деякий зоровий подразник»). Для відстеження очей використовується кілька методів. Найпопулярніший – по кадровий аналіз відео зйомки очей, також використовуються контактні методи, такі як електроокулографія.

Методика айтрекінг ставить перед собою завдання збору та аналізу даних про те, як рухаються очі. Іншими словами, айтрекінг намагається вивчити, як, наприклад, рухаються очі під час читання, або при перегляді візуальних стимулів. Вивчення руху очей також необхідне при діагностуванні неврологічних захворювань, дослідженні абстрактного мислення людини, в юзабіліті-дослідженнях сфери маркетингу, для розуміння фундаментальних основ процесів сприйняття, механізми уваги і мовлення [12].

Отже ефективне використання айтрекерів вимагає від експериментатора знань загальних принципів конструкції апаратури, способів реєстрації положень рухів очей і їх похибок, принципів графічного відображення даних. Однак навіть ці знання не гарантують наукову обґрунтованість одержуваних окулограм – необхідна перевірка апаратури у реальних умовах, в практиці реальних досліджень, співставлення результатів з поліграмами ФДЗП.

Висновки та перспективи подальших досліджень: Отже проблема виявлення детекції брехні є досить актуальною. Дослідники на теперішній час створили такі нові технології, як поліграф, eyedetect, інфрачервона камера, що значно покращують сучасний стан та перспективи оцінки достовірності повідомленої інформації. Разом з цим, робота на сьогоднішній день ще ведеться. Перспективними напрямками в даній сфері можна вважати впровадження системи айдетект в роботу поліграфа, для кращої оцінки достовірності інформації.

Список використаних джерел

1. Використання поліграфа в правоохоронній діяльності: проблеми та перспективи [Текст]: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 7–8 листоп. 2015 р.). – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2015. – 244 с.
2. Волик А.М. Популярні питання про поліграф [Електронний ресурс] / А.М. Волик. – Режим доступу: <http://yason.kiev.ua/uk/fag-detectori-1.html>.
3. Егорова Т.М., Слипец Е.А. Особенности судебнопсихологической экспертизы коммуникативной деятельности, зафиксированной в материалах видеозаписи процессуальных действий // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: Зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. – Х.: Право, 2012. – Вип. 12. – С. 464-467.
4. Застосування психофізіологічних досліджень персоналу з використанням поліграфа у Міністерстві оборони та Збройних Силах України: навч.-метод. посіб. / [В.М. Малюга, С.П. Гришин, М.Д. Кузьменко та ін.]; за заг. ред. В.М. Малюги. – К.: НМЦ КП МО України, 2018. – 294 с.
5. Звіт про науково-дослідну роботу “Удосконалення методики проведення опитування персоналу з використанням поліграфа у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України” у 2-х частинах / НМЦ КП МО України. – Держ. реєстр. номер 0116U000633. – К., 2016. – 460 с.
6. Знаков В. В. Понимание в мышлении, общении, человеческом бытии / В. В. Знаков. – М.: Институт психологии «РАН», 2007. – 479 с.
7. Князев В. Полиграф и его практическое применение: Учеб. пособие / Владимир Князев, Георгий Варламов. – М.: “Принт-Центр”, 2012. – 859 с.
8. Наварро Д. Я вижу о чем вы думаете / Д. Наварро, М. Карлинс; пер. с англ. О. Г. Белошеев. – Минск: Попурри, 2009. – 336 с.
9. Назаров О.А. Пам’ятка судді щодо нормативно-правової обґрунтованості проведення судової психологічної експертизи з використанням поліграфу. Інформаційний лист. – Одеса: НДЕКЦ при ГУМВС України в Одеській області, 2013. – 18 с.
10. Оцінка достовірності: наукові дослідження та практика: збірка статей / за заг. ред. В.О. Шаповалова. – К.: Освіта України, 2017. – 220 с. – (Серія: Бібліотека Колегії поліграфологів України).
11. Походай М.Ю. Роль системы внимания в порождении речи / М.Ю. Походай, А.В. Мячиков // МЕТОД: Московский ежегодник трудов из обществоведческих дисциплин. – 2016. – Режим доступа: <https://www.hse.ru/news/communication/181116160.html>
12. Калька Н.М., Цивінська М.В., Зубач І.М. Детекція брехні у спілкуванні: соціально-психологічний аспект: навч.-метод. Посібник / Н.М.Калька, М.В. Цивінська, І.М. Зубач. – Львів: ЛьвДУВС, 2017. – 120с.

References

1. Vykorystannia polihrafa v pravookhoronni diialnosti: problemy ta perspektyvy (The use of polygraph in law enforcement activity: problems and perspectives) [Tekst]: materialy III Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Kyiv, 7–8 lystop. 2015 r.). – K.: Nats. akad. vnutr. sprav, 2015. – 244 s. (in Ukrainian).
2. Volyk A.M. Populiarni pytannia pro polihraf [Elektronnyi resurs] / A.M. Volyk. – Rezhym dostupu: <http://yason.kiev.ua/uk/fag-detectori-1.html>.
3. Ehorova T.M., Slypets E.A. Osobennosti sudebnopsykhologicheskoi ekspertyzy kommunykativnoi deiatelnosti, zafyksirovannoi v materyalakh vydeozapysy protsessualnykh deistviy // Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky: Zb. mater. mizhnar. nauk.-prakt. konf. – Kh.: Pravo, 2012. – Vyp. 12. – S. 464-467.
4. Zastosuvannia psykhoфизиологичныkh doslidzhen personalu z vykorystanniam polihrafa u Ministerstvi oborony ta Zbroinykh Sylakh Ukrainy: navch.-metod. posib. / [V.M. Maliuha, S.P. Hryshyn, M.D. Kuzmenko ta in.]; za zah. red. V.M. Maliuhy. – K.: NMTs KP MO Ukrainy, 2018. – 294 s.
5. Zvit pro naukovo-doslidnu robotu “Udoskonalennia metodyky provedennia opytuvannia personalu z vykorystanniam polihrafa u Ministerstvi oborony Ukrainy ta Zbroinykh Sylakh Ukrainy” u 2-kh chastynakh / NMTs KP MO Ukrainy. – Derzh. reiestr. nomer 0116U000633. – K., 2016. – 460 s.
6. Znakov V. V. Ponymanye v myshlenyy, obshchenyy, chelovecheskom bytyy / V. V. Znakov. – M.: Ynstytut psykholohyy «РАН», 2007. – 479 s.
7. Kniazev V. Polyhraf y eho praktycheskoe prymenenye: Ucheb. posobyie / Vladymyr Kniazev, Heorhyi Varlamov. – M.: “Prynt-Tsentr”, 2012. – 859 s.
8. Navarro D. Ya vyzhu o chem vy dumaete / D. Navarro, M. Karlyns; per. s anhl. O. H. Belosheev. – Mynsk: Popury, 2009. – 336 s.
9. Nazarov O.A. Pamiatka suddi shchodo normatyvno-pravovoi obgruntovanosti provedennia sudovoi psykholohichnoi ekspertyzy z vykorystanniam polihrafu. Informatsiinyi lyst. – Odesa: NDEKTs pry HUMVS Ukrainy v Odeskii oblasti, 2013. – 18 s.

10. Otsinka dostovirnosti: naukovi doslidzhennia ta praktyka: zbirka statei / za zah. red. V.O. Shapovalova. – K. : Osvita Ukrainy, 2017. – 220 s.- (Seriia: Biblioteka Kolehii polihrafologiv Ukrainy).
11. Pokhodai M.Iu. Rol systemy vnymaniya v porozhdeny rechy / M.Iu. Pokhodai, A.V.Miachykov // METOD: Moskovskiy ezhehodnyk trudov yz obshchestvovedcheskykh dystsyplin.– 2016. – Rezhym dostupa: <https://www.hse.ru/news/communication/181116160.html>
12. Kalka N.M., Tsyvinska M.V., Zubach I.M. Detektsiia brekhni u spilkuvani: sotsialno-psykholohichniy aspekt: navch.-metod. Posibnyk / N.M.Kalka, M.V. Tsyvinska, I.M. Zu-bach. –Lviv: LvDUVS, 2017. –120s.

Резюме

Кузьменко М. кандидат психологических наук,
НМЦ КП МО Украины

Сеткарь И. ВІКНУ імені Тараса Шевченка

**СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ ОЦЕНКИ ДОСТОВЕРНОСТИ
СООБЩАЕМОЙ ИНФОРМАЦИИ**

В статье раскрываются аспекты современного состояния и перспектив оценки достоверности сообщаемой информации. Происходит увеличение количества психологических исследований, методов их проведения, новейших технологий для улучшения верификации достоверности информации. В настоящее время используются такие современные технические средства как полиграф, EyeDetect, инфракрасная камера и другие.

Ключевые слова: оценка достоверности; полиграф; психологические методы; ложь; неконгруэнтность; психофизиологические механизмы.

Summary

Kuzmenko M. philosophy doctor in psychology
Scientific and Methodical Center of Personnel Policy of the
Ministry of Defense of Ukraine

Sitkar I. Military Institute of Taras Shevchenko National University

CURRENT STATE AND PROSPECTS OF THE REPORTED INFORMATION ASSESSMENT

Introduction. The article reveals aspects of the current state and prospects of assessing the credibility of the reported information. There is an increase in the number of psychological research methods, new technologies for improvement the verification of the information accuracy. The development of the empirical sciences of today has given rise to the development of various, means, methods, ways, and technologies of "lie detection", which are currently used to achieve this goal by different technical means.

At the same time, the issue of assessing the credibility of the reported information is still relevant and has not been fully investigated to date. For this reason, the **purpose** of the article is to analyze the current state and identify perspective technologies for assessing the credibility of the reported information. Scientific **methods** as the analysis, conceptualization, synthesis and systematization were used to achieve the purpose of the article.

Results. Specialists in the field of analysis and prediction of human behavior have paid particular attention to the of instrumental credibility assessment methods, recently based on psychophysiology and include such hardware as encephalograph, MRI, polygraph and eye tracker and more. This is driven by researchers' aspirations to deal with highly credible criteria and metrics, although finding and establishing objective relationships remains a challenge. The long-standing world practice of polygraph use proves that PDD play a rather specific but important role in the life of modern society. The main (traditional) functions of PDD, as a rule, include: - personnel selection; integrity and loyalty checks; increasing of efficiency of carrying out of service investigations (inspections). The following are optional features: prevention and prophylaxis of corruption and other offenses among staff; in-depth study of personality; gaining new scientific knowledge.

Originality. Significant methods of assessment of reliability, which are based on new knowledge and include new technological solutions, such as eye tracker or image recognition technology, are becoming widespread. A large number of new (and re-processed existing) metadata becomes possible to analyze with the emergence of a flexible, sometimes self-improving, software product (algorithm)

Conclusion. Creation of new technologies and improvement of existing ones, open up new opportunities in solving the problems that are facing the specialists. Significant improvement can be achieved through a specific combination of different methods (approaches) to assessing the credibility of the reported information. The promising directions in this area can be considered the introduction of complex systems of remote assessment of reliability and improvement of the existing mathematical apparatus.

Key words: credibility assessment; polygraph; psychological methods; lie; incongruence; psychophysiological mechanisms.

Куций О. А. кандидат психологічних наук, доцент,
Львівський державний університет внутрішніх справ
<https://orcid.org/0000-0003-3886-3787>

ОРГАНІЗАЦІЙНА (КОРПОРАТИВНА) КУЛЬТУРА У ВІЙСЬКОВО-ПРОФЕСІЙНОМУ СЕРЕДОВИЩІ: ОЦІНКА ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ, ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ Й ВПРОВАДЖЕННЯ

У статті викладено результати теоретичного аналізу наукових та практичних публікацій з питання сутності, особливостей та перспектив цілеспрямованого впровадження системи управління організаційною (корпоративною) культурою в Збройних силах та інших військових формуваннях України. Встановлено, що такий підхід може виявитися достатньо ефективним в системі реформування силових відомств за багатьох обставин. Допускається з великою ймовірністю те, що організаційна (корпоративна) культура є одним з ключових та базових факторів функціонування військово-професійних організаційних систем. Робиться висновок про перспективу запровадження виваженого та цілеспрямованого управління організаційною (корпоративною) культурою ЗС та інших військових формувань України, що здатне суттєво сприяти якості та швидкості реформування вказаних відомств та їх організацій за сучасними вимогами й стандартами.

Ключові слова: організаційна (корпоративна) культура; сутність та складові; перспективи запровадження; Збройні сили України.

Постановка проблеми. В Україні реформи тривають вже довго й схоже, що з такими підходами до реформ це «модне» явище буде тривати ще дуже довго. Подібну традицію підтримують й ЗС та інші військові формування України. Такий початок багато хто буде сприймати особливо критично. Але. Запитайте людей з середовища, а не робіть висновки з фото на сайтах, популістських звітів та планів. Хоча, ніби й грошей стали більше виділяти на оборону та інші подібні сфери. Однак, відгуки від персоналу особливо силових відомств в абсолютній більшості є невтішними. Очевидно, й це було зрозуміло одразу, що реформа матеріально-технічна та фінансова не можуть бути безапеляційною основою успішної реформи. Тому, можна казати про те, що аж занадто помітною є важливість соціально-психологічних компонентів будь-якого людського середовища в реалізації його швидкого та ефективного реформування. Звідси, абсолютно прийнятною є гіпотеза про те, що особливу увагу в реформуванні необхідно приділяти саме цьому фактору, який вже тривалий час враховується на практиці у сфері бізнесу.

В Україні вже досить тривалий час намагаються досліджувати, оперувати та вдосконалювати такі поняття як «організаційна (корпоративна) культура». Однак, воно майже зовсім ігнорується в державному секторі (існував методичний посібник, виданий ДСНС в 2014 році, яку мало вже хто пам'ятає). В тому числі й щодо

наукових досліджень. Так, пошук проведених досліджень у сфері психології діяльності в особливих умовах та суміжних виявив сконцентрованість на особистості як суб'єкті певної діяльності. Існує багато спроб дослідити персону як потенціал, який здатен та має бути готовим реалізуватися та виконати задачі діяльності з врахуванням його особистості, стресових умов, їх подолання та інше подібне. А оточення залишилося в розумінні військової науки та особливо командирів як таке, що має лідера, соціально-психологічний клімат і все. А от що з цим робити – незрозуміло й досі. Соціально-психологічний фактор війська в науці залишився ще на рівні 70-х років ХХ-го століття. Напевно, тому й існують скарги багатьох офіцерів, які пояснюють несприятливі умови для якісного реформування через наявність глибоко вкоріненої пострадянської з домішками капіталізму системи управління, яка, дуже м'яко кажучи, не є достатньо раціональною, гуманною, орієнтованою на ефективний результат. Багато це бачать, але нічого не можуть зробити хоча й дуже бажають. Це та ситуація, коли сукупність видатних професійних особистостей в певних соціально-психологічних умовах неспроможні реалізувати свій потенціал. Окремі негативні явища дуже глибоко вкорінилися у військово-професійно-психологічному середовищі й регулярно провалюють поодинокі спроби змінити систему.

Організаційна культура як фактор ефективної реформи в наших силових структурах занадто сильно відстав, але є занадто важливим й вкрай ганебно продовжувати його ігнорувати далі. Тому, є наполеглива пропозиція дослідити його сутність, особливості та можливості запровадження в силовому блоці держави. І не тільки. Але, не як чергова модна реформа, а як важливий (можливо й базовий) фактор функціонування силових відомств.

Мета: на основі теоретичного дослідження поняття «організаційної (корпоративної) культури», його сутності, особливостей в науково-обґрунтованих та практично-випробуваних публікаціях визначити перспективи його впровадження та дослідження у військово-професійному середовищі військових відомств України.

Стан дослідження. Поняття організаційної чи корпоративної культури існує вже досить тривалий час. Найбільш важливу роль у формуванні організаційної психології зіграла доповідь Р. Гордона та Дж. Говелла про стан освіти в сфері бізнесу в коледжах і університетах США. У цій доповіді в 1959 році, вони стверджували, що ефективність управління бізнесом багато в чому пов'язана з адекватним застосуванням психологічних і поведінкових знань до організаційних проблем. Але, становлення організаційної психології як самостійної дисципліни дослідники відносять до другої половини 60-х років, а її формальне визнання відбулося лише в 1973 році.

В останні два десятиліття організаційна психологія вийшла за рамки вузької прикладної дисципліни. Вона перестала бути простим додатком психологічних знань до вирішення організаційних проблем і механічного перенесення фактів, закономірностей і концепцій інших

областей психології в організаційний контекст. Організаційна психологія стала прикладною галуззю психології, що вивчає всі аспекти психічної діяльності і поведінки людей в організаціях з метою підвищення організаційної ефективності і створення сприятливих умов для праці, індивідуального розвитку і психічного здоров'я членів організації. Її предметом дослідження на даному етапі більшість виділяє різноманітні психічні феномени і поведінку людей в організаціях, а також фактори, їх детермінують. До них відносяться трудова діяльність, особистісно-ціннісна сфера працівників і їх професійно-важливі якості, групові процеси, мотивація, лідерство, організаційна культура, різноманітні організаційні змінні. Аналіз джерел з організаційної психології [1 – 3; 5; 8] дає можливість конкретизувати область і предмет дослідження організаційної психології. Так, необхідно акцентувати увагу на тому, що психологія і поведінка людей багато в чому детерміновані як характеристиками організацій і груп, так і зовнішнім середовищем. Окрім цього, ефективність організації та досягнення проголошених нею цілей, в свою чергу, детерміновані її персоналом. А для розуміння і вирішення психологічних проблем в організації необхідно використання досягнень всієї сукупності наукових знань і застосування наукового методу.

За А.М. Занковським [2] організаційна психологія виступає сполучною ланкою між фундаментальним знанням і реальною організаційною діяльністю. Побачити положення організаційної психології в системі «наука - практика» дозволяє запропонована ним схема, що представлена на рис. 1.

Рис.1. Місце організаційної психології в системі «наука - практика» за А.М. Занковським

У загальній системі взаємодії науки і практики доцільно виділити два ключові елементи: «фундаментальне знання» і «практику». Так, фундаментальні дослідження спрямовані на виявлення найбільш загальних закономірностей в тій чи іншій області. У психології вивченням взаємозв'язків фундаментального характеру займається перш за все загальна психологія. Фундаментальні дослідження безпосередньо не стикаються з практикою і, хоча деякі аспекти фундаментальних знань і пов'язані з організаційною проблематикою, проте в цілому вони дуже далекі від реальних проблем організації. А менеджери-практики щодня намагаються аналізувати і змінювати реальні організаційні ситуації, коректувати поведінку окремих працівників і вирішувати численні психологічні проблеми.

Існує багато наукових публікацій щодо організаційної психології, але всі вони неукраїнською мовою. За виключенням навчального посібника за загальною редакцією Л.М. Карамушки [6]. Опубліковані дослідження в Україні носять інтуїтивно-практичний інтерес окремих практикуючих спеціалістів в галузі HRM. Й чомусь не буде дивиною той факт, що про організаційно-психологічні експериментальні дослідження в ЗС та інших військових формуваннях України не знайдено абсолютно нічого. Хоча, все ж є представники консервативного бачення змісту професійної діяльності особового складу ЗС України, які вбачають наявність відповідей на всі питання в Статутах ЗС України, а також в кодексі честі офіцера. Для них відповідь така: з великою впевненістю можна казати про те, що статутно-інструктивний підхід до регламентації діяльності у військово-професійному середовищі був хоча б задовільно ефективним за умов СРСР та відповідного ставлення до соціально-психологічних особливостей професійної діяльності військових організацій. Повністю очевидно, що вказані нормативні документи нездатні вирішити питання ефективної реформи. Можливо, що статuti (або окремі з них) доцільно ліквідувати через неспроможність регламентувати організаційно (корпоративно) – психологічну складову діяльності військових частин та відомств. Тому, дане

дослідження є досить актуальним, перспективним має врахувати всі попередні результати досліджень.

Виклад основних положень. Спочатку зосередьмося на аналізі наукових публікацій визнаних авторів. Й почнемо з Е. Шейна, що може вважатися одним з фундаторів поняття «організаційна культура». Він розглядає такі проблеми організаційної культури та лідерства як різне розуміння сутності організаційної культури, її структура, роль в успіхах і провалах організацій, методика дослідження культури, методика створення і трансформації культури, вирішальна роль лідера на всіх етапах життєвого циклу організації, різноманітність завдань, що стоять перед лідерами організацій в частині культури на різних етапах життя компанії. Дамо адаптований переклад спроби Е. Шейна дати визначення щодо організаційної культури: «... сукупність колективних базових правил, що винайдені, відкриті або вироблені певною групою людей у міру того, як вона вчилася вирішувати проблеми, які пов'язані з адаптацією до зовнішнього середовища і внутрішньої інтеграції, і розроблених досить добре для того, щоб вважатися цінними... нових членів групи слід навчати цим правилам як єдино правильному способу досягати що-небудь, думати і відчувати в ситуаціях, що пов'язані з вирішенням подібних проблем» Мова йде про духовну культуру групи (організації), причому найбільше про культуру керівництва (управління) і культуру взаємин, комунікацій. Він застерігає від помилок, що неминучі при поверхневому підході до дослідження і трактування організаційної культури: реально визначають поведінку членів групи, базові глибинні уявлення, що показують, чим насправді керується організація, якою вона є як духовне явище. Це не так-то легко виявити й іноді не є зрозумілими самим членам групи, в тому числі й лідеру. Вони доступні спостереженню через зовнішні прояви поведінки і цінності, які проголошуються й це може дати уявлення лише про те, якою організація хоче здаватися. А лідерство є ключовим фактором формування, підтримання та трансформації організаційної культури як реального явища [8]. Й щодо вказаного буде корисним додати те, що у військово-

професійному середовищі особливо прослідковується вплив лідерства на діяльність військових організацій за повсякденних (мирних) умовах та на готовність до неї в особливий період. Тому, організаційна психологія через формування та подальше управління організаційною культурою здатна підпорядкувати чи контролювати лідерство й цим бути особливо корисною для діяльності військових відомств та їх бойової готовності.

Далі звернемо увагу на навчальний посібник українського походження з технологій роботи організаційних психологів, що виданий за загальною редакцією відомої в Україні Л.М. Карамушки [6]. З даного джерела можна вказати на те, що вже визріла «необхідність психологічного забезпечення управління організаціями». Й тому, у реалізації цього напрямку важливу роль має відігравати практична психологія організацій (практична організаційна психологія) як нова галузь практичної психології в Україні, яка призначена для надання психологічної допомоги менеджерам і персоналу організацій у вирішенні психологічних проблем, що пов'язані з їх управлінською та професійною діяльністю, а також розвитком організації в цілому. Це для України є потужною інновацією, але у такому розумінні організаційна психологія позиціонується як щось таке, що є проблемою психологів у щодо лише надання допомоги персоналу у вирішенні його проблем особистісно-психологічного та соціально-психологічного змісту. Вважаю, що такий варіант здатен лише долати проблеми, що постійно та стабільно виникають, а проблема залишається на базовому рівні. Хоча посібник містить низку практичних технологій лише з позиції практичної діяльності організаційних психологів – це лише здатне вирішити часткові задачі. За такого підходу проблема ефективної діяльності організацій не може бути вирішена, оскільки це буде проблема лише певного відділу (кадрового, роботи з персоналом чи HRM), а решта будуть дивуватись тій дивній та аморфній роботі й далі визнавати психологію нездатною вирішити хоча б щось.

Далі, аналізуючи посібник А.М. Занковського «Організаційна психологія» [2], було встановлено, що його основні ідеї лежать в площині можливостей набуття досить потужної влади. Він прийшов до висновку, що «першою і необхідною умовою створення організації є не стільки загальна мета, скільки якась сила, що здатна надати будь-якій індивідуальній меті статус загальної і зробити її суб'єкта носієм спільної мети. Такою силою виступає організаційна влада – процес, що забезпечує стійку пріоритетність спільної мети над індивідуальними цілями працівників і використовує для цього широкий набір засобів, включаючи насильство». Окрім цього, вважає доцільним застосовувати ситуаційний підхід, на основі чого підкреслює те, що організаційна влада є організаційним процесом (створює її), який закріплює верховенство певної мети і знімає протиріччя між спільною метою і цілями працівників. Якщо такий процес слабшає або відсутній – існування організації як єдиного, продуктивного співтовариства неминуче опиняється під питанням. Схоже, що тут можна прослідкувати вплив російської ментальності, до якої належить вказаний автор. Але, продовжуючи аналіз, доцільно зауважити на тому, що А.М. Занковський виділяє для досягнення організаційної влади необхідність врахування таких елементів (компонент, факторів) організаційної культури як лідерство, мотивація, процес й динаміку організаційного розвитку, групові норми, організаційну комунікацію, цінності організації в їх динаміко-процесуально-результативних особливостях, а також відбір й періодична переатестація персоналу на всіх рівнях діяльності та функціональності. Вказані явища окремо вже досліджувалися в межах діяльності військових. Й завдання організаційної психології може полягати в тому, щоб всі потенційно корисні результати експериментів психології діяльності в особливих умовах систематизувати й виробити загальну систему у вигляді моделі. Цілком можливо є те, що наявні елементи системи конфліктують й це спричиняє втрату ефективності. А, як вже бачимо, елементів системи, що утворюють організаційну (корпоративну) культуру є

досить багато. Й всі вони важливі. Або ж, можлива ситуація, зо якої базові елементи системи не є такими в свідомості менеджерів вищого й найвищого рівнів через домінування суб'єктивного фактору. Так, небагато менеджерів з військового середовища здатні розуміти вказані, у значній мірі абстрактні явища та поняття. Точніше, це не є допустимим прийнятним фактором для прийняття рішення та його аргументації. Дослідження здатне це показати з вирішенням завдань на рівні статистичної гіпотези.

Ще один представник російського наукового товариства Д.А. Аширов [1] спробував висловити у друкованому варіанті досить раціональні й потенційно корисні ідеї з яскраво вираженим біхевіористським підґрунтям щодо організаційної поведінки. Як він зазначає, організаційна поведінка є «адаптованою психологією», як додаток психології до вирішення проблем менеджменту. Розуміння людей і управління ними становить сутність організаційної поведінки. Організаційна поведінка визначається ним як окреме наукове явище, що займається вивченням і використанням людського фактору в організації та в менеджменті. Організаційна поведінка включає досить широке наступне коло питань: ефект групи і групову динаміку, ефект лідерства та пов'язані з цим ефектом стилі керівництва, проблеми трудової мотивації, конфлікти, їх причини та способи вирішення конфліктів, проблеми будови організації, проблеми адаптації, проблеми проектування робочого місця. Підсумовуючи викладення результатів аналізу опублікованого Д.А. Ашировим посібника можна казати про те, що виділене ним дійсно вказує саме на поведінкові аспекти соціально-психологічного фактору організації. Але, як й основна проблема біхевіоризму, поведінка лише прояв чогось багатоаспектного, що не вказує прямо на дійсну причину. Тому, компоненти поведінки в організації корисно досліджувати та враховувати для підвищення її ефективності, але з врахуванням того, що це лише «квітки», а «коріння» лежить в іншій площині розуміння психології організації. Й це

необхідно враховувати для забезпечення валідності експериментального дослідження.

Якраз, логічною у послідовності є наступна публікація, автором якої є знову ж росіянин, але з дуже українським прізвищем В.О. Співак [5]. Він каже про таке явище як «корпоративна культура». Цілком логічним є питання про те чи це співвідноситься й яким чином з «організаційною культурою». Так от, пошук джерел з їх наступним аналізом [3] привів до висновку про те, що корпорація є лише різновидом організації, що орієнтована суто на бізнес й має дещо специфічні цінності, але не завжди. Очевидно, що в силу формування організаційної психології ще зарано принципово розводити ці явища й таким чином абстрагуватись й ігнорувати досить суміжне поняття. Тому, продовжуємо далі й повертаємося до В.О. Співака. Так от, за вказаним автором, корпоративна культура – це дуже складне, багат шарове, динамічне явище, що включає і матеріальне, і духовне в поведінці організації по відношенню до суб'єктів зовнішнього середовища і до власних співробітників. Це система матеріальних і духовних цінностей, проявів, що взаємодіють між собою, які притаманні даній корпорації, які відбивають її індивідуальність і сприйняття себе та інших у соціальному та речовому середовищах, виявляється в поведінці, взаємодії, сприйнятті власного і навколишнього середовища. На відміну від А.М. Занковського розглядає не тільки ситуаційний підхід, а також антикризовий, що дуже нагадує феноменологічний, системний, антидевіантний й культурологічний, які є різновидами системного та соціально-психологічного, який розуміє як каузальну факторизацію ситуації з більш глибоким аналізом в межах особистості й чомусь не включає соціально-психологічні компоненти. У продовженні викладі інформації щодо корпоративної культури за В.О. Співаком основними є такі положення (він спробував виразити структуру в графічному варіанті з використанням піраміди А.Маслоу, що зображено на рис.2):

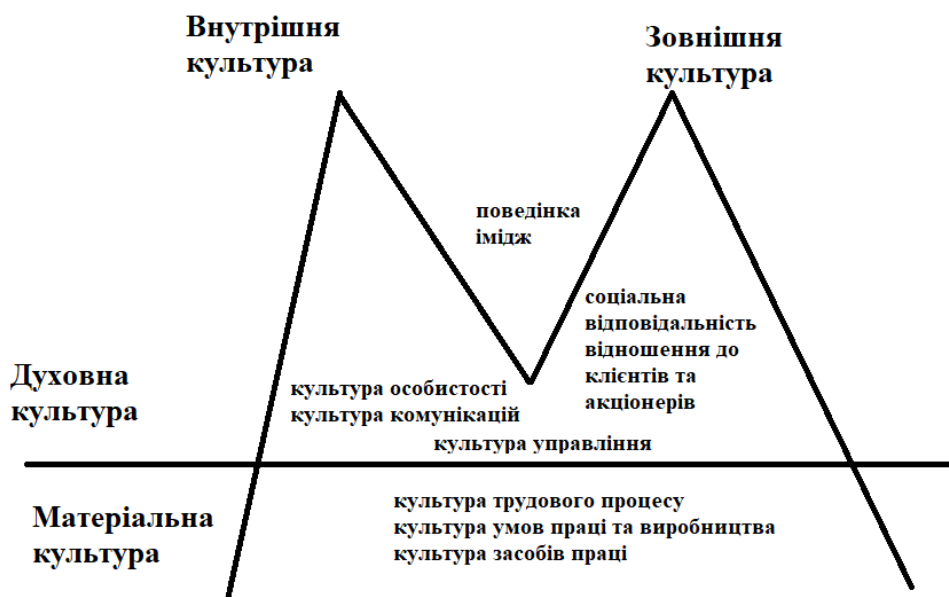

Рис 2. Структура та основні елементи корпоративної культури за В.О. Співаком

- критеріями дослідження є такі дихотомічні шкали як духовна-матеріальна та внутрішня-зовнішня;

- елементами корпоративної культури за духовним критерієм є поведінка, імідж та культура управління, що перебуває у внутрішній та зовнішній частинах; культури особистості та комунікацій у внутрішньому середовищі корпорації; соціальна відповідальність, ставлення до клієнтів, ставлення до акціонерів як вияви в зовнішньому критерії;

- за матеріальним виділено елементи відносяться як до внутрішньої, так й до зовнішньої частин й сформульовані таким чином: культура трудового процесу, культура умов праці та виробництва, культура засобів виробництва.

Виділені елементи є дуже об'ємними й можуть в цілому відображати сутність та основну структуру корпоративної, з великою ймовірністю й організаційної культури, що все ж має бути більш глибоко проаналізовано та, можливо, вдосконалено.

В.О. Співак намагається довести, що культура є властивістю людських спільнот, яка обов'язково виникає, трансформується й є одним з базових факторів існування цієї спільноти. Окрім цього, корпоративна культура у викладенні В.О. Співака може бути придатною до застосування у до силових відомств України, оскільки тут є багато спільного й, на перший погляд, необхідно лише дещо доопрацювати матеріальні елементи відповідно до специфіки основної мети діяльності. Так, вже є одна спроба з експериментального дослідження організаційної культури як

фактора службової взаємодії у військово-професійному середовищі, що проведене О.С. Колосовичем [4]. Ним було використано відкритий стандартний опитувальник «Діагностика корпоративної культури» (К. Камерон, Р. Куїнн), в основі якого лежить модель конкуруючих цінностей (В основі типології лежить уявлення про чотири домінуючих типах корпоративної культури, що вимальовується на підставі «рамкової конструкції конкуруючих цінностей»). Всі чотири типи культури служать фундаментом для оцінки типу організаційної культури [4; 7]. В результаті цього було доведено, що службова взаємодія має 4 основні фактори, з яких саме організаційна (корпоративна) культура є базовим фактором й саме він визначає функціонування інших трьох. Також, це дослідження показало, що організаційна культура за умов хаосу щодо управління цим явищем буде існувати навіть в межах військового підрозділу військової частини як щось унікальне та особливе. В цьому випадку ключові ролі належать формальним та неформальним лідерам підрозділу. Й дуже складно прогнозувати здатність підрозділу достатньо якісно виконувати основні та ситуативні завдання за його соціально-психологічним фактором. Це може бути доказом доцільності проведення досліджень в напрямку наявних та ефективних організаційних (корпоративних) культур у ЗС та інших військових утворень української держави. Так, вже можна казати з досить великою впевненістю про те, що організаційна (корпоративна) культура

здатна спричиняти значні зрушення в системі ефективності діяльності військових організацій. В разі її обліку та розумного управління нею – це має позитивну тенденцію. В разі продовження ставлення до організаційної культури в ігноруючому стилі – можливі наслідки набувають залежності від ситуації й можуть набувати ознак стихійного та погано контрольованого протікання (як це було в 2014 році).

Далі перейдемо до короткого огляду у супроводі з аналізом щодо публікацій практиків за результатами набуття ними досвіду використання організаційної культури як явища. Джерелом виступили опубліковані на сайті «HR-лига» [9] результати практичного досвіду визнаних у цій сфері практиків, що мають уявлення про сутність такої практики, є визнаними за досягненнями і спроможні опублікувати в доступній для сприйняття формі свої здобутки інтелектуального змісту. Узагальнення проведеного аналізу може бути викладене у наступних найбільш основних положеннях:

- корпоративна культура не створюється стихійно та самостійно як результат взаємодії персоналу, менеджерів, клієнтів та зовнішнього середовища. Формалізована частина корпоративної культури має відображатися в статутах, кодексах корпорації, які реально мають бути націлені на місію, стратегію, цілі та цінності, що мають позитивно сприйматися персоналом й бути доступними для розуміння на практичному рівні поведінки. Традиції є важливим елементом, але часто зневажається менеджерами, які треба проаналізувати та переформатувати з врахуванням всіх їх наслідків;

- типові помилки при побудові корпоративної культури в межах однієї організації: ігнорувати думку команди (якщо вона є), її розвиток, будувати чи планувати процеси без участі персоналу, відсутність гнучкості та достатньої рішучості при прийнятті рішення, відсутність балансу в дихотомії аврал-відпочинок (постійне вимагання надмірних зусиль для досягнення поставлених завдань або ж пропускання розхлябаності при будь-яких завданнях;

- корпоративних цінностей, які працюють можуть бути сформовані в будь-який спосіб. Але, основними вимогами (умовами) їх формування є досяжність,

зрозумілість, відносна простота, реальна необхідність, від 5 до 9 за кількістю (7 ± 2), виконання всіма членами колективу. Цінності пропонують розділяти за рівнями. Наприклад: основні цінності (регулюють всі процеси, такого роду «списки принципів» і конституції внутрішнього устрою є майже скрізь у відкритому доступі. Це як основні закони життя всередині - вони не можуть бути порушені заради іншої вигоди. Це має бути щось непорушне і принципово важливе), бажані цінності (в основі формування яких лежить перспектива, що в даний момент для роботи не надто актуальна, але це те, до чого прагнуть), «вхідний квиток» (типові соціальні та поведінкові характеристики, які шукають в кандидатах і нових співробітників) та другорядні цінності (унікальні цінності, які будуть найважливішими і відрізняють принципово від інших організацій);

- для кожної організаційної (корпоративної) культури важливі п'ять основних систем:

1. Прийом на роботу (поведінка, що очікується дозволяє внести ясність в процес прийому на роботу).

2. Стратегія і постановка цілей (це об'єднує людей навколо спільних цілей, одночасно даючи зрозуміти, яких результатів мають домогтися).

3. Оцінка (Як оцінюється поведінка співробітників? Наскільки часто проводиться атестація? Чи надається зворотний зв'язок постійно і чи змінюється її значення в залежності від того, хто її надав? Відсутність довіри або питання про те, які стандарти поведінки будуть використані, створюють атмосферу корпоративних інтриг і страху).

4. Розвиток (реальний стан щодо професійного розвитку, його оцінка, залученість у вирішення професійних завдань).

5. Винагорода (не лише матеріальні явища, а й те, які існують критерії кар'єрного підвищення);

- корпоративна культура дуже чутлива до змін, існує незалежно від того, займається хтось цим питанням навмисно чи ні. Якщо в організації не визначені правила поведінки, місія, цінності існують лише на словах, співробітники не розуміють сенс своєї роботи і діяльності організації, її культура буде слабкою, схильною до найменшого впливу з боку;

- ознаки сильної корпоративної культури виявляються в тому, що вона показує, як прийнято поводитися, створює атмосферу довіри, творення, творчості, надає можливість розкриття потенціалу, сильних сторін кожного, навіює впевненість в майбутнє, демонструє стабільність компанії в даний час;

- для оцінки сили корпоративної культури можуть бути застосовані наступні критерії: бачення (розуміння персоналом діяльності організації, напрямку розвитку), місія (як виконується основне завдання), стратегія, цінності, стандарти поведінки, традиції, стиль лідерства, культура управління, рівень та особливості залученості персоналу в діяльність організації, соціально-психологічний клімат, вирішення конфліктних ситуацій, імідж, корпоративний стиль;

- створення сильної корпоративної культури можливо лише за підтримки з боку керівництва організації та вищого менеджменту. Й це є щоденною працею кожного учасника команди. Тут немає чарівної таблетки або секретного алгоритму. Це мистецтво маленьких кроків. Завдяки сильній корпоративній культурі упорядковуються всі робочі чи службові процеси, створюється сприятливий психологічний клімат в колективі, що дозволяє залучати в команду кращих фахівців і підвищувати якість праці.

З вказаного можна зауважити те, що практики в галузі HRM виробили значну кількість як окремих технологій, так й системних змін та проваджень. Вони можуть бути для старту використані для запровадження в ЗС та інших військових формуваннях України з відповідним подальшим коригуванням під особливості діяльності та в залежності від практики апробації.

Висновки. Таким чином, проведене теоретичне дослідження, основні результати якого викладені в даній статті може бути узагальнене у вигляді наступних головних положень:

1. Питання організаційної (корпоративної) культури досліджуються вже понад пів століття й набуття популярності явища, а також заглиблення в дослідження його окремих елементів, розробка практичних технологій, визнання практиками як дієвого й корисного інструменту вказують на значну потребу в

продовженні досліджень та впровадженні їх результатів в практику функціонування всіх організацій. Питання не стоїть про необхідність організаційної психології. Основне питання – як розширити та поглибити валідні дослідження. Особливо необхідним впровадження організаційної (корпоративної) культури є для ЗС та іншим військових формувань України, оскільки цю складову української держави вже тривалий час намагаються реформувати з занадто малими успіхами. На даний час, питання дослідження та впровадження організаційної (корпоративної) культури в ЗС та інших військових формувань України майже відсутні, що доводить необхідність активізації з такої діяльності.

2. Можемо вважати, що організаційна (корпоративна) культура є сукупністю складних, багатошарових, динамічних явищ матеріального і духовного змісту організації (корпорації чи відомства) по відношенню до суб'єктів зовнішнього середовища і власного персоналу, що утворює систему її основних цінностей, традицій, вірувань, стратегій, рішень, адаптації, вирішення конфліктів, підготовки та підтримання персоналу. Всі вказані елементи організаційної (корпоративної) культури взаємодіють між собою, притаманні певній організації (корпорації), відбивають її індивідуальність, сприйняття себе та інших у соціальному та матеріальному середовищах, виявляється в поведінці, взаємодії, сприйнятті власного і оточуючого середовища. Культура як явище є властивістю людських спільнот, яка обов'язково виникає, трансформується й є одним з базових факторів існування цієї спільноти, що реалізується в організаційній (корпоративній) формах.

3. Аналіз публікацій практиків у сфері HRM засвідчив те, що організаційна (корпоративна) культура не створюється стихійно та самостійно як результат взаємодії персоналу, менеджерів, клієнтів та зовнішнього середовища. Для кожної з них важливі п'ять основних систем: прийом на роботу, стратегія і постановка цілей, оцінка співробітників та організації в цілому, розвиток, винагорода. Ознаками сильної культури є те, що вона показує, як прийнято поводитися, створює атмосферу довіри, творення, творчості, надає можливість розкриття потенціалу, сильних сторін кожного, навіює впевненість в майбутнє, демонструє стабільність компанії в даний

час. Критеріями оцінки можуть бути бачення (розуміння персоналом діяльності організації), місія (як виконується основне завдання), стратегія, цінності, стандарти поведінки, традиції, стиль лідерства, культура управління, рівень та особливості залученості персоналу, соціально-психологічний клімат, вирішення конфліктних ситуацій, імідж, корпоративний стиль. А створення сильної культури можливо лише за підтримки з боку керівництва організації та вищого менеджменту. Окрім цього, практики в галузі HRM виробили значну кількість як окремих технологій, так й системних змін та проваджень. Вони можуть бути для старту використані для запровадження в ЗС та інших військових формуваннях України з відповідною апробацією.

4. У її дослідженні доцільно застосовувати системний підхід як такий, що найкраще підходить для дослідження системи. Критеріями вимірювання можуть бути духовно-матеріальні та внутрішньо-зовнішні шкали через дослідження основних показників поведінки, імідж та культура управління, культури особистості та комунікацій, соціальна відповідальність, ставлення до соціального середовища, культура службового процесу, культура умов та засобів служби.

Перспективою подальших наукових пошуків є методологічно-експериментальне обґрунтування дослідження наявної організаційної (корпоративної) культури в структурних організаціях ЗС та інших військових формуваннях України та реалізація відповідного експериментального дослідження в констатуючому варіанті.

Список використаних джерел

1. Аширов Д.А. Организационное поведение: учеб. – М. : ТК Велби, Проспект, 2006. – 360 с.
2. Занковский А.Н. Организационная психология: Учебное пособие для вузов по специальности «Организационная психология». – 2-е изд. – М.: Флинта: МПСИ, 2002. — 648 с.
3. Клименко А.А. Организационная и корпоративная культура: концептуальные различия // Молодой ученый. Ежемесячный научный журнал. № 11 (22) / 2010. Том II. Чита: ООО «Издательство Молодой ученый». – С. 173 – 179.
4. Колосович О.С. Психологічні особливості службової взаємодії офіцера з неформальними лідерами військового підрозділу / Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук. Спеціальність: 19.00.09 – психологія діяльності в особливих умовах. – НУЦЗУ. – Харків, 2015. – 231 с.
5. Спивак В. А. Корпоративная культура [Текст] / В. А. Спивак. – СПб.: Питер, 2001. – 352 с.
6. Технології роботи організаційних психологів: Навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. та слухачів ін-тів післядиплом. освіти / За наук. ред. Л.М. Карамушки. – К.: Фірма «ІНКОС», 2005. – 366 с.
7. Управление решения. Учебник. Под ред. Меркурьевой Ю.В. М.: Проспект. – 2017. – 384 с.
8. Шейн Э. Х. Организационная культура и лидерство / Пер. с англ. под ред. В. А. Спивака. – СПб: Питер, 2002. – 336 с.
9. HR-лига. Сообщество кадровиков и специалистов по управлению персоналом. URL: <https://hrliga.com/>

References

1. Ashyrov D.A. Orhanyzatsyonnoe povedeniye: ucheb. [Organizational behavior: textbook.] – M. : TK Velby, Prospekt, 2006. – 360 s. (in Russian).
2. Zankovskyi A.N. Orhanyzatsyonnaia psykholohiya: Uchebnoe posobyie dlia vuzov po spetsyalnosty «Orhanyzatsyonnaia psykholohiya». [Organizational Psychology: Textbook for universities in the specialty "Organizational Psychology"] – 2-e yzd. – M.: Flynta: MPSY, 2002. – 648 s. (in Russian).
3. Klymenko A.A. Orhanyzatsyonnaia y korporatyvnaia kultura: kontseptualnye razlychyia [Organizational and corporate culture: conceptual differences] // Molodoi uchenyi. Ezhemesiachnyi nauchnyi zhurnal. № 11 (22) / 2010. Tom II. Chyta: ООО «Yzdatelstvo Molodoi uchenyi». – S. 173 – 179. (in Russian).
4. Kolosovych O.S. Psykholohichni osoblyvosti sluzhbovoi vzaemodii ofitsera z neformalnymi lideramy viiskovoho pidrozdilu [Psychological peculiarities of the service relationship between the officer and the informal leaders of the vyskogo pidrozdilu] / Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata psykholohichnykh nauk. Spetsialnist: 19.00.09 – psykholohiia diialnosti v osoblyvykh umovakh. – NUTsZU. – Kharkiv, 2015. – 231 s. (in Ukrainian).
5. Spyvak V. A. Korporatyvnaia kultura [Tekst] [Corporate culture] / V. A. Spyvak. – SPb.: Pyter, 2001. – 352 s. (in Russian).
6. Tekhnolohii roboty orhanizatsiinykh psykholohiv: Navch. posib. dlia studentiv vysheh. navch. zakl. ta slukhachiv in-tiv pisladyplom. osvity [Robot technologies for organizing psychologists: Navch. posib. for students of vish. navch. prl. that listener in-tiv pisyadom of education] / Za nauk. red. L.M. Karamushky. – K.: Firma «INKOS», 2005. – 366 s. (in Ukrainian).

7. Upravlencheskiye resheniya. Uchebnyk. Pod red. Merkurevoi Yu.V. [Management decisions. Textbook.] M.: Prospekt. – 2017. – 384 s. (in Russian).
8. Shein Э. X. Orhanyzatsyonnaia kultura y lyderstvo [Organizational culture and leadership] / Per. s anhl. pod red. V. A. Spyvaka. – SPb: Pyter, 2002. — 336 s. (in Russian).
9. HR-lyha. Soobshchestvo kadrovikov y spetsyalystov po upravleniyu personalom. URL: <https://hrliga.com/>

Резюме

Куцый А. А. кандидат психологических наук, доцент
Львовский государственный университет внутренних дел

ОРГАНИЗАЦИОННАЯ (КОРПОРАТИВНАЯ) КУЛЬТУРА В ВОЕННО-ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ СРЕДЕ: ОЦЕНКА ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ, ПЕРСПЕКТИВЫ ИССЛЕДОВАНИЙ И ВНЕДРЕНИЯ

В статье изложены результаты теоретического анализа научных и практических публикаций по вопросу сущности, особенностей и перспектив целенаправленного внедрения системы управления организационной (корпоративной) культурой в Вооруженных силах и других воинских формированиях Украины. Установлено, что такой подход может оказаться достаточно эффективным в системе реформирования силовых ведомств по многим обстоятельствам. Делается вывод о перспективе внедрения взвешенного и целенаправленного управления организационной (корпоративной) культурой ВС и других военных формирований Украины, что способно существенно способствовать качеству и скорости реформирования указанных ведомств и их организаций по современным требованиям и стандартам.

Ключевые слова: организационная (корпоративная) культура; сущность и составляющие; перспективы внедрения.

Summary

Kutsyi O. A. candidate of psychological sciences, assistant
of professor Lviv State University of Internal Affairs

ORGANIZATIONAL (CORPORATE) CULTURE IN THE MILITARY AND PROFESSIONAL ENVIRONMENT: EVALUATION OF THEORY AND PRACTICE, RESEARCH PROSPECTS AND TRUE

The article presents the results of theoretical analysis of scientific and practical publications on the essence, features and prospects of purposeful implementation of the management system of organizational (corporate) culture in the Army and other military formations of Ukraine. Issues of organizational (corporate) culture have been studied for over half a century and the popularity of the phenomenon, as well as deepening in the study of its individual elements, development of practical technologies, recognition of practices as an effective and useful tool indicate a significant need to continue research and implement their results. all organizations. The introduction of organizational (corporate) culture is especially necessary for the Army and other military formations of Ukraine, as this component of the Ukrainian state has long been tried to reform with too little success.

We believe that organizational (corporate) culture is a set of complex, multilayered, dynamic phenomena of material and spiritual content of the organization (corporation or department) in relation to the subjects of the external environment and its own staff, forming a system of its core values, traditions, beliefs, strategies, solutions, adaptation, conflict resolution, staff training and support. All these elements of organizational (corporate) culture interact with each other, inherent in a particular organization (corporation), reflect its individuality, perception of themselves and others in social and material environments, manifested in behavior, interaction, perception of their own and the environment.

Culture as a phenomenon is a property of human communities, which necessarily arises, transforms and is one of the basic factors of existence of this community, which is realized in organizational (corporate) forms. Analysis of publications of HRM practitioners showed that organizational (corporate) culture is not created spontaneously and independently as a result of interaction between staff, managers, customers and the environment. Five basic systems are important for each of them: hiring, strategy and goal setting, evaluation of employees and the organization as a whole, development, remuneration. Signs of a strong culture are that it shows how to behave, creates an atmosphere of trust, creation, creativity, provides an opportunity to unleash the potential, strengths of each, inspires confidence in the future, demonstrates the stability of the company now. Creating a strong culture is possible only with the support of the organization's leadership and senior management. In addition, HRM practices have developed a significant number of individual technologies for managing organizational culture. They can be used for launch in the Army and other military formations of Ukraine.

In the study of organizational culture, it is advisable to use a systems approach as the one that is best suited for the study of the system. The measurement criteria can be spiritual-material and internal-external scales through the study of the main indicators of behavior, image and culture of management, culture of personality and communication.

Key words: organizational (corporate) culture; essence and components; prospects of introduction in the Armed Forces and other military formations of Ukraine

Кузіна В. Д. кандидат психологічних наук,
Українська військова академія
<https://orcid.org/0000-0002-9559-1611>

Шугалій Є. П. кандидат технічних наук,
Українська військова академія
<https://orcid.org/0000-0002-2140-6013>

Пеньковський В. І. кандидат військових наук,
Українська військова академія
<https://orcid.org/0000-0001-5111-1198>

ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ВІЙСЬКОВИХ КЕРІВНИКІВ

У статті розглянуто змістовні смислові характеристики професійної ідентичності військового керівника. Відзначено проблему дослідження професійної ідентичності як соціально-психологічного феномена. Емпірично досліджено ідентифікаційні характеристики військовослужбовців, які відображають трансформацію професійної ідентичності офіцера в умовах професійного навчання, що відображена в аспектах діяльнісного, перспективного та рефлексивного Я.

Ключові слова: ідентичність; професійна ідентичність; військовий керівник; офіцер; управління.

Постановка проблеми. Сучасний економічний та політичний стан в Україні висуває нові вимоги до фахівця, особливо у військовій організації. У науці ведеться пошук розробки, загальнофілософських, соціальних та психологічних теорій які дозволяють осмислювати і направляти управлінські новації, моделювати та забезпечити процес професіоналізації самих суб'єктів управління. На сьогоднішній день у науковому описі психологічних моделей професійного розвитку військових фахівців різного рівня сформульовано своє понятійне поле. Поряд з суттєвими фундаментальними поняттями в психологічній теорії, є поняття «професійна ідентичність». Оскільки прогрес в постіндустріальному, інформатизованому суспільстві істотно визначається особистісним фактором, особистість самого керівника стає відправною точкою в організації в цілому.

Тому формування стійкого професійного образу «Я», виділення себе з навколишнього середовища, усвідомлення себе як єдиного цілого, є необхідною передумовою розвитку та самовизначення офіцера, системи його цінностей, ідеалів і мотивів, що забезпечить функціонування його, як цілісної системи, успішного виконання своїх суспільних функцій [5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема ідентичності досить широко відображена у зарубіжній та вітчизняній літературі, а саме у

психоаналітичному підході (З. Фрейд, Е. Еріксон, Дж. Марсія, Н. Холланд, А. Ватерман, Ж. Лакан), когнітивному підході (Х. Теджфел, Дж. Тернер, Г. Брейкуелл), символічному інтеракціоналізмі (Дж. Мід, Ч. Кулі, Л. Краппман, Э. Гоффман), та ін. У вітчизняній психології уявлення про ідентичність розвивалися в межах дослідження самосвідомості та самовизначення (Б. Ананьєв, К. Абульханова-Славська, Л. Виготский, І. Кон, О. Леонтьєв, В. Мухіна, В. Столін, В. Зінченко та ін.).

Аналіз поняття «професійна ідентичність» представлені в роботах таких авторів Л. Шнейдер, Г. Теджфелом, Дж. Тернер, Г. Брейкуел, В. Кауфман, Е. Клімова, Л. Мітіної, і засвідчує той факт, що загальноприйняте визначення даного феномену відсутнє. У військовій сфері В. Осьодлю, Є. Татарінов, В. Вінтоняк розглядали професійну ідентичність та професійну свідомість, як основний критерій професійного розвитку особистості і провідну характеристику суб'єкта праці [1; 4; 5]. У дослідженнях Ю. Поваренкова, О. Гуменюк, О. Єрмолаєвої, Є. Семенової, висвітлено, що існує взаємозв'язок між людиною та професією: професія змінює людину, її свідомість, втім, людина опановуючи професію, розвиваючись, здатна змінювати характер своєї професійної діяльності [8]. В загальному ж значенні, професійна ідентичність

визначається, як певний особистісний конструкт, який включає: систему уявлень про себе та свою позицію в професії; прийняття її цілей, функцій, ролей та методів реалізації; відношення до своєї професії, значущі цінності; готовність до професійної діяльності та подальше професійне самовдосконалення; ототожнення себе з професійною групою, прийняття її цілей, цінностей, професійних ролей, професійної культури [2, 4, 9].

Незважаючи на велике коло робіт, присвячених дослідженню різних сторін феномену професійної ідентичності, маловивченими залишаються багато питань, що стосуються особливостей розвитку та трансформації ідентичності в умовах соціальної стабільності – нестабільності, а саме, зміна структури ідентичності, відмінностей професійної ідентичності в залежності від ситуації та професійної соціалізації. Недостатньо розкриті емпіричні критерії трансформації професійної ідентичності особистості в умовах соціальної кризи, як цілісного явища.

Метою нашої статті є емпіричне дослідження професійної ідентичності військових керівників на етапі професійного навчання.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Сучасна орієнтація на відкрите та творче управління передбачає в першу чергу самостійність та ініціативність керівників, зростають вимоги до їх професійної майстерності та професійного розвитку. Безперечно, активність особистості у професії, успішність професійного становлення керівника значною мірою буде залежати від його професійної позиції та професійної ідентичності. Особливості професійної ідентичності керівника являються загальними для організації будь-якої професійної направленості, особливо це стосується ризиконебезпечних професій. Проводячи дослідження в цьому напрямку, необхідно розглядати конкретну організацію, як фактор середовища, що закладає психологічну характеристику військового керівника.

Дослідження професійної ідентичності офіцерів здійснювалося на військовослужбовцях офіцерського складу віком від 28 до 50 років за участю 278 особи. В нашому дослідженні ми використовували

методику «Хто Я?» (М. Кун, Т. Макпартленд; модифікація Т.В.Румянцевой). Тест М. Куна і Т. Макпартленда був створений для вивчення установок індивіда на себе [1, 3] і широко використовується для виявлення змістовних характеристик ідентичності: перш за все когнітивних, а також ціннісно-мотиваційних, афективних, поведінкових. Шкала аналізу ідентифікаційних характеристик даної модифікації тесту включає в себе 24 показника, які об'єднуючись, утворюють сім узагальнених показників ідентичності: соціальне «Я», комунікативне «Я», матеріальне «Я», фізичне «Я», діяльне «Я», перспективне «Я», рефлексивне «Я» [6]. До сильних сторін методики, безперечно можна віднести потенційну різноманітність відтінків самоописів і можливість аналізувати самовідношення, яке виражене мовою самого суб'єкта. Оскільки, для управлінців, важливою складовою яка безпосередньо впливає на їх професійний розвиток та реалізацію є здатність до рефлексії та самоусвідомлення, то дана методика дає можливість виявити осіб у яких на низькому рівні розвинуті ці навички.

Запропонована методика реалізовувалася в процедурі групового та індивідуального обстеження. В інструкції підкреслюється, що відповіді повинні даватися в тому порядку, в якому вони приходять в голову досліджуваному, незалежно від логіки і «важливості» тих чи інших відповідей. Статистична обробка отриманих даних проводилася за допомогою програм SPSS v.10.0 і Microsoft Excel і включала показники варіаційної статистики (середнє значення і стандартне відхилення). За допомогою контент-аналізу були виокремлені висловлювання, які стосуються загальнолюдських категорій, соціальних (професійних) ролей та особистісних властивостей. Отримані дані за цією методикою безпосередньо пов'язані з характеристиками сприйняття офіцером самого себе.

При обрахунку даних, які ми отримали за допомогою методики перш за все, нас цікавило – рівень сформованості соціальних ролей у досліджуваних, оскільки для управлінців будь-якого рівня, це важлива характеристика, яка визначає усвідомлення управлінцем свого професійного статусу та

приналежності до професійної групи. Оскільки роль, є моделлю поведінки, що має індивідуальне забарвлення та узгоджується зі статусом індивіда в даній соціальній структурі шляхом реалізації рольових очікувань щодо поведінки індивіда, набуття ним відповідних прав та виконання обов'язків [7], то в умовах нинішньої соціальної кризи, важливо було прослідкувати у досліджуваних офіцерів такі ідифікаційні характеристики як «офіцер», «військовослужбовець», «управлінець», «командир», «громадянин», «українець», «патріот», «захисник», «воїн» тощо., які підтверджують наскільки офіцер розуміє свою роль та соціальний статус і може відповідати їй. Також, усвідомлення офіцером своєї ролі відбувається в міру того, як він усвідомлює свій зв'язок із професійною групою, сферою діяльності, своїм місцем у структурі організації і суспільства, тобто «вживається» в професію і активно виконує професійну роль. Рівень усвідомленості корелює з виконанням ним етичних норм, взаємовідносин зі своїм зовнішнім оточенням (колегами, підлеглими, іноземними партнерами тощо), індивідуальній свідомості фахівця, професійно-моральні уявлення, цінності, установки.

Також, важливим аспектом, було визначення рівня прояву рефлексії, оскільки для управлінців будь-якого рівня це важлива характеристика, яка впливає на продуктивність його взаємовідносин, як з підлеглими та колегами. Передбачається, що людина з більш розвиненим рівнем рефлексії дає в середньому більше відповідей, ніж людина з менш розвиненим уявленням про себе (або більш «закритий»). Також, про рівень рефлексії свідчить, суб'єктивна оцінка самою людиною щодо легкості або важкості в формулюванні відповідей на ключове питання тесту. Отримані дані свідчать про те, що в більшості досліджуваних достатньо високий рівень розвитку рефлексії – 57% (від 15-20 відповідей), у 38% середній рівень розвитку рефлексії (8-14 відповідей) і тільки у 5% низький рівень рефлексії (менше 3 відповідей). Отримані результати підтверджують дані, що з набуттям професійного досвіду у офіцера активно розвивається рефлексія, оскільки його діяльність безпосередньо пов'язана з

управлінням, постійними контактами з людьми, широка комунікація, потребою вчасного прийняття рішення, і найголовніше, відповідальність за підлеглих, в окремих випадках і за їхнє життя.

Аналіз співвідношення соціальних ролей і індивідуальних характеристик ідентичності, говорить про те, наскільки військовослужбовець усвідомлює і приймає свою унікальність, значимість своєї професії, а також, наскільки йому важлива приналежність до тієї чи іншої групи людей. Так, у 11% досліджуваних, були вказані практично тільки соціальні ролі що, може говорити про недостатню упевненості в собі, про надмірну відповідальність, яка стає певним тягарем для людини, про наявність у військовослужбовця проблем з самовираженням, вираженої тенденції до самозахисту, певних побоювань та крайньої стриманості, що характерна представникам закритих професійних груп.

Також, переважання в самоописах іменників говорить про потребу людини у визначеності, певної сталості. В той же час, відсутність прикметників та дієслів – про слабку диференційованості ідентичності людини, недостатню упевненості в собі, недооцінка своєї ефективності.

У 19 % досліджуваних переважали індивідуальні характеристики виражені в прикметниках і повна відсутність соціальних ролей, що може говорити про наявність яскраво вираженої індивідуальності та складнощів у виконанні правил, які виходять від тих чи інших соціальних ролей. Також, відсутність соціальних ролей в ідентифікаційних характеристиках можлива при кризі ідентичності або інфантильності особистості. Відсутність іменників свідчить про недостатню відповідальність людини.

Якщо оцінювати валентність ідентичності, під якою розуміється переважаючий емоційно-оцінний тон ідентифікаційних характеристик у самоописах військовослужбовців переважає нейтральна (42%) та позитивна (68%) валентність, що може бути ознакою певного адаптивного стану ідентичності, оскільки пов'язана з наполегливістю досягнення мети, відповідальністю, соціальною сміливістю, активністю та впевненістю в собі.

Питання психології

Позитивна професійна ідентичність є критерієм оцінки рівня управлінської компетентності, характеристикою усвідомленості професійного саморозвитку. Такі результати сприяють управлінській діяльності офіцерів, ці дані підтверджують і високі показники по шкалі «диференційованість ідентичності» (9-18 показників) що пов'язана з такими

особистісними особливостями, як товариськість, впевненість в собі, орієнтування на свій внутрішній світ, високий рівень соціальної компетенції та самоконтроль.

Результати дослідження ідентифікаційних характеристик офіцерів на етапі професійного навчання наведені в таблиці 1.

Таблиця 1

Ідентифікаційні характеристики офіцерів на етапі професійного навчання

Шкали ідентифікаційних характеристик		Показники ($\bar{X} \pm \delta$)
Соціальне Я	навчально-професійна рольова позиція	0,82±0,14
	сімейна приналежність	0,76±0,18
	етнічно-регіональна (культурна) ідентичність	0,48±0,06
Діяльнісне Я	діяльність, інтереси	0,59±0,02
	самооцінка здібностей до діяльності	0,65±0,03
Перспективне Я	професійна перспектива	0,28±0,02
	діяльнісна перспектива	0,32±0,12
	оцінка прагнень	0,47±0,18
Рефлексивне Я	персональна ідентичність	0,72±0,12
	глобальне Я	0,24±0,01

За шкалою «**соціальне Я**» показник за ідентифікаційною характеристикою «навчально-професійна рольова позиція» в групі складає 0,82±0,14. Аналіз отриманих даних засвідчує чітке усвідомлення офіцерами своєї навчально-професійної ролі, відповідальності за той професійний вибір, який здійснила особистість, чітка професійна спрямованість.

Виском є значення і за показником «**сімейна приналежність**» на рівні 0,76±0,18. Це свідчить про цінність сім'ї для офіцера. Гармонійні стосунки в сім'ї військовослужбовця можуть стати для нього підтримувальним чинником під час служби, ресурсом у період відновлення після бойових дій, з іншого боку – останні дослідження науковців, говорять про те, що сімейні негаразди стають суттєвим стресором, який є значущим для особистості. Особливо гостро це питання хвилює військовослужбовців, які часто перебувають у відрядженнях (інколи по 4-6 місяців) і мають досвід відстороненості дитини від батька (чи матері), чи дружини (або ж чоловіка, якщо це жінка) одразу після повернення додому.

Показник «**етнічно-регіональної ідентичності**» на середньому рівні

(0,48±0,06). Національно-культурна ідентичність офіцера є ключовою, оскільки виявляється у суб'єктивному переживанні приналежності до українського народу, нації, свідоме прийняття її моральних цінностей, що характеризується ототожненням і формуванням відповідної національної Я-концепції, яка проявляється у власній самоповазі, національній гідності, умінні користуватись правами і свободами, справедливості, відповідальності. Ключові внутрішні фактори національної самоідентифікації втілюється у почуттях-цінностях індивіда та виражається в таких ідентифікаційних характеристиках як – «Я-українець», «Я-громадянин України», «Я-патріот». Сутність цих почуттів-цінностей, полягає у дієвій причетності особистості до своєї нації, до роду у широкому розумінні цього слова.

Ідентифікація свого «**діяльнісного Я**» пов'язана зі здатністю сконцентруватися на собі, стриманістю, виваженістю вчинків, а також дипломатичністю, вмінням працювати зі своєю тривожністю, напругою, вміння зберігати емоційну стійкість, тобто є віддзеркаленням сукупності емоційно-вольових і комунікативних здібностей, особливостей взаємодії.

За шкалою «діяльнісне Я» показник за ідентифікаційною характеристикою «діяльність, інтереси» належить до середніх значень. Він складає $0,59 \pm 0,02$ і є свідченням того, що професійна діяльність офіцера, його інтереси, захоплення, досвід тощо, значною мірою виявляють себе в процесах пов'язаних з ототожненням з військово-професійною діяльністю та відображенням можливостей щодо самореалізації. Разом з тим, слід відзначити, що професійний інтерес який виражає ставлення офіцера до стану та умов свого життя було б необхідно підтримувати на більш високому рівні.

В основі інтересів офіцера лежать потреби, які відображають стан реалізації механізму мотивації з боку командирів (начальників). Такий механізм характеризується взаємодією потреб, ціннісних орієнтацій та інтересів які виконують не лише функцію мотивації, але й функцію формування диспозицій офіцера, які фіксуються у настановах різного рівня.

За ідентифікаційною характеристикою «самооцінка здібностей до діяльності» у групі складає $0,65 \pm 0,03$. Аналіз отриманих даних показує, що досліджувані позитивно оцінюють свої здібності до діяльності з тенденцією до завищеної самооцінки. Разом з тим, досягаючи певного рівня результативності у професійній діяльності та спираючись на власний професійний досвід, офіцери високо цінують роль навчання в удосконаленні виконання професійних обов'язків. Це викликано насамперед тим, що сьогодні від офіцера вимагається виконання широкого кола задач, які суттєво виходять за межі традиційних обов'язків. Враховуючи зазначене, військові керівники оперативно-тактичної та оперативної ланок військового управління мають сприяти якісному виконанню завдань підлеглими та надавати можливість останнім розвивати свої здібності щодо якісного професійного функціонування в межах військової організації.

Наступною ідентифікаційною характеристикою виступає «перспективне Я», яке розкривається через професійну та діяльнісну перспективу й оцінку прагнень. Збалансованість ознак за всіма складовими перспективного Я свідчить про часову інтегрованість особистості.

Оцінка емпіричних даних дає підстави вважати, що перспективне Я у офіцерів розвинене недостатньо. Зокрема, значення професійної та діяльнісної перспективи не перевищує $0,32 \pm 0,12$ і свідчить про те, що «психологічне теперішнє» достатньою мірою офіцера на майбутнє не мотивує, не додає йому цінності й осмисленості, а сформульовані очікування, прогнозування впевненості у майбутньому не додають.

Дещо вищими, у порівнянні з попередніми шкалами, є значення за шкалою «оцінка прагнень» ($0,47 \pm 0,18$). Останні є складним багатокомпонентним утворенням, яке спирається на особливості прогнозування майбутнього та суб'єкту позицію офіцера. Дослідження змісту та особливостей формулювання прагнень офіцера, щодо його перспективного Я, дає підстави стверджувати, що у них знаходять відображення більшість ключових сфер життя досліджуваних.

Серед оцінювання особистісних прагнень нами було виділено ті, які найбільше відповідають професійним цілям і задачам. Їхня оцінка показала, що офіцери переживають певні труднощі у баченні свого майбутнього щодо професійного та кар'єрного зростання. Крім того, нам не вдалося зафіксувати таких важливих характеристик майбутнього, як характер і віддаленість перспективи, взаємозв'язок прагнень з подіями у теперішньому, особисте ставлення до майбутнього та ін.

Шкала «рефлексивне Я» є важливою в аспекті осмислення зовнішніх і внутрішніх детермінант можливого професійного зростання офіцера. Оцінка отриманих результатів за шкалою «рефлексивне Я» дає змогу встановити сформованість таких ідентифікаційних характеристик як «персональна ідентичність» та «глобальне Я».

Оцінювання персональної ідентичності $0,72 \pm 0,12$ свідчить про високі отримані результати за цією шкалою. Такі дані вказують на те, що офіцери надають важливого значення сформованості у них необхідних ПВЯ та індивідуального стилю діяльності. Отримані результати підтверджують прагнення офіцерів до професійного удосконалення, яке виступає як свідомий, цілеспрямований процес підвищення рівня власної професійної компетентності у відповідності з зовнішніми

соціальними вимогами, умовами професійної діяльності, бойовими завданнями, інтеграції в НАТО.

Виходячи із зазначеного очевидно, що проблема дослідження образу професійної діяльності, професійного «Я» є складовою не тільки професійної свідомості, але й категорії що визначає професійний розвиток офіцера – професійної ідентичності. Тому, включеність рефлексивного Я в процес професійного та кар'єрного розвитку, усвідомлення офіцером ставлення колег до особистості професіонала, усвідомлення відмінностей у професійному Я в часовій ретроспективі та перспективі є вагомим стимулом для подальшого саморозвитку та самовдосконалення офіцера.

Оцінювання показників за ідентифікаційною характеристикою «глобальне Я» свідчить про низькі показники ($0,24 \pm 0,01$) за цією шкалою. Таке зниження показника «глобального Я» свідчить про те що досліджувані не схильні

ідентифікувати себе з глобальними спільнотами, а більш вагомою для них є ідентичність зі своєю професійною групою. Співвіднесення себе з конкретною професійною групою відповідає більш позитивному напрямку формування ідентичності, як механізму вrostання у професію.

Отже, оцінюючи ідентифікаційні характеристики визначених шкал, можна стверджувати, що вони (характеристики) в цілому, відображають ті зміни які відбуваються у офіцерів у період навчання, та сприяють сформованості професійного «Я» офіцера, самореалізації, усвідомленню себе представником певної професії та професійної спільноти, а виявлені особливості в самооцінюванні досліджуваних, дають підстави стверджувати, що змістова диференціація самоописів буде суттєво впливати на процеси саморозвитку та подальшого професійного удосконалення офіцерів.

Список використаних джерел

1. Вінтоняк В.Ф. Професійне зростання офіцера в особистісному вимірі. Правничий вісник Університету «КРОК». Вищий навчальний заклад «Університет економіки та права «КРОК» – Вип. 18 – К., 2014. – С. 109–114.
2. Кокун О.М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця: Монографія. – К.: ДП «Інформ.-аналіт. агенство», 2012. – 200 с.
3. Кун М. Эмпирическое исследование установок личности на себя/ М. Кун, Т. Макпартленд// Современная зарубежная социальная психология. Тексты. – М., 1984. – С. 180–188.
4. Осьодло В. І. Психологія професійного становлення офіцера : [монографія] / Осьодло В. І. – К. : ПП «Золоті Ворота», 2012. – 463 с.
5. Осєдло В.І., Вінтоняк В.Ф. Теоретические аспекты профессионального «Я-образа» личности [Электронный ресурс] // Психология и право. 2013. Том 3. № 2. URL: <https://psyjournals.ru/psyandlaw/2013/n2/61025.shtml>
6. Психодіагностика: практикум / [уклад. Н.О. Данильченко, А.В.Вертель]. –2-е вид. випр. та допов. – Суми: Вид-во. Сум ДПУ ім. А.С.Макаренка, 2012. –144 с.
7. Психологічний словник [авт.-уклад. В.В. Синявський, О.П. Сергєєнкова; за ред. Н.А. Побірченко]. – К. : Науковий світ, 2007. – 274 с.
8. Рудяк І.В. Особливості професійної самосвідомості жінок-правоохоронців на різних етапах професіогенезу / Вісник Харківського національного університету №1065/ Серія «Психологія», 2013. – С. 113 – 117.
9. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичности : теория, эксперимент, тренинг : [учебное пособие] / Шнейдер Л. Б. – М.: Изд-во Московского психолого-социального института, 2004. – 600 с.

References

1. Vintonyak V.F. Professional growth of an officer in the personal dimension. Legal Bulletin of KROK University. Higher educational institution "University of Economics and Law" KROK "- Vol. 18 - K., 2014. - P. 109 –114. (in Ukrainian).
2. Kokun O.M. Psychology of professional development of a modern specialist: Monograph. - K. : DP "Inform.-analit. Agentstvo", 2012. - 200 p. (in Ukrainian).
3. Kuhn M. Empirical study of personality attitudes / M. Kuhn, T. McPartland // Modern foreign social psychology. Texts. - M., 1984. - P. 180–188. (in Russian).
4. Osyodlo V.I. Psychology of professional development of an officer: [monograph] / Osyodlo VI - K. : PE "Golden Gate", 2012. - 463 p. (in Ukrainian).
5. Osyodlo V.I., Vintonyak V.F. Theoretical aspects of the professional "I-image" of the person

[Electronic resource] // Psychology and law. 2013. Volume 3. № 2. URL: <https://psyjournals.ru/psyandlaw/2013/n2/61025.shtml> (in Ukrainian).

6. Psychodiagnostics: workshop / [ed. BUT. Danilchenko, A.V. Vertel]. -2nd type. corrected and add. - Sumy: Type. Sum of the DPU. A.S. Makarenko, 2012. –144 p. (in Ukrainian).

7. Psychological dictionary [ed. V.V. Synisvskyi, O.P. Sergeenkov; for order. ON. Pobirchenko]. - Kyiv: Scientific World, 2007. - 274 p. (in Ukrainian).

8. Rudyak I.V. Peculiarities of professional self-consciousness of women officers at different stages of professional genesis / Bulletin of Kharkiv National University №1065 / Series "Psychology", 2013. - P. 113 - 117. (in Ukrainian).

9. Schneider L.B. Professional identity: theory, experiment, training: [textbook] / Schneider LB - М.: Publishing House of the Moscow Psychological and Social Institute, 2004. - 600 p. (in Russian).

Резюме

Кузіна В. Д. кандидат психологічних наук,
Українська військова академія

Шугалій Є. П. кандидат технічних наук,
Українська військова академія

Пеньковський В. І. кандидат військових наук,
Українська військова академія

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРОБЛЕМЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ ВОЕННЫХ РУКОВОДИТЕЛЕЙ

В статье рассмотрены содержательные смысловые характеристики профессиональной идентичности военного руководителя. Отмечено проблему исследования идентичности как социально-психологического феномена. Эмпирически исследованы идентификационные характеристики военнослужащих, которые отражают трансформацию профессиональной идентичности офицера в условиях профессионального обучения, отражена в аспектах деятельностного, перспективного и рефлексивного Я.

Ключевые слова: идентичность, профессиональная идентичность, военный руководитель, офицер, управление.

Summary

Kuzina V. Candidate of Psychological Sciences, Ukrainian Military Academy

Shoogaliy E. Candidate of Technical Sciences, Ukrainian Military Academy

Penkovskiy V. Candidate of Military Sciences, Ukrainian Military Academy

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE MILITARY LEADERS' PROFESSIONAL IDENTITY PROBLEM

The article analyzes the concept of "identity" and reveals the semantic characteristics of the professional identity of a military leader. It is considered that the problem of research of identity is a socio-psychological phenomenon. The professional identity is defined as a certain personal construct, which includes: a system of ideas about themselves and their position in the profession; acceptance of its goals, functions, roles and methods of implementation; attitude to their profession, significant values; readiness for professional activity; comparing to the professional group, acceptance of its goals, values, professional roles and professional culture. The peculiarity of "the leaders' professional identity formation in risky conditions" has been studied.

The purpose of the article is an empirical study of the professional identity of military leaders at the stage of professional training.

The methodological basis of the study were theories of psychoanalytic approach, the basics of cognitive approach, symbolic interactionism, semantically oriented approach, the concepts of self-consciousness and self-determination.

The military organization is considered as a factor of the environment that lays down the psychological characteristics of a particular individual (entity) of government. The expediency of using a semantically oriented approach in the study of the phenomenon of identity is substantiated. The identification characteristics of military leaders are empirically studied, which reflect the transformation of the officer's professional identity in terms of professional training, expressed in aspects of activity, perspective and reflective "ego", which significantly affects the self-determination of the subject, his/her values, ideas and motives. The importance of reflection for the professional realization of a military leader is noted as a significant characteristic that affects the productivity of his relationship.

Conclusion. Prospects for further research in this area may be to identify mechanisms and ways of forming a professional identity in terms of vocational training.

Key words: identity, professional identity, military leader, officer, management.

Кузьменко М. Д. кандидат психологічних наук
НМЦ КП МО України

<https://orcid.org/0000-0001-5874-9792>

Сіткарь І. І. психолог, МО України

<https://orcid.org/0000-0001-8020-4721>

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ОЦІНКИ ДОСТОВІРНОСТІ ПОВІДОМЛЕНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

У статті розкривається аспекти сучасного стану та перспектив оцінки достовірності інформації, яка повідомляється. Відбувається збільшення кількості психологічних досліджень, методів їх проведення, новітніх технологій задля покращення верифікації достовірності інформації. На теперішній час використовуються такі сучасні технічні засоби як поліграф, EyeDetect, інфрачервона камера та інші.

Ключові слова: оцінка достовірності; поліграф; психологічні методи; брехня; неконгруентність; психофізіологічні механізми.

Постановка проблеми. Проблема достовірності інформації бере свій початок ще з давніх віків, де наші предки знаходили різні методи дізнання, правду людина говорить чи ні. Розвиток емпіричних наук сучасності дав підстави для розроблення різноманітних, засобів, методів, способів, та технологій «детекції брехні», які на теперішній час для досягнення цієї мети використовуються різні технічні засоби [1; 11, 193]. Однак поняття "достовірність" завжди викликало і сьогодні викликає у фахівців проблему, а саме, повідомляє людина достовірну інформацію чи ні?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі оцінки достовірності приділялася значна увага науковцями 20-21 століття. Окремі з них зосереджували свою увагу на дослідженні інструментального способу детекції брехні, а саме теорії виявлення приховуваної інформації (У.М. Марстон – перший засновник поліграфа; Л. Кілер – удосконалив та створив повноцінний поліграф; П.М. Єршов та П.В. Сімонов – досліджували поведінку за мотивами і потребами людини; Є.А. Костанов – вивчали зорову невербальну установку; О.Р. Лурія – діагностував кардіоактивність; Ф.Е. Інбау – здійснював вивчення і розробку механізмів кримінального допиту; Г. Бен-Шахар – займався прикладною психофізіологією та інш.). Проблематика неінструментальної детекції брехні розкривається у дослідженнях П. Екмана – теорія обману, В.А. Лабунської - невербальні засоби спілкування, О. Фрайя - профайлінг,

М. Цукермана – теорія пошуку відчуттів тощо, де описано засоби і критерії оцінки достовірності інформації за невербальною або мовленнєвою поведінкою особистості. Разом з цим, питання оцінки достовірності повідомленої інформації все ще залишається актуальним і не до кінця дослідженим й на теперішній час. Саме тому, **метою статті** є здійснення аналізу сучасного стану та визначити перспективні технології оцінки достовірності повідомленої інформації. Для досягнення мети статті застосовувалися наукові **методи** аналізу, концептуалізації, синтезу та систематизації.

Виклад основного матеріалу. Сучасне суспільство будується на міжособистісних відносинах задля безперервного обміну інформацією. Суть такої комунікації полягає в передачі інформації до конкретного суб'єкта у найменш викривленому вигляді. Однак, в умовах дійсності, відбувається збій комунікативного процесу, що призводить до викривлення первинної інформації, неправильного трактування попередніх висновків, сформованих на особистому життєвому досвіді, нерідко відмінних від основної суті сповіщення, розвитку феномену нерозуміння тощо.

Найпоширенішим з випадків викривлення правдивої інформації найбільшої уваги на сьогодні потребує феномен брехні. З точки зору психології, брехливими є не лише повідомлення, в яких особа умисно викривляє будь-які факти. Для кваліфікації брехні достатньо, щоб один зі співрозмовників вважав, що він обманює, тобто навмисно спотворює факти [7].

У вирішенні цього питання фахівці в галузі аналізу і прогнозування поведінки людини стали звертати особливу увагу на методи інструментальної оцінки достовірності, що останнім часом базуються на психофізіології і включають в себе такі апаратні засоби, як енцефалограф, МРТ, поліграф і айтрекер тощо. Це обумовлюється прагненнями дослідників мати справу з високодостовірними критеріями і показниками, хоча відшукування і встановлення об'єктивно-наслідкових зв'язків все ще залишається досить складним завданням [2, 108].

Результати сучасних досліджень у галузі інструментальної детекції брехні дозволяють стверджувати, що психофізіологічні дослідження із застосуванням поліграфа (ПФДЗП) неодноразово підтвердили свою доцільність і вже декілька десятиліть успішно використовуються з метою перевірки інформації, що повідомляється обстежуваною особою у багатьох кранах світу в оперативно-розшуковій, слідчій, судовій діяльності, а також у межах системи кадрової безпеки під час відбору кадрів до різного виду державних інституцій, у тому числі й силових структур, проведення внутрішніх розслідувань та ін. [2, 55].

Багаторічна світова практика застосування поліграфа переконливо доводить, що ПФДЗП відіграють досить специфічну, але важливу роль в житті сучасного суспільства. Вони дозволяють підвищити ефективність заходів, спрямованих на забезпечення кадрової безпеки, боротьбу з корупцією, профілактику та запобігання протиправних дій, розкриття кримінальних злочинів та інше. Аналіз наукової літератури свідчить, що проведення ПФДЗП спрямоване на виконання низки функцій, які, зокрема, і характеризують його соціальне призначення та практичну цінність. До основних (традиційних) функцій ПФДЗП, як правило, належать:

- *кадровий відбір*, який проявляється у виявленні та отриманні ймовірної та орієнтувальної інформації в інтересах підвищення ефективності роботи кадрових органів. Ця функція спрямована на забезпечення кадрової безпеки при підготовці та прийнятті рішень щодо прийому (поновлення) персоналу на роботу

(службу), призначення (переміщення) на посади тощо;

- *перевірка доброчесності та лояльності*, спрямована на забезпечення лояльності та доброчесності як осіб, які приймаються на службу (роботу), так і вже працюючого персоналу;

- *підвищення ефективності проведення службових перевірок, службових та кримінальних розслідувань*, яка проявляється в отриманні й оцінці достовірності інформації, що прямо або опосередковано пов'язана з розслідуванням і необхідна для забезпечення якості та своєчасності його проведення [6, 164–165].

Доцільно також зазначити, що, окрім вказаних традиційних функцій, як свідчить аналіз наукової літератури та світової практики застосування поліграфа, ПФДЗП можуть ефективно використовуватися і для виконання цілого спектру інших функцій, зокрема таких, як:

- *запобігання і профілактика проявів корупції та інших правопорушень серед персоналу*, що досягається за рахунок періодичних перевірок на поліграфі вже працюючого персоналу як в процесі служби (роботи), так під час проведення спеціальних контролюючих та ревізійних заходів;

- *поглиблене вивчення особистості*, яке проявляється у дослідженні особливостей нервової системи опитуваного, оцінці його психофізіологічної стійкості до екстремальних впливів, перевірці професійних якостей та навичок, вивченні мотиваційної сфери і потреб досліджуваного, його психофізіологічної надійності, а також у експрес-оцінці особистісних особливостей опитуваного;

- *отримання нових наукових знань*, яке безперервно здійснює спеціаліст поліграфа під час проведення опитування з метою подальшого використання їх для вдосконалення самої процедури ПФДЗП [6, 164–165]. Як бачимо, вже сам перелік основних функцій ПФДЗП дає підстави стверджувати, що зазначені дослідження спрямовані в першу чергу на забезпечення кадрової безпеки.

У контексті вирішення цих завдань найбільш активно використовується такий вид поліграфологічних досліджень, як кадровий скринінг (від англ. “screen” – просівати, перевіряти на благонадійність),

тобто спеціальна перевірка на поліграфі, що здійснюється з метою оптимізації відбору кадрів, оцінки працюючого персоналу і превентивного виявлення його можливої нелояльності [8].

Необхідно зазначити, що скринінгові перевірки на поліграфі вважаються сьогодні найбільш оптимальним, достовірним й об'єктивно найефективнішим засобом для використання у роботі з кадрами, як з кандидатами на заміщення вакантних посад, так і з працюючим персоналом. Із сукупного валу всіх ПФДЗП, що проводяться у світі, скринінгу належить близько 70%. Це найбільша сфера застосування поліграфа як у державному, так і в приватному секторі [3]. Скринінгові перевірки на поліграфі вважаються сьогодні найбільш оптимальним, достовірним й об'єктивно найефективнішим засобом для використання у роботі з кадрами, як з кандидатами на заміщення вакантних посад, так і з працюючим персоналом. Скринінгові перевірки здійснюються під час укладання трудового договору за ініціативою власника або уповноваженого ним органу (для визначення чи підходить майбутній працівник для виконання конкретної роботи); для роботи з кадрами з метою періодичних (планових) перевірок персоналу; у разі вибіркового (позапланового) перевірок співробітників. Їх проведення дозволяє виявляти інформацію про обстежувану особу, яку вона з певних причин намагається приховати під час проходження обстеження, встановлення факту правдивості чи неправдивості наданих нею відомостей та отримання додаткової інформації про опитуваного [6, 164–165].

Останнім часом активізувалася робота щодо впровадження поліграфа у діяльність Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства юстиції України, Служби безпеки України, Державної фіскальної служби України, Державного бюро розслідувань та інших. Зокрема, результати застосування поліграфа офіційно набули ваги значимих орієнтуючих інформаційних даних для кримінальних, цивільних, адміністративних, господарських та інших проваджень, а також для забезпечення запитів зацікавлених фізичних (юридичних) осіб. З 2015 року процедуру ОВП

запроваджено і у діяльність Міністерства оборони та Збройних Сил України [5].

Науковим підходом при проведенні ПФДЗП є можливість використання комплексного науково-методичного підходу, що містить різноманіття існуючих різних психологічних теорій на сучасному етапі, за допомогою яких описується природа виникнення значущих психофізіологічних реакцій людини, що виявляються в ході тестування на поліграфі [10]. У межах цього підходу взаємозв'язок між психічними і фізіологічними явищами, які виникають у суб'єкта при дослідженні на поліграфі, є не детермінованим, а ймовірнісним, тобто таким, який знаходиться в прямому причинно-наслідковому зв'язку з правильно побудованими методичними умовами проведення ПФДЗП (загальне ознайомлення з фабулою справи й прийняття рішення судовим експертом про можливість або неможливість проведення дослідження, детальне вивчення всіх матеріалів справи, складання тестових методик після вивчення матеріалів справи, проведення бесіди перед тестом, установка давачів, тестування на поліграфі, бесіда всередині й після тесту).

У психологічній науці виділяються дві основні науково-практичні концепції, що описують психофізіологічні механізми виявлення психологічної установки на приховування досліджуваного значущої інформації. Перша - це теорії, які спираються на мотиваційні та емоційні чинники, як найважливіші детермінанти психофізіологічної диференціації, в яку входять: теорія загрози покарання (threat-of-punishment theory), теорія конфлікту (conflict theory), умовно-рефлекторна теорія (conditioned response theory), фундаментом для якої слугують принципи, відкриті І.П. Павловим при вивченні вищої нервової діяльності. Друга - теорії, що базуються на когнітивних чинниках, пов'язаних зі сприйняттям і переробкою стимулів, що пред'являються досліджуваному, куди входять: теорія активації (arousal theory), діхотомізаційна теорія (dichotomization theory), а так само додаткові психологічні підходи - орієнтаційна теорія (orienting theory) М. Клейнера, польська концепція виявлення слідів пам'яті, російська інформаційна теорія емоцій, запропонована академіком П.В. Сімоновим і т. ін.

При цьому, психологічний аналіз зафіксованих у відеоматеріалах психологічних особливостей комунікативної діяльності досліджуваного, який відтворює у своїй промові й діях подію злочину, дозволяє діагностувати його невербальну поведінку (міміка, пантоміміка, інтонація, гучність, темп мови, особливості візуального контакту й ін.), що відображає особливості психофізіологічного стану людини, який виражається спонтанно, підсвідомо. Співвідношення вербальних і невербальних характеристик комунікативної діяльності в процесі відтворення обставин і обстановки події розглядається як показник конгруентності або неконгруентності спілкування. Конгруентність (від англ. congruence) - справжність, відкритість, чесність; одна з трьох "необхідних і достатніх умов" безустановочної поведінки досліджуваного, спрямованої на надання допомоги слідству у встановленні істини по справі. При цьому її можна констатувати тільки за умови відповідності та взаємодоповнення вербальних і невербальних характеристик учасників комунікативного процесу. Неконгруентності спілкування притаманне протиріччя між вербальною й невербальною сторонами комунікативного послання [4].

Наявність психологічної установки на приховування інформації може виражатися у неконгруентності, внутрішній психологічній суперечливості поведінки досліджуваного, що може проявляється в зовнішніх ознаках психічної напруженості невербальних реакцій. Відтворення досліджуваних обставин, що стосуються предмету розслідування у кримінальному провадженні відбувається шляхом комунікативних алгоритмів, що містять сюжет відтворюваних подій. Кожен сюжетний фрагмент також складається з алгоритмів у вигляді комплексу вербальної й невербальної поведінки та містить як вербальне, так і невербальне метаповідомлення. Психологічний аналіз вербальної й невербальної діяльності досліджуваного, зафіксованої у відеоматеріалах слідчих дій, повинен ґрунтуватися на аналізі сукупності вербальних і невербальних метаповідомлень у вигляді конгруентного або неконгруентного поводження, яке є віддзеркаленням розумових актів досліджуваного.

Отже, сукупний аналіз психологічних особливостей вербальної та невербальної діяльності досліджуваного, виявлення значущих емоційних психофізіологічних реакцій на тестові завдання під час ПФДЗП, а також виявлення протиріч між вербальними й невербальними особливостями інформації, що повідомляється в ході відтворення обставин і обстановки події, зафіксованої у відеоматеріалах слідчих дій, дозволяє підвищити валідність висновку експерта по проведеній експертизі й зіставити між собою отримані результати, які б свідчили на користь існування (чи відсутності) у свідомості підекспертного внутрішньо суперечливих моделей поведінки, а саме наявності психологічної установки на приховування обставин вчиненого кримінального правопорушення.

Невербальний спосіб комунікації у своїй сутності передбачає взаємодію співрозмовників без використання слів, за допомогою впливу одне на одного, під час чого здійснюється передача інформації такими засобами, як міміка, жести, пантоміміка та ін. Тобто інструментом спілкування є людське тіло, що володіє різними формами самовираження, зокрема і під дією емоцій. Отже, як відомо, на людину впливають такі емоції, як страх, відчуття провини, хвилювання, радість тощо. Чим сильніші емоції, тим імовірніше, що особа проявить невербальні ознаки. Наприклад, особи, які бояться, що їхній обман буде викрито, намагатимуться показати себе правдивими, що створює деякий дискомфорт у їхній поведінці, позбавляючи її гнучкості, але відсоток втрати інформації під час спілкування в такому стилі складає 40%, що досить великим при оцінці достовірності інформації.

Своєю чергою, страх автоматично проявляється підняттям і зведенням досередини брів, підняттям верхніх повік і напруженням нижніх. Однак, не бажаючи показати свій страх, брехун буде пригнічувати вирази цих емоцій, що часто вдається зробити успішно за секунди. Це показує – хоча б на долю секунди – вираз обличчя брехуна і уможливорює розкриття обману [9].

У переважній більшості люди поводяться чесно і та брехня, з якою ми стикаємось кожного дня, є лише

соціальною, покликаною оберігати нас від правдивих відповідей на небажані побутові питання, ті які суб'єктивно сприймаються, як загрозливі. Однак, коли йдеться про серйозні речі, важливими є правильна оцінка і ступінь правдивості повідомленої інформації, домогтися чого вкрай складно. Упродовж тривалого часу люди намагалися розпізнавати обман, застосовуючи різноманітні способи та методи. Тимчасом, правда полягає в тому, що брехню виявити вкрай складно. Спостерігаючи за співрозмовником, як правило, ми не акцентуємо увагу на ступені усвідомленості та щирості походження жесту, зокрема мімічного. Оратор жестикулює або свідомо, або робить це несвідомо. Результат проявленого невербального руху залежить не від того, який сигнал відправив співрозмовник, а від того, який сигнал ми сприйняли. Стежачи за діями, часто люди не розрізняють основних знаків від випадкових, адже випадкові значно інформативніші, оскільки суб'єкт не сприймає їх як знак і не намагається нівелювати.

Інтерпретація жестів, міміки, поз і інших невербальних компонентів спілкування, повинна здійснюватися в контексті усієї ситуації. Саме на невідповідності змісту висловлення з його зовнішніми проявами (неконгруентність) будуються припущення про нещирість. Так, заява типу "мені це дуже цікаво" у комбінації з "відсутнім", поглядом, перехрещеними руками й ногами або іронічною посмішкою, дозволяють діагностувати нещирість.

Назагал П. Екман виокремлює три основні способи фальсифікованого виразу обличчя: асиметрію, тривалість і несвоечасність емоційної картини. Під час асиметрії емоція проявляється на одній половині обличчя дещо сильніше, ніж на другій, вони важко помітні, однак часто зустрічаються. Асиметрія з'являється лише тоді, коли вираз обличчя є зумисне фальшивим, зробленим «на замовлення». Тобто, якщо під час розмови у суб'єкта проявляється багато асиметричних виразів обличчя, то, ймовірно, це сфабриковані, нещирі емоції. Проте необхідно пам'ятати, що наявність асиметрії не завжди є доказом нещирості, так само як і її відсутність. Можливо, вона просто не була помічена.

Спиратися треба на кілька ознак обману, вирази обличчя повинні супроводжуватися голосовими інтонаціями, жестами та словами.

Одна з вагомих ознак того, що особа говорить неправду, є тривалість. Як було описано раніше, істинні реакції проявляються короткими спалахами по кілька секунд, часто змінюючись одна за одною. Якщо тривалість реакції становить більше десяти секунд, це однозначно фальшива реакція, якщо ж більше п'яти, то ймовірність зчитування фальшивої емоції досить висока. Винятками є шалена лютя, глибока депресія чи екстаз.

Поява і зникнення емоційних проявів на обличчі можуть бути як різкими, так і поступовими, що прямо залежить від умов середовища. Скажімо, кожен із нас може легко зобразити радість, витиснути зі себе посмішку, однак правдоподібно прив'язати її появу і зникнення з тонкощами контексту дуже важко, саме це видає її фальш. Несвоечасність виразу обличчя стосовно мови, інтонації чи рухів тіла є наступною ознакою обману.

Незважаючи на впевненість багатьох людей у тому, що вони можуть легко контролювати вираз свого обличчя, насправді зробити їм це не так просто. Людське обличчя має численні мімічні ознаки, одні з яких висвітлюють приховані почуття, інші вказують на сам факт приховання чогось, ще інші – свідчать про фальшування виразу. Далеко не кожен емоційний вираз підходить на роль маски, проте брехун швидше використає маску, аніж просто приховає емоції, оскільки її реалізація суб'єктивно видається легшою. Наприклад, найпростіший і найпоширеніший спосіб маскування – це посмішка, яку особливо часто застосовують для приховання негативних емоцій, однак забувають, що посмішка прикриває нижню половину обличчя, залишаючи відкритими для читання очі й верхню частину.

Невербальна мова є продуктом діяльності підсвідомості, а підсвідомість «брехати не вміє». Крім того, вона не знає, що таке відтінки, контексти чи подвійний зміст, тому невербальні ознаки відображають істинне відношення оратора як до того, що він розповідає, так і до слухача.

Зазвичай, джерелом інформації, які дають нам очі, є напрямок погляду. Якщо погляд спрямовано донизу, це ознака суму, вбік – відраза, вниз і вбік – провини чи сорому. Проте брехун, відчуваючи провину за свою брехню, намагатиметься не відводити погляду, або ж навіть демонструватиме ознаки «чесного погляду», дивлячись прямо в очі. Якщо перед особою раптом виникає подразник, що починає її подобатись, то її зіниці помітно розширюються, а якщо ні, то навпаки – звужуються. Ні для кого не є таємницею, що свідомо контролювати зміну діаметра зіниці неможливо, реакція на подразники відбувається практично миттєво, тобто за долі секунди. Коли людина збуджена, захоплена чи здивована, її очі відкриваються більше, якщо ж навпаки – примружують. Цей рефлекс обумовлений тим, що, розкриваючи ширше очі, особа дає можливість мозку отримати більше візуальної інформації, і якщо мозок вважатиме цю інформацію загрозовою, то зіниці відразу звужуться. Якщо максимального звуження зіниць буде недостатньо, то суб'єкт почне примружуватися, підсвідомо захищаючись. Тому можна сказати, що за допомогою невербальної поведінки можна оцінити достовірність інформації. Більшість людей здатні ідентифікувати нещирість із імовірністю не вище 60%. Звідси можна сказати, що не кожній людині це підвладно і щоб навчитися даної техніки потрібен не один рік постійного навчання.

В останнє десятиліття активно розвивається напрямок оцінки правдивості відповідей, заснований на реєстрації руху очей. Дана методика, що носить назву айтрекінг, має низку переваг, пов'язаних з тим, що окуломоторні реакції можна фіксувати дистанційно, ситуація оцінки є більш комфортною для респондента, а також із тим, що окорухова активність тісно пов'язана з когнітивною складовою процесу приховування інформації. Ця методика виявилася ефективною при виявленні помилкових відповідей в завданнях впізнання знайомих об'єктів.

Якщо ж звернутися до визначення айтрекінг можна зрозуміти, що це високоякісний запис руху очей,

співвіднесення з демонстративним зображенням [12], за допомогою якого визначають координати погляду («точки перетину оптичної осі очного яблука і площини об'єкта, що спостерігається, або екрану, на який встановлюється деякий зоровий подразник»). Для відстеження очей використовується кілька методів. Найпопулярніший – по кадровий аналіз відео зйомки очей, також використовуються контактні методи, такі як електроокулографія.

Методика айтрекінга ставить перед собою завдання збору та аналізу даних про те, як рухаються очі. Іншими словами, айтрекінг намагається вивчити, як, наприклад, рухаються очі під час читання, або при перегляді візуальних стимулів. Вивчення руху очей також необхідне при діагностуванні неврологічних захворювань, дослідженні абстрактного мислення людини, в юзабіліті-дослідженнях сфери маркетингу, для розуміння фундаментальних основ процесів сприйняття, механізми уваги і мовлення [12].

Отже ефективне використання айтрекерів вимагає від експериментатора знань загальних принципів конструкції апаратури, способів реєстрації положень рухів очей і їх похибок, принципів графічного відображення даних. Однак навіть ці знання не гарантують наукову обґрунтованість одержуваних окулограм – необхідна перевірка апаратури у реальних умовах, в практиці реальних досліджень, співставлення результатів з поліграмами ФДЗП.

Висновки та перспективи подальших досліджень: Отже проблема виявлення детекції брехні є досить актуальною. Дослідники на теперішній час створили такі нові технології, як поліграф, eyedetect, інфрачервона камера, що значно покращують сучасний стан та перспективи оцінки достовірності повідомленої інформації. Разом з цим, робота на сьогоднішній день ще ведеться. Перспективними напрямками в даній сфері можна вважати впровадження системи айдетект в роботу поліграфа, для кращої оцінки достовірності інформації.

Список використаних джерел

1. Використання поліграфа в правоохоронній діяльності: проблеми та перспективи [Текст]: матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 7–8 листоп. 2015 р.). – К.: Нац. акад. внутр. справ, 2015. – 244 с.
2. Волик А.М. Популярні питання про поліграф [Електронний ресурс] / А.М. Волик. – Режим доступу: <http://yason.kiev.ua/uk/fag-detectori-1.html>.
3. Егорова Т.М., Слипец Е.А. Особенности судебнопсихологической экспертизы коммуникативной деятельности, зафиксированной в материалах видеозаписи процессуальных действий // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: Зб. матер. міжнар. наук.-практ. конф. – Х.: Право, 2012. – Вип. 12. – С. 464-467.
4. Застосування психофізіологічних досліджень персоналу з використанням поліграфа у Міністерстві оборони та Збройних Силах України: навч.-метод. посіб. / [В.М. Малюга, С.П. Гришин, М.Д. Кузьменко та ін.]; за заг. ред. В.М. Малюги. – К.: НМЦ КП МО України, 2018. – 294 с.
5. Звіт про науково-дослідну роботу “Удосконалення методики проведення опитування персоналу з використанням поліграфа у Міністерстві оборони України та Збройних Силах України” у 2-х частинах / НМЦ КП МО України. – Держ. реєстр. номер 0116U000633. – К., 2016. – 460 с.
6. Знаков В. В. Понимание в мышлении, общении, человеческом бытии / В. В. Знаков. – М.: Институт психологии «РАН», 2007. – 479 с.
7. Князев В. Полиграф и его практическое применение: Учеб. пособие / Владимир Князев, Георгий Варламов. – М.: “Принт-Центр”, 2012. – 859 с.
8. Наварро Д. Я вижу о чем вы думаете / Д. Наварро, М. Карлинс; пер. с англ. О. Г. Белошеев. – Минск: Попурри, 2009. – 336 с.
9. Назаров О.А. Пам’ятка судді щодо нормативно-правової обґрунтованості проведення судової психологічної експертизи з використанням поліграфу. Інформаційний лист. – Одеса: НДЕКЦ при ГУМВС України в Одеській області, 2013. – 18 с.
10. Оцінка достовірності: наукові дослідження та практика: збірка статей / за заг. ред. В.О. Шаповалова. – К.: Освіта України, 2017. – 220 с. – (Серія: Бібліотека Колегії поліграфологів України).
11. Походай М.Ю. Роль системы внимания в порождении речи / М.Ю. Походай, А.В. Мячиков // МЕТОД: Московский ежегодник трудов из обществоведческих дисциплин. – 2016. – Режим доступа: <https://www.hse.ru/news/communication/181116160.html>
12. Калька Н.М., Цивінська М.В., Зубач І.М. Детекція брехні у спілкуванні: соціально-психологічний аспект: навч.-метод. Посібник / Н.М.Калька, М.В. Цивінська, І.М. Зубач. – Львів: ЛьвДУВС, 2017. – 120с.

References

1. Vykorystannia polihrafa v pravookhoronni diialnosti: problemy ta perspektyvy (The use of polygraph in law enforcement activity: problems and perspectives) [Tekst]: materialy III Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Kyiv, 7–8 lystop. 2015 r.). – K.: Nats. akad. vnutr. sprav, 2015. – 244 s. (in Ukrainian).
2. Volyk A.M. Populiarni pytannia pro polihraf [Elektronnyi resurs] / A.M. Volyk. – Rezhym dostupu: <http://yason.kiev.ua/uk/fag-detectori-1.html>.
3. Ehorova T.M., Slypets E.A. Osobennosti sudebnopsykhologicheskoi ekspertyzy kommunykativnoi deiatelnosti, zafyksirovannoi v materyalakh vydeozapysy protsessualnykh deistviy // Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky: Zb. mater. mizhnar. nauk.-prakt. konf. – Kh.: Pravo, 2012. – Vyp. 12. – S. 464-467.
4. Zastosuvannia psykhhofiziologichnykh doslidzhen personalu z vykorystanniam polihrafa u Ministerstvi oborony ta Zbroinykh Sylakh Ukrainy: navch.-metod. posib. / [V.M. Maliuha, S.P. Hryshyn, M.D. Kuzmenko ta in.]; za zah. red. V.M. Maliuhy. – K.: NMTs KP MO Ukrainy, 2018. – 294 s.
5. Zvit pro naukovo-doslidnu robotu “Udoskonalennia metodyky provedennia opytuvannia personalu z vykorystanniam polihrafa u Ministerstvi oborony Ukrainy ta Zbroinykh Sylakh Ukrainy” u 2-kh chastynakh / NMTs KP MO Ukrainy. – Derzh. reiestr. nomer 0116U000633. – K., 2016. – 460 s.
6. Znakov V. V. Ponymanye v myshlenyy, obshchenyy, chelovecheskom bytyy / V. V. Znakov. – M.: Ynstytut psykholohyy «RAN», 2007. – 479 s.
7. Kniazev V. Polyhraf y eho praktycheskoe prymenenye: Ucheb. posobyie / Vladymyr Kniazev, Heorhyi Varlamov. – M.: “Prynt-Tsentr”, 2012. – 859 s.
8. Navarro D. Ya vyzhu o chem vy dumaete / D. Navarro, M. Karlyns; per. s anhl. O. H. Belosheev. – Mynsk: Popury, 2009. – 336 s.
9. Nazarov O.A. Pamiatka suddi shchodo normatyvno-pravovoi obgruntovanosti provedennia sudovoi psykhhologichnoi ekspertyzy z vykorystanniam polihrafu. Informatsiinyi lyst. – Odesa: NDEKTs pry HUMVS Ukrainy v Odeskii oblasti, 2013. – 18 s.

10. Otsinka dostovirnosti: naukovi doslidzhennia ta praktyka: zbirka statei / za zah. red. V.O. Shapovalova. – K. : Osvita Ukrainy, 2017. – 220 s.- (Seriia: Biblioteka Kolehii polihrafolohiv Ukrainy).
11. Pokhodai M.Iu. Rol systemy vnymaniya v porozhdeny rechy / M.Iu. Pokhodai, A.V.Miachykov // METOD: Moskovskiy ezhehodnyk trudov yz obshchestvovedcheskykh dystsyplin.– 2016. – Rezhym dostupa: <https://www.hse.ru/news/communication/181116160.html>
12. Kalka N.M., Tsyvinska M.V., Zubach I.M. Detektsiia brekhni u spilkuvani: sotsialno-psykholohichniy aspekt: navch.-metod. Posibnyk / N.M.Kalka, M.V. Tsyvinska, I.M. Zu-bach. –Lviv: LvDUVS, 2017. –120s.

Резюме

Кузьменко М. кандидат психологических наук,
НМЦ КП МО Украины

Сеткарь И. ВІКНУ імені Тараса Шевченка

**СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ПЕРСПЕКТИВЫ ОЦЕНКИ ДОСТОВЕРНОСТИ
СООБЩАЕМОЙ ИНФОРМАЦИИ**

В статье раскрываются аспекты современного состояния и перспектив оценки достоверности сообщаемой информации. Происходит увеличение количества психологических исследований, методов их проведения, новейших технологий для улучшения верификации достоверности информации. В настоящее время используются такие современные технические средства как полиграф, EyeDetect, инфракрасная камера и другие.

Ключевые слова: оценка достоверности; полиграф; психологические методы; ложь; неконгруэнтность; психофизиологические механизмы.

Summary

Kuzmenko M. philosophy doctor in psychology
Scientific and Methodical Center of Personnel Policy of the
Ministry of Defense of Ukraine

Sitkar I. Military Institute of Taras Shevchenko National University

CURRENT STATE AND PROSPECTS OF THE REPORTED INFORMATION ASSESSMENT

Introduction. The article reveals aspects of the current state and prospects of assessing the credibility of the reported information. There is an increase in the number of psychological research methods, new technologies for improvement the verification of the information accuracy. The development of the empirical sciences of today has given rise to the development of various, means, methods, ways, and technologies of "lie detection", which are currently used to achieve this goal by different technical means.

At the same time, the issue of assessing the credibility of the reported information is still relevant and has not been fully investigated to date. For this reason, the **purpose** of the article is to analyze the current state and identify perspective technologies for assessing the credibility of the reported information. Scientific **methods** as the analysis, conceptualization, synthesis and systematization were used to achieve the purpose of the article.

Results. Specialists in the field of analysis and prediction of human behavior have paid particular attention to the of instrumental credibility assessment methods, recently based on psychophysiology and include such hardware as encephalograph, MRI, polygraph and eye tracker and more. This is driven by researchers' aspirations to deal with highly credible criteria and metrics, although finding and establishing objective relationships remains a challenge. The long-standing world practice of polygraph use proves that PDD play a rather specific but important role in the life of modern society. The main (traditional) functions of PDD, as a rule, include: - personnel selection; integrity and loyalty checks; increasing of efficiency of carrying out of service investigations (inspections). The following are optional features: prevention and prophylaxis of corruption and other offenses among staff; in-depth study of personality; gaining new scientific knowledge.

Originality. Significant methods of assessment of reliability, which are based on new knowledge and include new technological solutions, such as eye tracker or image recognition technology, are becoming widespread. A large number of new (and re-processed existing) metadata becomes possible to analyze with the emergence of a flexible, sometimes self-improving, software product (algorithm)

Conclusion. Creation of new technologies and improvement of existing ones, open up new opportunities in solving the problems that are facing the specialists. Significant improvement can be achieved through a specific combination of different methods (approaches) to assessing the credibility of the reported information. The promising directions in this area can be considered the introduction of complex systems of remote assessment of reliability and improvement of the existing mathematical apparatus.

Key words: credibility assessment; polygraph; psychological methods; lie; incongruence; psychophysiological mechanisms.

Куций О. А. кандидат психологічних наук, доцент,
Львівський державний університет внутрішніх справ
<https://orcid.org/0000-0003-3886-3787>

ОРГАНІЗАЦІЙНА (КОРПОРАТИВНА) КУЛЬТУРА У ВІЙСЬКОВО-ПРОФЕСІЙНОМУ СЕРЕДОВИЩІ: ОЦІНКА ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ, ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ Й ВПРОВАДЖЕННЯ

У статті викладено результати теоретичного аналізу наукових та практичних публікацій з питання сутності, особливостей та перспектив цілеспрямованого впровадження системи управління організаційною (корпоративною) культурою в Збройних силах та інших військових формуваннях України. Встановлено, що такий підхід може виявитися достатньо ефективним в системі реформування силових відомств за багатьох обставин. Допускається з великою ймовірністю те, що організаційна (корпоративна) культура є одним з ключових та базових факторів функціонування військово-професійних організаційних систем. Робиться висновок про перспективу запровадження виваженого та цілеспрямованого управління організаційною (корпоративною) культурою ЗС та інших військових формувань України, що здатне суттєво сприяти якості та швидкості реформування вказаних відомств та їх організацій за сучасними вимогами й стандартами.

Ключові слова: організаційна (корпоративна) культура; сутність та складові; перспективи запровадження; Збройні сили України.

Постановка проблеми. В Україні реформи тривають вже довго й схоже, що з такими підходами до реформ це «модне» явище буде тривати ще дуже довго. Подібну традицію підтримують й ЗС та інші військові формування України. Такий початок багато хто буде сприймати особливо критично. Але. Запитайте людей з середовища, а не робіть висновки з фото на сайтах, популістських звітів та планів. Хоча, ніби й грошей стали більше виділяти на оборону та інші подібні сфери. Однак, відгуки від персоналу особливо силових відомств в абсолютній більшості є невтішними. Очевидно, й це було зрозуміло одразу, що реформа матеріально-технічна та фінансова не можуть бути безапеляційною основою успішної реформи. Тому, можна казати про те, що аж занадто помітною є важливість соціально-психологічних компонентів будь-якого людського середовища в реалізації його швидкого та ефективного реформування. Звідси, абсолютно прийнятною є гіпотеза про те, що особливу увагу в реформуванні необхідно приділяти саме цьому фактору, який вже тривалий час враховується на практиці у сфері бізнесу.

В Україні вже досить тривалий час намагаються досліджувати, оперувати та вдосконалювати такі поняття як «організаційна (корпоративна) культура». Однак, воно майже зовсім ігнорується в державному секторі (існував методичний посібник, виданий ДСНС в 2014 році, яку мало вже хто пам'ятає). В тому числі й щодо

наукових досліджень. Так, пошук проведених досліджень у сфері психології діяльності в особливих умовах та суміжних виявив сконцентрованість на особистості як суб'єкті певної діяльності. Існує багато спроб дослідити персону як потенціал, який здатен та має бути готовим реалізуватися та виконати задачі діяльності з врахуванням його особистості, стресових умов, їх подолання та інше подібне. А оточення залишилося в розумінні військової науки та особливо командирів як таке, що має лідера, соціально-психологічний клімат і все. А от що з цим робити – незрозуміло й досі. Соціально-психологічний фактор війська в науці залишився ще на рівні 70-х років ХХ-го століття. Напевно, тому й існують скарги багатьох офіцерів, які пояснюють несприятливі умови для якісного реформування через наявність глибоко вкоріненої пострадянської з домішками капіталізму системи управління, яка, дуже м'яко кажучи, не є достатньо раціональною, гуманною, орієнтованою на ефективний результат. Багато це бачать, але нічого не можуть зробити хоча й дуже бажають. Це та ситуація, коли сукупність видатних професійних особистостей в певних соціально-психологічних умовах неспроможні реалізувати свій потенціал. Окремі негативні явища дуже глибоко вкорінилися у військово-професійно-психологічному середовищі й регулярно провалюють поодинокі спроби змінити систему.

Організаційна культура як фактор ефективної реформи в наших силових структурах занадто сильно відстав, але є занадто важливим й вкрай ганебно продовжувати його ігнорувати далі. Тому, є наполеглива пропозиція дослідити його сутність, особливості та можливості запровадження в силовому блоці держави. І не тільки. Але, не як чергова модна реформа, а як важливий (можливо й базовий) фактор функціонування силових відомств.

Мета: на основі теоретичного дослідження поняття «організаційної (корпоративної) культури», його сутності, особливостей в науково-обґрунтованих та практично-випробуваних публікаціях визначити перспективи його впровадження та дослідження у військово-професійному середовищі військових відомств України.

Стан дослідження. Поняття організаційної чи корпоративної культури існує вже досить тривалий час. Найбільш важливу роль у формуванні організаційної психології зіграла доповідь Р. Гордона та Дж. Говелла про стан освіти в сфері бізнесу в коледжах і університетах США. У цій доповіді в 1959 році, вони стверджували, що ефективність управління бізнесом багато в чому пов'язана з адекватним застосуванням психологічних і поведінкових знань до організаційних проблем. Але, становлення організаційної психології як самостійної дисципліни дослідники відносять до другої половини 60-х років, а її формальне визнання відбулося лише в 1973 році.

В останні два десятиліття організаційна психологія вийшла за рамки вузької прикладної дисципліни. Вона перестала бути простим додатком психологічних знань до вирішення організаційних проблем і механічного перенесення фактів, закономірностей і концепцій інших

областей психології в організаційний контекст. Організаційна психологія стала прикладною галуззю психології, що вивчає всі аспекти психічної діяльності і поведінки людей в організаціях з метою підвищення організаційної ефективності і створення сприятливих умов для праці, індивідуального розвитку і психічного здоров'я членів організації. Її предметом дослідження на даному етапі більшість виділяє різноманітні психічні феномени і поведінку людей в організаціях, а також фактори, їх детермінують. До них відносяться трудова діяльність, особистісно-ціннісна сфера працівників і їх професійно-важливі якості, групові процеси, мотивація, лідерство, організаційна культура, різноманітні організаційні змінні. Аналіз джерел з організаційної психології [1 – 3; 5; 8] дає можливість конкретизувати область і предмет дослідження організаційної психології. Так, необхідно акцентувати увагу на тому, що психологія і поведінка людей багато в чому детерміновані як характеристиками організацій і груп, так і зовнішнім середовищем. Окрім цього, ефективність організації та досягнення проголошених нею цілей, в свою чергу, детерміновані її персоналом. А для розуміння і вирішення психологічних проблем в організації необхідно використання досягнень всієї сукупності наукових знань і застосування наукового методу.

За А.М. Занковським [2] організаційна психологія виступає сполучною ланкою між фундаментальним знанням і реальною організаційною діяльністю. Побачити положення організаційної психології в системі «наука - практика» дозволяє запропонована ним схема, що представлена на рис. 1.

Рис.1. Місце організаційної психології в системі «наука - практика» за А.М. Занковським

У загальній системі взаємодії науки і практики доцільно виділити два ключові елементи: «фундаментальне знання» і «практику». Так, фундаментальні дослідження спрямовані на виявлення найбільш загальних закономірностей в тій чи іншій області. У психології вивченням взаємозв'язків фундаментального характеру займається перш за все загальна психологія. Фундаментальні дослідження безпосередньо не стикаються з практикою і, хоча деякі аспекти фундаментальних знань і пов'язані з організаційною проблематикою, проте в цілому вони дуже далекі від реальних проблем організації. А менеджери-практики щодня намагаються аналізувати і змінювати реальні організаційні ситуації, коректувати поведінку окремих працівників і вирішувати численні психологічні проблеми.

Існує багато наукових публікацій щодо організаційної психології, але всі вони неукраїнською мовою. За виключенням навчального посібника за загальною редакцією Л.М. Карамушки [6]. Опубліковані дослідження в Україні носять інтуїтивно-практичний інтерес окремих практикуючих спеціалістів в галузі HRM. Й чомусь не буде дивиною той факт, що про організаційно-психологічні експериментальні дослідження в ЗС та інших військових формуваннях України не знайдено абсолютно нічого. Хоча, все ж є представники консервативного бачення змісту професійної діяльності особового складу ЗС України, які вбачають наявність відповідей на всі питання в Статутах ЗС України, а також в кодексі честі офіцера. Для них відповідь така: з великою впевненістю можна казати про те, що статутно-інструктивний підхід до регламентації діяльності у військово-професійному середовищі був хоча б задовільно ефективним за умов СРСР та відповідного ставлення до соціально-психологічних особливостей професійної діяльності військових організацій. Повністю очевидно, що вказані нормативні документи нездатні вирішити питання ефективної реформи. Можливо, що статuti (або окремі з них) доцільно ліквідувати через неспроможність регламентувати організаційно (корпоративно) – психологічну складову діяльності військових частин та відомств. Тому, дане

дослідження є досить актуальним, перспективним має врахувати всі попередні результати досліджень.

Виклад основних положень. Спочатку зосередьмося на аналізі наукових публікацій визнаних авторів. Й почнемо з Е. Шейна, що може вважатися одним з фундаторів поняття «організаційна культура». Він розглядає такі проблеми організаційної культури та лідерства як різне розуміння сутності організаційної культури, її структура, роль в успіхах і провалах організацій, методика дослідження культури, методика створення і трансформації культури, вирішальна роль лідера на всіх етапах життєвого циклу організації, різноманітність завдань, що стоять перед лідерами організацій в частині культури на різних етапах життя компанії. Дамо адаптований переклад спроби Е. Шейна дати визначення щодо організаційної культури: «... сукупність колективних базових правил, що винайдені, відкриті або вироблені певною групою людей у міру того, як вона вчилася вирішувати проблеми, які пов'язані з адаптацією до зовнішнього середовища і внутрішньої інтеграції, і розроблених досить добре для того, щоб вважатися цінними... нових членів групи слід навчати цим правилам як єдино правильному способу досягати що-небудь, думати і відчувати в ситуаціях, що пов'язані з вирішенням подібних проблем» Мова йде про духовну культуру групи (організації), причому найбільше про культуру керівництва (управління) і культуру взаємин, комунікацій. Він застерігає від помилок, що неминучі при поверхневому підході до дослідження і трактування організаційної культури: реально визначають поведінку членів групи, базові глибинні уявлення, що показують, чим насправді керується організація, якою вона є як духовне явище. Це не так-то легко виявити й іноді не є зрозумілими самим членам групи, в тому числі й лідеру. Вони доступні спостереженню через зовнішні прояви поведінки і цінності, які проголошуються й це може дати уявлення лише про те, якою організація хоче здаватися. А лідерство є ключовим фактором формування, підтримання та трансформації організаційної культури як реального явища [8]. Й щодо вказаного буде корисним додати те, що у військово-

професійному середовищі особливо прослідковується вплив лідерства на діяльність військових організацій за повсякденних (мирних) умовах та на готовність до неї в особливий період. Тому, організаційна психологія через формування та подальше управління організаційною культурою здатна підпорядкувати чи контролювати лідерство й цим бути особливо корисною для діяльності військових відомств та їх бойової готовності.

Далі звернемо увагу на навчальний посібник українського походження з технологій роботи організаційних психологів, що виданий за загальною редакцією відомої в Україні Л.М. Карамушки [6]. З даного джерела можна вказати на те, що вже визріла «необхідність психологічного забезпечення управління організаціями». Й тому, у реалізації цього напрямку важливу роль має відігравати практична психологія організацій (практична організаційна психологія) як нова галузь практичної психології в Україні, яка призначена для надання психологічної допомоги менеджерам і персоналу організацій у вирішенні психологічних проблем, що пов'язані з їх управлінською та професійною діяльністю, а також розвитком організації в цілому. Це для України є потужною інновацією, але у такому розумінні організаційна психологія позиціонується як щось таке, що є проблемою психологів у щодо лише надання допомоги персоналу у вирішенні його проблем особистісно-психологічного та соціально-психологічного змісту. Вважаю, що такий варіант здатен лише долати проблеми, що постійно та стабільно виникають, а проблема залишається на базовому рівні. Хоча посібник містить низку практичних технологій лише з позиції практичної діяльності організаційних психологів – це лише здатне вирішити часткові задачі. За такого підходу проблема ефективної діяльності організацій не може бути вирішена, оскільки це буде проблема лише певного відділу (кадрового, роботи з персоналом чи HRM), а решта будуть дивуватись тій дивній та аморфній роботі й далі визнавати психологію нездатною вирішити хоча б щось.

Далі, аналізуючи посібник А.М. Занковського «Організаційна психологія» [2], було встановлено, що його основні ідеї лежать в площині можливостей набуття досить потужної влади. Він прийшов до висновку, що «першою і необхідною умовою створення організації є не стільки загальна мета, скільки якась сила, що здатна надати будь-якій індивідуальній меті статус загальної і зробити її суб'єкта носієм спільної мети. Такою силою виступає організаційна влада – процес, що забезпечує стійку пріоритетність спільної мети над індивідуальними цілями працівників і використовує для цього широкий набір засобів, включаючи насильство». Окрім цього, вважає доцільним застосовувати ситуаційний підхід, на основі чого підкреслює те, що організаційна влада є організаційним процесом (створює її), який закріплює верховенство певної мети і знімає протиріччя між спільною метою і цілями працівників. Якщо такий процес слабшає або відсутній – існування організації як єдиного, продуктивного співтовариства неминуче опиняється під питанням. Схоже, що тут можна прослідкувати вплив російської ментальності, до якої належить вказаний автор. Але, продовжуючи аналіз, доцільно зауважити на тому, що А.М. Занковський виділяє для досягнення організаційної влади необхідність врахування таких елементів (компонент, факторів) організаційної культури як лідерство, мотивація, процес й динаміку організаційного розвитку, групові норми, організаційну комунікацію, цінності організації в їх динаміко-процесуально-результативних особливостях, а також відбір й періодична переатестація персоналу на всіх рівнях діяльності та функціональності. Вказані явища окремо вже досліджувалися в межах діяльності військових. Й завдання організаційної психології може полягати в тому, щоб всі потенційно корисні результати експериментів психології діяльності в особливих умовах систематизувати й виробити загальну систему у вигляді моделі. Цілком можливо є те, що наявні елементи системи конфліктують й це спричиняє втрату ефективності. А, як вже бачимо, елементів системи, що утворюють організаційну (корпоративну) культуру є

досить багато. Й всі вони важливі. Або ж, можлива ситуація, зо якої базові елементи системи не є такими в свідомості менеджерів вищого й найвищого рівнів через домінування суб'єктивного фактору. Так, небагато менеджерів з військового середовища здатні розуміти вказані, у значній мірі абстрактні явища та поняття. Точніше, це не є допустимим прийнятним фактором для прийняття рішення та його аргументації. Дослідження здатне це показати з вирішенням завдань на рівні статистичної гіпотези.

Ще один представник російського наукового товариства Д.А. Аширов [1] спробував висловити у друкованому варіанті досить раціональні й потенційно корисні ідеї з яскраво вираженим біхевіористським підґрунтям щодо організаційної поведінки. Як він зазначає, організаційна поведінка є «адаптованою психологією», як додаток психології до вирішення проблем менеджменту. Розуміння людей і управління ними становить сутність організаційної поведінки. Організаційна поведінка визначається ним як окреме наукове явище, що займається вивченням і використанням людського фактору в організації та в менеджменті. Організаційна поведінка включає досить широке наступне коло питань: ефект групи і групову динаміку, ефект лідерства та пов'язані з цим ефектом стилі керівництва, проблеми трудової мотивації, конфлікти, їх причини та способи вирішення конфліктів, проблеми будови організації, проблеми адаптації, проблеми проектування робочого місця. Підсумовуючи викладення результатів аналізу опублікованого Д.А. Ашировим посібника можна казати про те, що виділене ним дійсно вказує саме на поведінкові аспекти соціально-психологічного фактору організації. Але, як й основна проблема біхевіоризму, поведінка лише прояв чогось багатоаспектного, що не вказує прямо на дійсну причину. Тому, компоненти поведінки в організації корисно досліджувати та враховувати для підвищення її ефективності, але з врахуванням того, що це лише «квітки», а «коріння» лежить в іншій площині розуміння психології організації. Й це

необхідно враховувати для забезпечення валідності експериментального дослідження.

Якраз, логічною у послідовності є наступна публікація, автором якої є знову ж росіянин, але з дуже українським прізвищем В.О. Співак [5]. Він каже про таке явище як «корпоративна культура». Цілком логічним є питання про те чи це співвідноситься й яким чином з «організаційною культурою». Так от, пошук джерел з їх наступним аналізом [3] привів до висновку про те, що корпорація є лише різновидом організації, що орієнтована суто на бізнес й має дещо специфічні цінності, але не завжди. Очевидно, що в силу формування організаційної психології ще зарано принципово розводити ці явища й таким чином абстрагуватись й ігнорувати досить суміжне поняття. Тому, продовжуємо далі й повертаємося до В.О. Співака. Так от, за вказаним автором, корпоративна культура – це дуже складне, багат шарове, динамічне явище, що включає і матеріальне, і духовне в поведінці організації по відношенню до суб'єктів зовнішнього середовища і до власних співробітників. Це система матеріальних і духовних цінностей, проявів, що взаємодіють між собою, які притаманні даній корпорації, які відбивають її індивідуальність і сприйняття себе та інших у соціальному та речовому середовищах, виявляється в поведінці, взаємодії, сприйнятті власного і навколишнього середовища. На відміну від А.М. Занковського розглядає не тільки ситуаційний підхід, а також антикризовий, що дуже нагадує феноменологічний, системний, антидевіантний й культурологічний, які є різновидами системного та соціально-психологічного, який розуміє як каузальну факторизацію ситуації з більш глибоким аналізом в межах особистості й чомусь не включає соціально-психологічні компоненти. У продовженні викладі інформації щодо корпоративної культури за В.О. Співаком основними є такі положення (він спробував виразити структуру в графічному варіанті з використанням піраміди А.Маслоу, що зображено на рис.2):

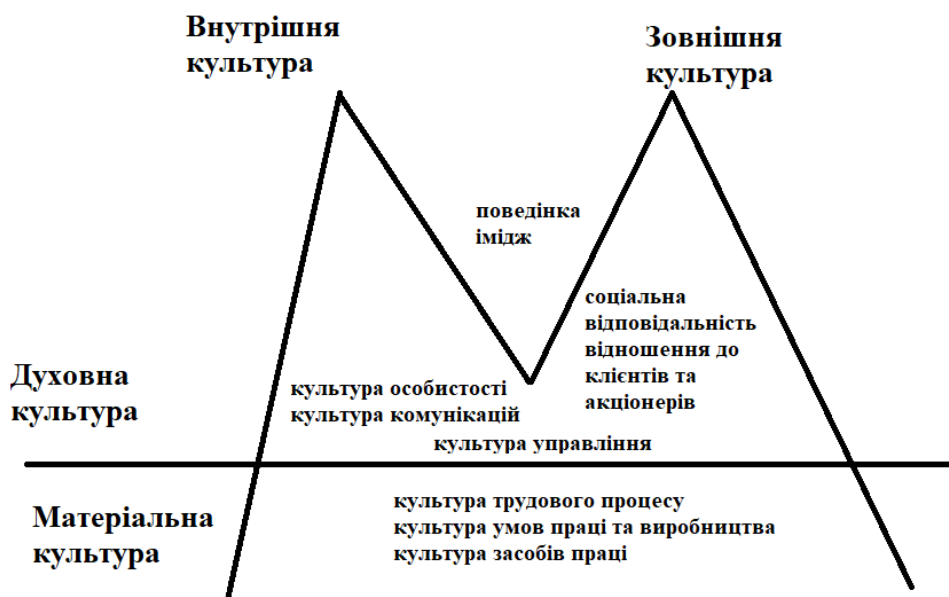

Рис 2. Структура та основні елементи корпоративної культури за В.О. Співаком

- критеріями дослідження є такі дихотомічні шкали як духовна-матеріальна та внутрішня-зовнішня;

- елементами корпоративної культури за духовним критерієм є поведінка, імідж та культура управління, що перебуває у внутрішній та зовнішній частинах; культури особистості та комунікацій у внутрішньому середовищі корпорації; соціальна відповідальність, ставлення до клієнтів, ставлення до акціонерів як вияви в зовнішньому критерії;

- за матеріальним виділено елементи відносяться як до внутрішньої, так й до зовнішньої частин й сформульовані таким чином: культура трудового процесу, культура умов праці та виробництва, культура засобів виробництва.

Виділені елементи є дуже об'ємними й можуть в цілому відображати сутність та основну структуру корпоративної, з великою ймовірністю й організаційної культури, що все ж має бути більш глибоко проаналізовано та, можливо, вдосконалено.

В.О. Співак намагається довести, що культура є властивістю людських спільнот, яка обов'язково виникає, трансформується й є одним з базових факторів існування цієї спільноти. Окрім цього, корпоративна культура у викладенні В.О. Співака може бути придатною до застосування у до силових відомств України, оскільки тут є багато спільного й, на перший погляд, необхідно лише дещо доопрацювати матеріальні елементи відповідно до специфіки основної мети діяльності. Так, вже є одна спроба з експериментального дослідження організаційної культури як

фактора службової взаємодії у військово-професійному середовищі, що проведене О.С. Колосовичем [4]. Ним було використано відкритий стандартний опитувальник «Діагностика корпоративної культури» (К. Камерон, Р. Куїнн), в основі якого лежить модель конкуруючих цінностей (В основі типології лежить уявлення про чотири домінуючих типах корпоративної культури, що вимальовується на підставі «рамкової конструкції конкуруючих цінностей»). Всі чотири типи культури служать фундаментом для оцінки типу організаційної культури [4; 7]. В результаті цього було доведено, що службова взаємодія має 4 основні фактори, з яких саме організаційна (корпоративна) культура є базовим фактором й саме він визначає функціонування інших трьох. Також, це дослідження показало, що організаційна культура за умов хаосу щодо управління цим явищем буде існувати навіть в межах військового підрозділу військової частини як щось унікальне та особливе. В цьому випадку ключові ролі належать формальним та неформальним лідерам підрозділу. Й дуже складно прогнозувати здатність підрозділу достатньо якісно виконувати основні та ситуативні завдання за його соціально-психологічним фактором. Це може бути доказом доцільності проведення досліджень в напрямку наявних та ефективних організаційних (корпоративних) культур у ЗС та інших військових утворень української держави. Так, вже можна казати з досить великою впевненістю про те, що організаційна (корпоративна) культура

здатна спричиняти значні зрушення в системі ефективності діяльності військових організацій. В разі її обліку та розумного управління нею – це має позитивну тенденцію. В разі продовження ставлення до організаційної культури в ігноруючому стилі – можливі наслідки набувають залежності від ситуації й можуть набувати ознак стихійного та погано контрольованого протікання (як це було в 2014 році).

Далі перейдемо до короткого огляду у супроводі з аналізом щодо публікацій практиків за результатами набуття ними досвіду використання організаційної культури як явища. Джерелом виступили опубліковані на сайті «HR-лига» [9] результати практичного досвіду визнаних у цій сфері практиків, що мають уявлення про сутність такої практики, є визнаними за досягненнями і спроможні опублікувати в доступній для сприйняття формі свої здобутки інтелектуального змісту. Узагальнення проведеного аналізу може бути викладене у наступних найбільш основних положеннях:

- корпоративна культура не створюється стихійно та самостійно як результат взаємодії персоналу, менеджерів, клієнтів та зовнішнього середовища. Формалізована частина корпоративної культури має відображатися в статутах, кодексах корпорації, які реально мають бути націлені на місію, стратегію, цілі та цінності, що мають позитивно сприйматися персоналом й бути доступними для розуміння на практичному рівні поведінки. Традиції є важливим елементом, але часто зневажається менеджерами, які треба проаналізувати та переформатувати з врахуванням всіх їх наслідків;

- типові помилки при побудові корпоративної культури в межах однієї організації: ігнорувати думку команди (якщо вона є), її розвиток, будувати чи планувати процеси без участі персоналу, відсутність гнучкості та достатньої рішучості при прийнятті рішення, відсутність балансу в дихотомії аврал-відпочинок (постійне вимагання надмірних зусиль для досягнення поставлених завдань або ж пропускання розхлябаності при будь-яких завданнях;

- корпоративних цінностей, які працюють можуть бути сформовані в будь-який спосіб. Але, основними вимогами (умовами) їх формування є досяжність,

зрозумілість, відносна простота, реальна необхідність, від 5 до 9 за кількістю (7 ± 2), виконання всіма членами колективу. Цінності пропонують розділяти за рівнями. Наприклад: основні цінності (регулюють всі процеси, такого роду «списки принципів» і конституції внутрішнього устрою є майже скрізь у відкритому доступі. Це як основні закони життя всередині - вони не можуть бути порушені заради іншої вигоди. Це має бути щось непорушне і принципово важливе), бажані цінності (в основі формування яких лежить перспектива, що в даний момент для роботи не надто актуальна, але це те, до чого прагнуть), «вхідний квиток» (типові соціальні та поведінкові характеристики, які шукають в кандидатах і нових співробітників) та другорядні цінності (унікальні цінності, які будуть найважливішими і відрізняють принципово від інших організацій);

- для кожної організаційної (корпоративної) культури важливі п'ять основних систем:

1. Прийом на роботу (поведінка, що очікується дозволяє внести ясність в процес прийому на роботу).

2. Стратегія і постановка цілей (це об'єднує людей навколо спільних цілей, одночасно даючи зрозуміти, яких результатів мають домогтися).

3. Оцінка (Як оцінюється поведінка співробітників? Наскільки часто проводиться атестація? Чи надається зворотний зв'язок постійно і чи змінюється її значення в залежності від того, хто її надав? Відсутність довіри або питання про те, які стандарти поведінки будуть використані, створюють атмосферу корпоративних інтриг і страху).

4. Розвиток (реальний стан щодо професійного розвитку, його оцінка, залученість у вирішення професійних завдань).

5. Винагорода (не лише матеріальні явища, а й те, які існують критерії кар'єрного підвищення);

- корпоративна культура дуже чутлива до змін, існує незалежно від того, займається хтось цим питанням навмисно чи ні. Якщо в організації не визначені правила поведінки, місія, цінності існують лише на словах, співробітники не розуміють сенс своєї роботи і діяльності організації, її культура буде слабкою, схильною до найменшого впливу з боку;

- ознаки сильної корпоративної культури виявляються в тому, що вона показує, як прийнято поводитися, створює атмосферу довіри, творення, творчості, надає можливість розкриття потенціалу, сильних сторін кожного, навіює впевненість в майбутнє, демонструє стабільність компанії в даний час;

- для оцінки сили корпоративної культури можуть бути застосовані наступні критерії: бачення (розуміння персоналом діяльності організації, напрямку розвитку), місія (як виконується основне завдання), стратегія, цінності, стандарти поведінки, традиції, стиль лідерства, культура управління, рівень та особливості залученості персоналу в діяльність організації, соціально-психологічний клімат, вирішення конфліктних ситуацій, імідж, корпоративний стиль;

- створення сильної корпоративної культури можливо лише за підтримки з боку керівництва організації та вищого менеджменту. Й це є щоденною працею кожного учасника команди. Тут немає чарівної таблетки або секретного алгоритму. Це мистецтво маленьких кроків. Завдяки сильній корпоративній культурі упорядковуються всі робочі чи службові процеси, створюється сприятливий психологічний клімат в колективі, що дозволяє залучати в команду кращих фахівців і підвищувати якість праці.

З вказаного можна зауважити те, що практики в галузі HRM виробили значну кількість як окремих технологій, так й системних змін та проваджень. Вони можуть бути для старту використані для запровадження в ЗС та інших військових формуваннях України з відповідним подальшим коригуванням під особливості діяльності та в залежності від практики апробації.

Висновки. Таким чином, проведене теоретичне дослідження, основні результати якого викладені в даній статті може бути узагальнене у вигляді наступних головних положень:

1. Питання організаційної (корпоративної) культури досліджуються вже понад пів століття й набуття популярності явища, а також заглиблення в дослідження його окремих елементів, розробка практичних технологій, визнання практиками як дієвого й корисного інструменту вказують на значну потребу в

продовженні досліджень та впровадженні їх результатів в практику функціонування всіх організацій. Питання не стоїть про необхідність організаційної психології. Основне питання – як розширити та поглибити валідні дослідження. Особливо необхідним впровадження організаційної (корпоративної) культури є для ЗС та іншим військових формувань України, оскільки цю складову української держави вже тривалий час намагаються реформувати з занадто малими успіхами. На даний час, питання дослідження та впровадження організаційної (корпоративної) культури в ЗС та інших військових формувань України майже відсутні, що доводить необхідність активізації з такої діяльності.

2. Можемо вважати, що організаційна (корпоративна) культура є сукупністю складних, багатошарових, динамічних явищ матеріального і духовного змісту організації (корпорації чи відомства) по відношенню до суб'єктів зовнішнього середовища і власного персоналу, що утворює систему її основних цінностей, традицій, вірувань, стратегій, рішень, адаптації, вирішення конфліктів, підготовки та підтримання персоналу. Всі вказані елементи організаційної (корпоративної) культури взаємодіють між собою, притаманні певній організації (корпорації), відбивають її індивідуальність, сприйняття себе та інших у соціальному та матеріальному середовищах, виявляється в поведінці, взаємодії, сприйнятті власного і оточуючого середовища. Культура як явище є властивістю людських спільнот, яка обов'язково виникає, трансформується й є одним з базових факторів існування цієї спільноти, що реалізується в організаційній (корпоративній) формах.

3. Аналіз публікацій практиків у сфері HRM засвідчив те, що організаційна (корпоративна) культура не створюється стихійно та самостійно як результат взаємодії персоналу, менеджерів, клієнтів та зовнішнього середовища. Для кожної з них важливі п'ять основних систем: прийом на роботу, стратегія і постановка цілей, оцінка співробітників та організації в цілому, розвиток, винагорода. Ознаками сильної культури є те, що вона показує, як прийнято поводитися, створює атмосферу довіри, творення, творчості, надає можливість розкриття потенціалу, сильних сторін кожного, навіює впевненість в майбутнє, демонструє стабільність компанії в даний

час. Критеріями оцінки можуть бути бачення (розуміння персоналом діяльності організації), місія (як виконується основне завдання), стратегія, цінності, стандарти поведінки, традиції, стиль лідерства, культура управління, рівень та особливості залученості персоналу, соціально-психологічний клімат, вирішення конфліктних ситуацій, імідж, корпоративний стиль. А створення сильної культури можливо лише за підтримки з боку керівництва організації та вищого менеджменту. Окрім цього, практики в галузі HRM виробили значну кількість як окремих технологій, так й системних змін та проваджень. Вони можуть бути для старту використані для запровадження в ЗС та інших військових формуваннях України з відповідною апробацією.

4. У її дослідженні доцільно застосовувати системний підхід як такий, що найкраще підходить для дослідження системи. Критеріями вимірювання можуть бути духовно-матеріальні та внутрішньо-зовнішні шкали через дослідження основних показників поведінки, імідж та культура управління, культури особистості та комунікацій, соціальна відповідальність, ставлення до соціального середовища, культура службового процесу, культура умов та засобів служби.

Перспективою подальших наукових пошуків є методологічно-експериментальне обґрунтування дослідження наявної організаційної (корпоративної) культури в структурних організаціях ЗС та інших військових формуваннях України та реалізація відповідного експериментального дослідження в констатуючому варіанті.

Список використаних джерел

1. Аширов Д.А. Организационное поведение: учеб. – М. : ТК Велби, Проспект, 2006. – 360 с.
2. Занковский А.Н. Организационная психология: Учебное пособие для вузов по специальности «Организационная психология». – 2-е изд. – М.: Флинта: МПСИ, 2002. — 648 с.
3. Клименко А.А. Организационная и корпоративная культура: концептуальные различия // Молодой ученый. Ежемесячный научный журнал. № 11 (22) / 2010. Том II. Чита: ООО «Издательство Молодой ученый». – С. 173 – 179.
4. Колосович О.С. Психологічні особливості службової взаємодії офіцера з неформальними лідерами військового підрозділу / Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук. Спеціальність: 19.00.09 – психологія діяльності в особливих умовах. – НУЦЗУ. – Харків, 2015. – 231 с.
5. Спивак В. А. Корпоративная культура [Текст] / В. А. Спивак. – СПб.: Питер, 2001. – 352 с.
6. Технології роботи організаційних психологів: Навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. та слухачів ін-тів післядиплом. освіти / За наук. ред. Л.М. Карамушки. – К.: Фірма «ІНКОС», 2005. – 366 с.
7. Управление решения. Учебник. Под ред. Меркурьевой Ю.В. М.: Проспект. – 2017. – 384 с.
8. Шейн Э. Х. Организационная культура и лидерство / Пер. с англ. под ред. В. А. Спивака. – СПб: Питер, 2002. – 336 с.
9. HR-лига. Сообщество кадровиков и специалистов по управлению персоналом. URL: <https://hrliga.com/>

References

1. Ashyrov D.A. Orhanyzatsyonnoe povedeniye: ucheb. [Organizational behavior: textbook.] – M. : TK Velby, Prospekt, 2006. – 360 s. (in Russian).
2. Zankovskyi A.N. Orhanyzatsyonnaia psykholohiya: Uchebnoe posobyie dlia vuzov po spetsyalnosty «Orhanyzatsyonnaia psykholohiya». [Organizational Psychology: Textbook for universities in the specialty "Organizational Psychology"]– 2-e yzd. – M.: Flynta: MPSY, 2002. – 648 s. (in Russian).
3. Klymenko A.A. Orhanyzatsyonnaia y korporatyvnaia kultura: kontseptualnye razlychyia [Organizational and corporate culture: conceptual differences]// Molodoi uchenyi. Ezhemesiachnyi nauchnyi zhurnal. № 11 (22) / 2010. Tom II. Chyta: ООО «Yzdatelstvo Molodoi uchenyi». – S. 173 – 179. (in Russian).
4. Kolosovych O.S. Psykholohichni osoblyvosti sluzhbovoi vzaemodii ofitsera z neformalnymi lideramy viiskovoho pidrozdilu [Psychological peculiarities of the service relationship between the officer and the informal leaders of the vyskogo pidrozdilu] / Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata psykholohichnykh nauk. Spetsialnist: 19.00.09 – psykholohiia diialnosti v osoblyvykh umovakh. – NUTsZU. – Kharkiv, 2015. – 231 s. (in Ukrainian).
5. Spyvak V. A. Korporatyvnaia kultura [Tekst] [Corporate culture] / V. A. Spyvak. – SPb.: Pyter, 2001. – 352 s. (in Russian).
6. Tekhnolohii roboty orhanizatsiinykh psykholohiv: Navch. posib. dlia studentiv vysheh. navch. zakl. ta slukhachiv in-tiv pisladyplom. osvity [Robot technologies for organizing psychologists: Navch. posib. for students of vish. navch. prl. that listener in-tiv pisladydom of education] / Za nauk. red. L.M. Karamushky. – K.: Firma «INKOS», 2005. – 366 s. (in Ukrainian).

7. Upravlencheskiye resheniya. Uchebnyk. Pod red. Merkurevoi Yu.V. [Management decisions. Textbook.] M.: Prospekt. – 2017. – 384 s. (in Russian).
8. Shein Э. X. Orhanyzatsyonnaia kultura y lyderstvo [Organizational culture and leadership] / Per. s anhl. pod red. V. A. Spyvaka. – SPb: Pyter, 2002. — 336 s. (in Russian).
9. HR-lyha. Soobshchestvo kadrovikov y spetsyalystov po upravleniyu personalom. URL: <https://hrliga.com/>

Резюме

Куцый А. А. кандидат психологических наук, доцент
Львовский государственный университет внутренних дел

ОРГАНИЗАЦИОННАЯ (КОРПОРАТИВНАЯ) КУЛЬТУРА В ВОЕННО-ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ СРЕДЕ: ОЦЕНКА ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ, ПЕРСПЕКТИВЫ ИССЛЕДОВАНИЙ И ВНЕДРЕНИЯ

В статье изложены результаты теоретического анализа научных и практических публикаций по вопросу сущности, особенностей и перспектив целенаправленного внедрения системы управления организационной (корпоративной) культурой в Вооруженных силах и других воинских формированиях Украины. Установлено, что такой подход может оказаться достаточно эффективным в системе реформирования силовых ведомств по многим обстоятельствам. Делается вывод о перспективе внедрения взвешенного и целенаправленного управления организационной (корпоративной) культурой ВС и других военных формирований Украины, что способно существенно способствовать качеству и скорости реформирования указанных ведомств и их организаций по современным требованиям и стандартам.

Ключевые слова: организационная (корпоративная) культура; сущность и составляющие; перспективы внедрения.

Summary

Kutsyi O. A. candidate of psychological sciences, assistant
of professor Lviv State University of Internal Affairs

ORGANIZATIONAL (CORPORATE) CULTURE IN THE MILITARY AND PROFESSIONAL ENVIRONMENT: EVALUATION OF THEORY AND PRACTICE, RESEARCH PROSPECTS AND TRUE

The article presents the results of theoretical analysis of scientific and practical publications on the essence, features and prospects of purposeful implementation of the management system of organizational (corporate) culture in the Army and other military formations of Ukraine. Issues of organizational (corporate) culture have been studied for over half a century and the popularity of the phenomenon, as well as deepening in the study of its individual elements, development of practical technologies, recognition of practices as an effective and useful tool indicate a significant need to continue research and implement their results. all organizations. The introduction of organizational (corporate) culture is especially necessary for the Army and other military formations of Ukraine, as this component of the Ukrainian state has long been tried to reform with too little success.

We believe that organizational (corporate) culture is a set of complex, multilayered, dynamic phenomena of material and spiritual content of the organization (corporation or department) in relation to the subjects of the external environment and its own staff, forming a system of its core values, traditions, beliefs, strategies, solutions, adaptation, conflict resolution, staff training and support. All these elements of organizational (corporate) culture interact with each other, inherent in a particular organization (corporation), reflect its individuality, perception of themselves and others in social and material environments, manifested in behavior, interaction, perception of their own and the environment.

Culture as a phenomenon is a property of human communities, which necessarily arises, transforms and is one of the basic factors of existence of this community, which is realized in organizational (corporate) forms. Analysis of publications of HRM practitioners showed that organizational (corporate) culture is not created spontaneously and independently as a result of interaction between staff, managers, customers and the environment. Five basic systems are important for each of them: hiring, strategy and goal setting, evaluation of employees and the organization as a whole, development, remuneration. Signs of a strong culture are that it shows how to behave, creates an atmosphere of trust, creation, creativity, provides an opportunity to unleash the potential, strengths of each, inspires confidence in the future, demonstrates the stability of the company now. Creating a strong culture is possible only with the support of the organization's leadership and senior management. In addition, HRM practices have developed a significant number of individual technologies for managing organizational culture. They can be used for launch in the Army and other military formations of Ukraine.

In the study of organizational culture, it is advisable to use a systems approach as the one that is best suited for the study of the system. The measurement criteria can be spiritual-material and internal-external scales through the study of the main indicators of behavior, image and culture of management, culture of personality and communication.

Key words: organizational (corporate) culture; essence and components; prospects of introduction in the Armed Forces and other military formations of Ukraine

Кучерява Т. О. здобувач науково-дослідної лабораторії екстремальної та кризової психології науково-дослідного центру Національного університету цивільного захисту України
<https://orcid.org/0000-0001-8033-9159>

ЕМПІРИЧНІ ПОКАЗНИКИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ НАДІЙНОСТІ ЧЛЕНІВ ТАНКОВОГО ЕКІПАЖУ

Стаття присвячена висвітленню проблеми емпіричних індикаторів психологічної надійності членів танкового екіпажу. За результатами емпіричного дослідження встановлено групи танкістів за показниками надійності їх професійної діяльності. Члени танкових екіпажів 1 групи (з високим рівнем надійності) показали вищу здатність регулювати власну поведінку, виразний інтернальний локус контролю, стилі поведінки в конфлікті компромісу та співробітництва, помірний рівень особистісної та реактивної (ситуативної) тривожності, високий рівень загальної саморегуляції. Члени танкових екіпажів 2 групи (з низьким рівнем надійності) менш емоційно стійкі та впевнені у собі, характерними є стилі поведінки в конфлікті уникнення та суперництва, помірний рівень особистісної тривожності, високий рівень реактивної (ситуативної) тривожності, низький рівень загальної саморегуляції.

Ключові слова: психологічна надійність; танковий екіпаж; локус контролю; стилі саморегуляції; тривожність; стилі поведінки в конфлікті.

Постановка проблеми. Сьогодні Збройні сили України переживають важливий період реформування і модернізації. Складність цього періоду є багатоаспектною, особливо враховуючи те, що сьогодні Україна знаходиться у стані війни. І саме нині вона, як ніколи, потребує надійного захисту та оборони, які можуть забезпечити Збройні Сили України. Досвід антитерористичної операції, а згодом операції об'єднаних сил, зміна озброєння і бойової техніки, нові вимоги до особистості військовослужбовця вимагають нових психологічних досліджень в межах психології діяльності в особливих умовах, екстремальній та кризовій психології. Основу сухопутних військ Збройних сил України складають механізовані та танкові війська, основними завданнями яких є утримання позицій, відбиття ударів противника, прорив оборони противника, розгромлення його військ, захоплення важливих районів, рубежів і об'єктів тощо. Звернення до цих особливостей в аспекті врахування сучасного становища на політичній арені, загострює питання забезпечення надійного виконання всіма військовослужбовцями взагалі та членами танкових екіпажів зокрема, своїх завдань за призначенням. Адже надійний військовослужбовець є основою надійної армії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Враховуючи те, що надійність

фахівця є комплексним утворенням та залежить від безлічі чинників, відмітимо, що, в науковому середовищі утворилось декілька тенденцій у вивченні цього питання. В тому чи іншому ступені, в межах психології діяльності в особливих умовах цієї проблеми торкалися С.В. Василенко, І.Ю. Горелов, Л.Г. Дика, О.П. Євсюков, А.В. Кабанцева, О.Г. Караяні, К.О. Кравченко, Д.В. Лебедєв, М.А. Малахов та інші. Безпосередньо питання психологічного розгляду надійності фахівця стосувались в основному технічних наук, згодом було виокремлено її особистісний зміст, який визначався як якісна характеристика поведінки людини, характерологічні особливості ставлення до себе, оточення (Б.Ф. Ломов, В.Д. Небиліцин, Н.Ф. Феденко та ін.), Г.С. Нікіфоров обґрунтував необхідність підвищення надійності за допомогою контролю. Разом із цим виконується низка робіт з психології надійності фахівця (В.О. Бодров, В.М. Орлов), розвиваються наукові підходи до неї в галузі авіаційної (В.А. Пономаренко), спортивної (В.О. Плахтійко), військової (С.О. Бистров), соціальної (С.В. Саричев) психології, зокрема виділяються професійна, функціональна, соціально-психологічна і інші складові надійності, а також її особистісні аспекти у фахівця. Проте на сьогодні дослідження, які б системно та синтезовано вирішували питання надійності членів танкового

екіпажу з позиції зазначених вище питань, в психологічній науці відсутні. Таким чином, актуальність обраної проблеми, відсутність систематизованих теоретичних та методичних розробок, а також потреби діяльності в особливих умовах обумовили вибір теми дисертаційного дослідження.

Метою статті є визначення емпіричних показників психологічної надійності членів танкового екіпажу.

Методи дослідження. Для діагностики прояву індивідуально-психологічних характеристик фахівців-танкістів в залежності від показників надійності їх професійної діяльності використано психодіагностичні методи: опитування, анкетування, оцінка результатів діяльності, тестування (з використанням методик: *16-факторний опитувальник особистості Р. Кеттелла* – для дослідження індивідуально-психологічних особливостей членів танкового екіпажу сухопутних військ ЗС України [2, 53–64]; методика *«Дослідження локалізації контролю особистості»* – модифікований опитувальник *«ЛК»* О.Г. Ксенофонтової [3] є версією методики *«Рівень суб'єктивного контролю»* (РСК) Дж. Роттера, стандартизованої на більш широкому віковому і соціальному контингенті досліджуваних, застосовано для визначення внутрішньої спрямованості членів танкового екіпажу, їх здатності усвідомлювати та брати на себе відповідальність за ухвалення рішень і виконані дії; опитувальник *В.І. Моросанової «Стильові особливості саморегуляції поведінки – ССП-98»* [4] застосовувався для діагностики індивідуальних профілів саморегуляції танкістів у різних професійних ситуаціях; *Методика дослідження тривожності особистості (Ч.Д. Спілбергера, адаптація Ю.Л. Ханіна)* [1, 184–190] застосовувалась для визначення рівнів прояву особистісної та реактивної (ситуативної) тривожності членів танкового екіпажу; *Методика діагностики поведінки особистості в конфліктній ситуації К. Томаса (в адаптації Н.В. Гришиної)* [2, 270–273] – для визначення стильових особливостей поведінки танкістів у конфлікті. Методи статистичної обробки емпіричних даних: методи описової статистики, одновибірковий критерій Колмогорова-Смірнова, t-критерій Стьюдента для

незалежних вибірок. Математичну обробку отриманих даних, побудову графіків, діаграм здійснено на базі стандартизованого пакета комп'ютерних програм: Microsoft Office Excel 2007, IBM SPSS Statistics – 21.0.

Виклад основного матеріалу. За результатами інтегрального оцінювання фахівців-танкістів в залежності від показників надійності їх професійної діяльності військовослужбовців було розподілено на 2 групи на основі експертного оцінювання та аналізу результатів військово-професійної діяльності за призначенням. 1 групу склали члени танкових екіпажів у кількості 39 осіб, у яких констатували високий рівень надійності (високі показники успішності виконання завдань та низький рівень допущення помилкових дій). 2 групу утворили фахівці-танкісти з низьким та умовно достатнім рівнями надійності у кількості 54 осіб (невисокий рівень успішності та високий показник допущення помилкових дій). Зазначимо, що результати такого розподілу, як і решта отриманих результатів емпіричного дослідження до військовослужбовців не доводилися.

За методикою *16-факторний опитувальник Р. Кеттелла (16-PF)* було отримано такі результати у групах фахівців-танкістів (рис. 1), де А – «замкнутість – товариськість», В – «низький інтелект – високий інтелект», С – «емоційна нестабільність – емоційна стабільність», Е – «підлеглість – домінантність», F – «стриманість – експресивність», G – «низька нормативність поведінки – висока нормативність поведінки», Н – «невпевненість – соціальна сміливість», І – «жорстокість – чутливість», L – «довірливість – підозрілість», М – «практичність – мрійливість», N – «прямолінійність – дипломатичність», О – «спокій – тривожність», Q₁ – «консерватизм – радикалізм», Q₂ – «конформізм – нонконформізм», Q₃ – «низький самоконтроль – високий самоконтроль», Q₄ – «розслабленість – напруженість».

Узагальнені результати дослідження індивідуально-психологічних характеристик фахівців-танкістів з використанням 16-факторного особистісного опитувальника Р. Кеттелла представлені в стенах.

Питання психології

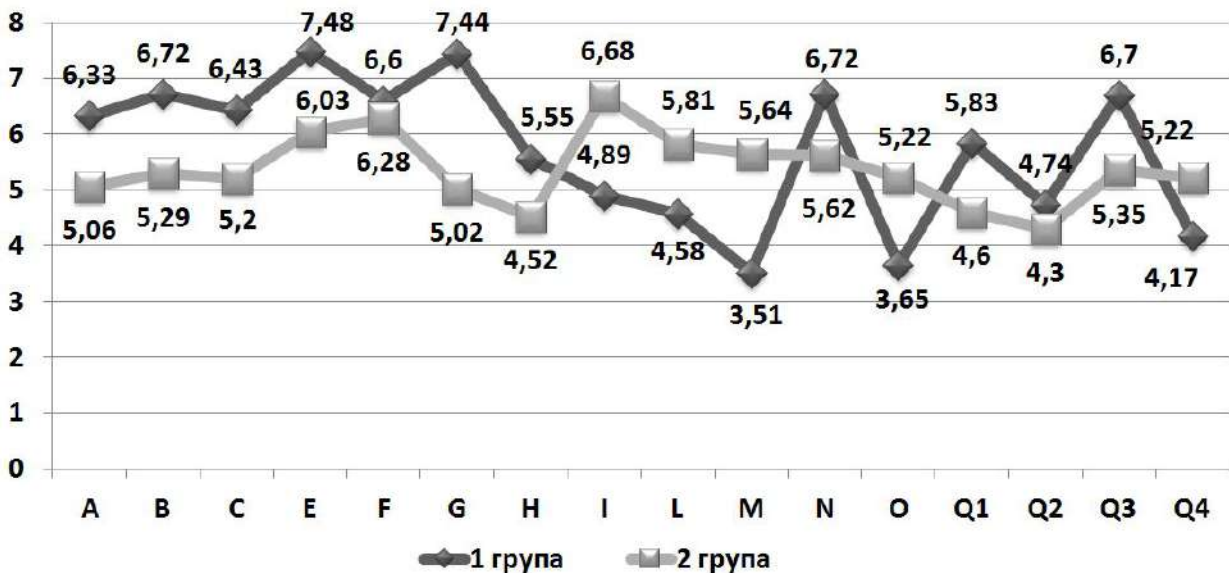

Рис. 1. Індивідуально-психологічні характеристики танкістів за опитувальником 16-PF Р. Кеттелла

За фактором А – «замкненість – товариськість» фахівці-танкісти 1 групи показали вищий рівень відкритості та готовності до співпраці (6,33) порівняно з групою (5,06) на рівні значущості $p < 0,01$.

Фактор В – «низький інтелект – високий інтелект» засвідчив вищий рівень інтелектуального розвитку в 1 групі танкістів з високим рівнем надійності (6,72) порівняно з танкістами 2 групи з низьким рівнем надійності (5,29) на рівні значущості $p < 0,01$, що засвідчує вищий рівень їх професійної обізнаності, фахових знань умінь та навичок тощо. Тому фахівці-танкісти 1 групи з високим рівнем надійності характеризуються вищим рівнем загального інтелекту та мисленнєвих процесів порівняно з 2 групою.

За фактором С – «емоційна нестабільність – емоційна стабільність» представники 1 групи показали високий рівень емоційної врівноваженості (6,43) порівняно з 2 групою танкістів (5,2) на рівні значущості $p < 0,01$. Такі результати свідчать про те, що танкісти 1 групи з високим рівнем надійності характеризуються вищою емоційною зрілістю, силою нервових процесів, витримкою і працездатністю, порівняно з 2 групою танкістів з низьким рівнем надійності, які при цьому мають нижчу толерантність до фрустрації, вищу дратівливість, невротичність і мінливість настрою. Надійні танкісти більш емоційно стійкі, краще володіють собою в різних ситуаціях, у тому числі й екстремальних. Їх внутрішній спокій, впевненість у собі підвищує готовність до сприйняття нового,

несподіваного, звільняє від страху перед невідомим, що може поєднуватися зі свободою поглядів, а за потреби – тенденцією до новаторства і радикалізму. Фахівці-танкісти 2 групи з низьким рівнем надійності більш схильні до спонтанності традиційних поглядів у вирішенні військово-професійних завдань, що, на нашу думку, може заважати їх успішному розв'язанню, особливо в умовах підвищеного ризику, стресу за загрози життю та здоров'ю. Тому представники 1 групи з високим рівнем надійності більш емоційно стійкі, витримані, що є важливою запорукою успішності під час напруженої і складної військово-професійної діяльності.

Фактор Е – «підлеглість – домінантність» показує, що по групах досліджуваних також спостерігаються значущі відмінності ($p < 0,01$): для представників 1 групи танкістів з високим рівнем надійності характерний високий прояв серйозності, впевненості і твердості у прийнятті рішень, непоступливості (7,48), порівняно з 2 групою танкістів з низьким рівнем надійності, у яких цей показник суттєво нижчий (6,03).

За фактором F – «стриманість – експресивність» в 1 групі фахівці-танкістів з високим рівнем надійності незначно вищий рівень прояву життєрадісності та віри в себе, енергійності (6,6) порівняно з групою 2 групи танкістів з низьким рівнем надійності (6,28), які можуть бути дещо більш заклопотаними, обережними, водночас статистичної значущості за даним показником виявлено не було ($p \geq 0,05$).

За фактором G – «низька нормативність поведінки – висока нормативність поведінки» танкісти 1 групи з високим рівнем надійності показали вищу здатність до рішучості і відповідальності, наполегливості та соціальної нормативності у вирішенні військово-професійних завдань (7,44), порівняно з 2 групою танкістів з низьким рівнем надійності (5,02) на рівні значущості $p < 0,01$.

Фактор H – «невпевненість – соціальна сміливість» в 1 групі танкістів з високим рівнем надійності проявлений на середньому рівні (5,55). Даний фактор указує на достатній ступінь активності в міжособистісній взаємодії військовослужбовців. Дана тенденція свідчить про їх схильність до обґрунтованого професійного ризику, вони достатньо завзяті, соціабельні, здатні витримувати високі емоційні навантаження. Вони зазвичай не відчують труднощів у спілкуванні, не губляться в несподіваних ситуаціях, готові брати на себе відповідальність за результати професійних дій та прийнятих рішень, добре орієнтуються в емоційно напруженій обстановці. У 2 групі танкістів з низьким рівнем надійності цей показник нижчий за середній рівень (4,52) на рівні значущості відмінностей $p < 0,01$.

За фактором I – «жорстокість – чутливість» виявлені значущі відмінності ($p < 0,01$): для представників 1 групи танкістів з високим рівнем надійності характерний вищий прояв терпимості і поступливості (6,68), порівняно з 2 групою танкістів з низьким рівнем надійності, у яких цей показник суттєво нижчий (4,89), й досліджувані характеризуються середнім рівнем толерантності й поступливості. Тобто для 1 групи це свідчить про урівноваження показника за фактором E – «підлеглість – домінантність», що оптимізує їх міжособистісну взаємодію з колегами.

Фактор L – «довірливість – підозрілість»: представники 1 групи з високим рівнем надійності характеризуються більшою відкритістю, самодостатністю, меншим рівнем роздратованості та спрямованості на себе (5,81) порівняно з 2 групою танкістів з низьким рівнем надійності (4,58) на рівні значущості $p < 0,01$.

За фактором M – «практичність – мрійливість» виявлено зворотну тенденцію та суттєві відмінності показників ($p < 0,01$). Танкісти 2 групи з низьким рівнем надійності характеризуються як такі, що більше цікавляться реальними фактами та орієнтовані на практичну діяльність, достатньо реалістичні, водночас результати 1 групи з високим рівнем надійності свідчать про більшу збалансованість даних характеристик і певний рівень мрійливості та оптимізму, що може говорити про романтизацію обраної професії (5,64).

Фактор N – «прямолінійність – дипломатичність» характеризує танкістів 1 групи з високим рівнем надійності як таких, що краще розуміють сутність справи (6,72), а представники 2 групи танкістів з низьким рівнем надійності характеризуються деякою спонтанністю поведінки, вони менш схильні до самоаналізу та визначення мотивації поведінки опонента у взаємодії (5,67), зі значущістю виявлених відмінностей $p < 0,01$.

Фактор O – «спокій – тривожність» показує, що фахівці-танкісти 1 групи з високим рівнем надійності мають низький рівень тривожності (3,65), вони спокійні і впевнені в собі порівняно з 2 групою танкістів з низьким рівнем надійності (5,22) на рівні значущості відмінностей $p < 0,01$. Такі результати засвідчують особливості прояву емоційних реакцій в ситуаціях стресу, які можуть проявлятися з різною за інтенсивністю й динамічністю в часі. Так, для 1 групи з високим рівнем надійності характерні помірне напруження, активність, що на нашу думку, більше тонізує в загальному їх під час військово-професійної діяльності. Для фахівці-танкісти 2 групи характерним є сприйняття загрози своїй самооцінці і військово-професійній діяльності у ширшому діапазоні ситуацій. Зокрема, прояв цього стану в різноманітних професійно ситуаціях, коли вони відносяться до оцінювання фахової компетентності, на нашу думку, може перешкоджати успішному розв'язанню завдань за призначенням.

За фактором Q₁ – «консерватизм – радикалізм» фахівці-танкісти 1 групи з високим рівнем надійності більш схильні до застосування нових підходів у професійній діяльності, перегляду існуючих принципів, новаторства (5,83) порівняно з 2 групою танкістів з низьким рівнем надійності (4,6)

на рівні значущості $p < 0,01$. Можна охарактеризувати танкістів 1 групи, як схильних до обґрунтованого ризику під час виконання професійних завдань за умови невизначеності, обмеження часу на їх реалізацію, втілення нестандартних креативних рішень, а 2 групу – як тих, хто уникає помірного ризику, прагне до прогнозованості, тобто рівень їх обачності вищий. Фактор Q_2 – «конформізм – нонконформізм» характеризує 1 групу танкістів з високим рівнем надійності, як тих, хто більше надає перевагу самостійним рішенням, заснованим на власному досвіді та аналітичному висновку (4,7), тоді як представники 2 групи танкістів з низьким рівнем надійності більше прагнуть порадитися з колегами, урахувати думку інших (4,3) на рівні значущості відмінностей $p < 0,05$. За фактором Q_3 – «низький самоконтроль – високий самоконтроль» фахівці-танкісти 1 групи з високим рівнем надійності показали дисциплінованість, точність виконання соціальних вимог, високий самоконтроль емоційних проявів (6,7). Танкісти 2 групи з низьким рівнем надійності показали деякі прояви спонтанності поведінки та нехтування правилами (5,35) на рівні значущості відмінностей $p < 0,05$. За фактором Q_4 – «розслабленість – напруженість» 1 група фахівців-танкістів з високим рівнем надійності більше характеризуються як

схильні до помірного напруження в діяльності, оптимізації свого психоемоційного стану, отримувати задоволення від своїх досягнень (4,17), порівняно з 2 групою танкістів з низьким рівнем надійності (5,22, $p < 0,01$), які при цьому більш схильні до незадоволення собою, можуть не знаходити психоемоційної розрядки.

Такі результати за факторами Q_1 – Q_4 в цілому свідчать про вищу здатність танкістів 1 групи з високим рівнем надійності регулювати власну поведінку у професійно зумовлених ситуаціях, більш свідомо керувати своїми станами, спонуканнями та діями. Їх відрізняє впевненість у собі, спокій, стійкість намірів, реалістичність поглядів, розвинуте почуття обов'язку, вони добре усвідомлюють власні мотиви, планомірно реалізують наміри, розподіляють зусилля і здатні контролювати свої вчинки. Фахівці-танкісти 2 групи більш чутливі, менш емоційно стійкі, впевнені у собі, рівень їх рефлексивності та загальне тло активності нижчі, що відповідно позначається на рівні їх психологічної надійності.

За методикою *Дослідження локалізації контролю особистості – модифікований опитувальник «ЛК»* О. Г. Ксенофонтової було отримано такі результати по групах фахівців-танкістів (табл. 1).

Таблиця 1.

Результати дослідження локалізації контролю танкістів

Шкали	1 група М ± m	2 група М ± m	p
Загальна інтернальність (Із)	36,4±5,3	27,2±6,2	$p < 0,01$
Інтернальність у сфері досягнень (Ід)	6,7±2,5	4,8±1,5	$p < 0,01$
Інтернальність у сфері невдач (Ін)	6,1±2,7	5,1±2,3	$p < 0,05$
Інтернальність у професійній діяльності (Іпд)	10,9±3,2	8,4±2,2	$p < 0,01$
Готовність до подолання труднощів (Дт)	6,3±3,1	4,3±1,9	$p < 0,01$
Готовність до планування, здійснення і відповідальності (Дс)	6,4±2,5	4,6±2,4	$p < 0,01$

Примітка: p – рівень значущості відмінностей за t-критерієм Стюдента

Танкісти 1 групи з високим рівнем надійності за шкалою загальної інтернальності (Із) показали рівень 36,4±5,3 бали, що відповідає високому рівню її прояву. Можемо зазначити, що їм притаманне високо відповідальне ставлення до виконання поставлених службово-професійних завдань, самостійність, прагнення до ефективності результатів діяльності за відсутності зовнішнього контролю з боку старших командирів. Такі

особи орієнтовані на професійну діяльність з високою стійкістю до зовнішніх впливів, змінюють свою точку зору лише через значущі причини, здатні ефективно використовувати свій час, мають конкретні цілі професійної діяльності (у минулому, сьогоденні і майбутньому), більш упевнені в собі, наполегливі і послідовні, ніж танкісти 2 групи з низьким рівнем надійності (27,2±6,2). Для 2 групи фахівців-танкістів характерні прояви інтернального типу в

значно меншому ступені ($p < 0,01$). Тому вони можуть проявляти меншу самостійність у плануванні і виконанні своєї професійної діяльності, потребують зовнішнього контролю в окремих видах діяльності, зокрема в стресових умовах, більш схильні дослухатися до думки інших та поступливі зовнішньому впливу.

За шкалою *інтернальності у сфері досягнень (Id)* танкісти 1 групи з високим рівнем надійності показали рівень в $6,7 \pm 2,5$ балів, а 2 групи танкістів з низьким рівнем надійності $4,8 \pm 1,5$ балів, які значущо відрізняються при $p < 0,01$. Вищий рівень інтернальності у сфері досягнень танкістів 1 групи характеризує їх як орієнтованих на досягнення конкретних показників військово-професійної діяльності, вони вважають себе причиною власних досягнень і готові докладати нових зусиль для досягнення позитивних результатів у майбутньому. Танкісти 2 групи з низьким рівнем надійності характеризуються нижчими показниками включення у військово-професійну діяльність, менш спроможні сприймати себе причиною власних досягнень, відчувають труднощі забезпечення якісного результату виконання завдань при ускладнених умовах.

За шкалою *інтернальності у сфері невдач (In)* танкісти 1 групи з високим рівнем надійності показали рівень у $6,1 \pm 2,7$ балів, а танкісти 2 групи з низьким рівнем надійності у $5,1 \pm 2,3$ балів, які значущо відрізняються при $p < 0,05$. Так, фахівці-танкісти 1 групи більшою мірою відчувають свою відповідальність за ті невдачі, що уже відбулися або можуть відбутися при виконанні професійних завдань, а 2 групи при цьому менш схильні бачити свою причинність у можливих невдачах.

Результати за шкалою *інтернальності у професійній діяльності (Ind)* показали у танкістів 1 групи з високим рівнем надійності рівень у $10,9 \pm 3,2$ балів, а в 2 групі – $8,4 \pm 2,2$ бали, які значущо відрізняються при $p < 0,01$. Зазначимо, що танкісти 1 групи з високим рівнем надійності впевнені, що отримані ними успіхи та досягнення у професійній діяльності залежать від якості виконуваних ними самими дій. Під час професійної діяльності вони здатні до прийняття відповідальності на себе. Танкісти 2 групи з низьким рівнем надійності можуть мати труднощі у

поясненні причин і способів досягнення того або іншого результату у військово-професійній діяльності, вони можуть не допускати покладання на себе будь-якої відповідальності, на нашу думку, це може мати негативні наслідки у військово-професійній діяльності під дією стресових чинників, обмеження часу тощо.

Результати за шкалою *готовності до діяльності, пов'язаної з подоланням труднощів (Dt)*, показали у 1 групі танкістів з високим рівнем надійності рівень у $6,3 \pm 3,1$ балів, а в 2 групі – у $4,3 \pm 1,9$ балів, які значущо відрізняються при $p < 0,01$. Тому танкісти 1 групи з високим рівнем надійності на високому рівні виявляють готовність до специфічної військово-професійної діяльності. Це дає підстави говорити про високу відповідальність, яку вони покладають на себе при подоланні труднощів. Прояви цих показників у групі танкістів 2 групи з низьким рівнем надійності, які впливають на якісне виконання військово-професійної діяльності, поступаються зазначеним якостям танкістів 1 групи.

За шкалою *готовності до самостійного планування, здійснення діяльності і відповідальності за неї (Ds)* показали у танкістів 1 групи з високим рівнем надійності виявлено рівень у $6,4 \pm 2,5$ балів, а у танкістів 2 групи з низьким рівнем надійності – у $4,6 \pm 2,4$ бали, які значущо відрізняються при $p < 0,01$. Тому слід підкреслити високий рівень прояву особистої відповідальності фахівців-танкістів з високим рівнем надійності щодо самостійності в плануванні військово-професійної діяльності та її виконання, що в свою чергу проявлено в меншому ступені у групі танкістів з низьким рівнем надійності. Планування типової діяльності для фахівців-танкістів є важливим аспектом досягнення успіху в військово-професійній діяльності, оскільки дозволяє розвести поточні завдання з тими, що виникають спонтанно.

Також за отриманими результатами можна визначити, що танкісти 1 групи з високим рівнем надійності орієнтовані переважно на досягнення успіху, що характеризує їх розвинену потребу у саморозвитку, підвищенні їхньої успішності, цілеспрямованій поведінці й активізації зусиль, спрямованих на досягнення бажаного результату, а також сприяє

формуванню надихаючих переконань, віри в самого себе, підвищенню самооцінки й здатності самопрограмування на успіх, вони зазвичай активні, ініціативні. Зазначимо, що такі члени танкового екіпажу здатні адекватно оцінювати свої професійно важливі якості, прагнуть до їх розвитку. Зазначимо, що представники 2 групи танкістів з низьким рівнем надійності переважно орієнтовані на близькі цілі в професійній діяльності, орієнтовані на формальний успіх, досягнення оцінного результату з боку командування, їх мотив професійного досягнення характеризується через усвідомлення «треба». Тому доцільно говорити про тенденцію прагнення до досягнення особистого благополуччя, для якого професійна діяльність є засобом. Водночас, такі особи часто не здатні керувати своїми спонуканнями, займатися саморозвитком, боротися зі своїми недоліками. Слабке прагнення реального професійного успіху обумовлено також обмежувальними переконаннями, тому вони будують плани тільки на близьку перспективу, не знаючи стратегії й тактики постановки цілей та їх досягнення. І хоча

почуття обов'язку й відповідальності у них досить високі, у деяких присутні такі якості, як необачність і панікерство.

Результати в 1 групі танкістів з високим рівнем надійності характеризують їх як діяльних, що активно прагнуть до виконання наміченого, їх мобілізують перешкоди на шляху до мети, головна їх цінність – почата справа. Вони поважають соціальні норми та прагнуть завершити почату справу. В танкістів 2 групи з низьким рівнем надійності результати характеризують їх як певною мірою лабільних, іноді невпевнених і більш імпульсивних, що в стресових ситуаціях може призвести до непослідовності поведінки. Але такі якості можуть компенсуватися чутливістю, гнучкістю, винахідливістю, а також тенденцією до вільного трактування соціальних норм.

За *Методикою діагностики поведінки особистості в конфліктній ситуації К. Томаса (в адаптації Н.В. Гришиної)* було виявлено стильові особливості поведінки у конфлікті фахівців-танкістів досліджуваних груп (табл. 2).

Таблиця 2.

Результати дослідження стилів поведінки танкістів у конфлікті

Стилі поведінки	1 група M ± m	2 група M ± m	p
Суперництво	5,4±2,3	6,7±2,1	p<0,01
Пристосування	4,9±2,1	5,4±2,4	p≥0,05
Компроміс	6,8±2,6	6,3±2,5	p≤0,05
Уникнення	4,2±1,5	7,2±2,3	p<0,01
Співробітництво	6,9±2,2	5,2±1,9	p≤0,01

Примітка: p – рівень значущості відмінностей за t-критерієм Стюдента

Результати прояву стилів поведінки в конфлікті показав такі значущі відмінності по групах танкістів. Для танкістів 1 групи з високим рівнем надійності найбільш характерними є стилі компромісу (6,8±2,6 бали) та співробітництва (6,9±2,2 бали). Для співробітництва характерно прагнення до альтернативного рішення, що повністю задовольняє інтереси всіх сторін конфлікту. Це тип поведінки конфліктній ситуації, коли обидві сторони в результаті врегулювання конфлікту виявляються у виграші. Обов'язковою умовою є відмова від силового протистояння й перехід в принципово іншу площину відносин – коли наявні протиріччя постають як потенційний ресурс сумісного розв'язання спільної проблеми. Ця поведінка здійснюється

шляхом переговорів. Компроміс же відрізняється прагненням знаходити неконфліктні шляхи розв'язання міжособистісних конфліктів. Цей тип поведінки в конфліктній ситуації часто розцінюють як ефективний, що призводить до взаємної перемоги сторін, які конфліктують.

Посередньо виразним також для 2 групи танкістів з низьким рівнем надійності виявився стиль суперництва (5,4±2,3 бали). Для стилю суперництва характерна незацікавленість у співпраці з іншими, досягнення своєї мети, використовуючи свої вольові якості. При цьому намагаються, як правило, в першу чергу, задовольнити власні інтереси на шкоду інтересам інших, змушуючи своїх опонентів приймати

небажане для них рішення проблеми. Це тип поведінки, за якого кожний з учасників конфлікту прагне перемоги за умови обов'язкового програшу іншого.

Найменш виразними у танкістів 1 групи з високим рівнем надійності є стилі пристосування і уникнення і ($4,9 \pm 2,1$ та $4,2 \pm 1,5$ балів відповідно). Тому зазначимо, що для цієї групи досліджуваних за загальної тенденції до узгодження своїх дій з опонентом в конфлікті та намаганням знаходження альтернативи вони, на нашу думку, прагнуть спочатку взяти активність на себе і вирішити ситуацію на свою користь, прагнуть перемоги, відстоюють свою позицію, чим і досягають успіху в діяльності.

Для танкістів 2 групи з низьким рівнем надійності на провідних позиціях проявились стиль уникнення ($6,7 \pm 2,3$ бали) та суперництва ($6,7 \pm 2,1$ бали). Уникнення – протилежний суперництву стиль поведінки в конфліктних ситуаціях, для якого характерна відсутність прагнення до кооперації, так і тенденції до досягнення власних цілей. Конфлікт при цьому не розв'язується, причин, що його викликала не знімається, конфлікт заганняють усередину. Якщо причина, що викликала конфлікт, є значимою для сторін, то ймовірність його розв'язання за такого типу поведінки не тільки знижується, а й часто наближається до негативних наслідків. В поєднанні з суперництвом такі прояви не сприяють конструктивному вирішенню конфліктної взаємодії. Але важливим в такому співвідношенні стильових проявів є перевага компромісу, який спрямований на конструктивне вирішення проблемних ситуацій через пошук варіантів рішення, що влаштовує обидві сторони.

Таким чином зазначимо, що для танкістів 2 групи з низьким рівнем надійності хоча і властиве конструктивне

спрямування своїх професійних рішень, але вони разом з тим не готові досягати власних цілей, можуть поступатися ними при цьому можуть прагнути до затягування конфліктної ситуації, що на нашу думку, вкрай негативно впливає на ефективність вирішення військово-професійних завдань членами танкового екіпажу.

Зауважимо, що враховуючи специфічні особливості професійної діяльності військовослужбовців-танкістів, співробітництво є найбільш оптимальним та раціональним засобом вирішення конфлікту. Використовуючи таку поведінку фахівці будуть взаємодіяти більш злагоджено, з дотриманням загальної позиції при вирішенні завдання, навіть при виникненні нештатних ситуацій.

А от суперництво або змагання, як поведінкова стратегія в умовах конфлікту, є абсолютно небажаною для фахівців, які працюють у складі екіпажу. При виконанні сумісної діяльності власні інтереси особистості повинні відійти на другий план, тобто особистісні цінності та потреби військовослужбовців мають стати другорядними.

Також зазначимо, що уникання не варто вважати конструктивною поведінковою стратегією в умовах виникнення конфлікту. Така поведінка виключає можливість раціонального вирішення проблемного питання та припускає затягування непорозуміння. Це обумовлюватиме розтягування конфлікту в часі, видозмінення його з урахуванням нових обставин, ігнорування на певних етапах і, як наслідок, загострення та спалах нової хвилі непорозуміння.

За Методикою дослідження тривожності особистості (Ч.Д. Снілбергера, адаптація Ю.Л. Ханіна) (табл. 3).

Таблиця 3.

Результати дослідження проявів тривожності танкістів

Шкали	1 група М ± m	2 група М ± m	p
Реактивна тривожність	39,4±6,7	46,2±5,9	p<0,01
Особистісна тривожність	33,2±5,3	34,6±5,7	p≥0,05

Примітка: p – рівень значущості відмінностей за t-критерієм Стюдента

Прояви особистісної тривожності у обох групах членів танкових екіпажів показали її помірний рівень (1 група – $33,2 \pm 5,3$ балів, 2 група – $34,6 \pm 5,7$ балів), що

свідчить про відсутність виразної схильності до тривоги, яка передбачає наявність у тенденції сприймати досить широкий спектр ситуацій загрозливими, відповідаючи на

кожну з них визначеною реакцією. Але разом з тим, представники 2 групи танкістів з низьким рівнем надійності показали високий рівень реактивної (ситуативної) тривожності ($46,2 \pm 5,9$ балів) порівняно з помірним її рівнем у танкістів 1 групи з високим рівнем надійності ($39,4 \pm 6,7$ балів) на рівні значущості $p < 0,01$. Такі результати засвідчують особливості прояву емоційних реакцій на стресову ситуацію, які можуть бути різними за інтенсивністю і динамічністю в часі. Так для 1 групи танкістів характерні помірні прояви станів напруження, занепокоєння, що на нашу

думку, активізує їх в професійній діяльності. Для танкістів 2 групи характерно сприймати загрозу своїй самооцінці і військово-професійній діяльності у широкому діапазоні ситуацій, що може перешкоджати успішному розв'язанню військово-професійних завдань.

Дослідження показників саморегуляції поведінки за опитувальником В.І. Моросанової «Стильові особливості саморегуляції поведінки – ССП-98» дозволило визначити індивідуальні профілі в досліджуваних групах танкістів (табл. 4).

Таблиця 4.

Індивідуальні профілі саморегуляції танкістів

№	Шкала регуляції	1 група М ± m	2 група М ± m	p
1.	Планування	$6,9 \pm 2,1$	$5,9 \pm 1,7$	$p < 0,05$
2.	Моделювання	$7,3 \pm 2,3$	$3,8 \pm 0,7$	$p < 0,01$
3.	Програмування	$8,4 \pm 2,4$	$5,2 \pm 1,2$	$p < 0,01$
4.	Оцінка результатів	$6,9 \pm 1,7$	$4,1 \pm 1,5$	$p < 0,01$
5.	Гнучкість	$7,2 \pm 2,1$	$4,3 \pm 0,9$	$p < 0,01$
6.	Самостійність	$5,9 \pm 1,3$	$3,9 \pm 0,8$	$p < 0,05$
7.	Загальний рівень	$42,6 \pm 5,2$	$27,5 \pm 4,9$	$p < 0,01$

Примітка: p – рівень значущості відмінностей за t-критерієм Стьюдента

Результати дослідження показали, що такий компонент саморегуляції як *планування (Пл)* вище розвинений у танкістів 1 групи з високим рівнем надійності ($6,9 \pm 2,1$) та характеризує індивідуальні відмінності у висуванні, ухваленні, утриманні цілей. Такі особи визначаються сформованою потребою в усвідомленому плануванні військово-професійної діяльності, а також реалістичністю, деталізацією й ієрархічністю в цілому стійких планів та самостійно поставлених цілей. Танкісти 2 групи з низьким рівнем надійності показали значущо нижчі результати ($5,9 \pm 1,7$, $p < 0,05$), що свідчать про середньо розвинену потребу планування, а цілі їх військово-професійної діяльності більш мінливі, несамостійні та ситуативні.

Моделювання (М) як розвиненні уявлення про умови досягнення також найбільш розвинені у танкістів 1 групи з високим рівнем надійності, які здатні виділяти значущі умови досягнення цілей діяльності узгоджено з поточними та майбутніми програмами. Танкісти 2 групи з низьким рівнем надійності показали значно нижчі результати порівняно з 1 групою

($3,8 \pm 0,7$, $p < 0,01$), тому у них можуть виникати труднощі у визначенні цілей діяльності та програми дій, оцінки поточної ситуації, вони не завжди помічають зміну ситуації, що також може приводити до невдач.

За компонентом *програмування дій (Пр)* високі показники виявлено у танкістів 1 групи з високим рівнем надійності ($8,4 \pm 2,4$), що свідчать про сформовану потребу продумувати способи своїх дій і поведінки для досягнення цілей військово-професійної діяльності. Їх програми гнучкі до нових обставин і стійкі за перешкод. У танкістів 2 групи з низьким рівнем надійності результати значно нижчі ($5,2 \pm 1,2$, $p < 0,01$) й свідчать про середньо розвинену здатність продумувати послідовність своїх дій, їм важче самостійно сформувати програму дій, вони можуть бути спонтанними за неадекватних цілям результатам, вони частіше помиляються не вносять адекватних змін до програми дій.

Оцінювання і корекція результатів (Ор) у танкістів 1 групи з високим рівнем надійності ($6,9 \pm 1,7$) свідчать про достатньо високу розвиненість та адекватність їх самооцінки, сформовані і стійкі адекватні

критерії оцінювання результатів військово-професійної діяльності. Вони здатні виявляти причини неузгодження результатів з метою діяльності, гнучко адаптуватися до нових умов. Досліджувані танкісти 2 групи з низьким рівнем надійності показали значно нижчі результати ($4,1 \pm 1,5$, $p < 0,01$), що свідчать про менш критичне ставлення до своїх дій, недостатню стійкість критеріїв успішності діяльності, що може різко погіршувати якість результатів при збільшенні об'єму роботи або виникненні зовнішніх труднощів.

За компонентом *гнучкості (Г)* досить високі показники у танкістів 1 групи з високим рівнем надійності ($7,2 \pm 2,1$), що визначають їх релевантну регулятивну гнучкість та здатність швидко перебудовувати, легко коригувати систему саморегуляції за несподіваної зміни зовнішніх і внутрішніх умов й успішно вирішувати поставлену задачу в ситуації ризику, що особливо важливо для військово-професійної діяльності. Значно нижчий рівень показників танкістів 2 групи з низьким рівнем надійності ($4,3 \pm 0,9$, $p < 0,01$) свідчить про можливі невдачі через труднощі у сприйманні та своєчасному реагуванні на нестандартні ситуації у динамічних, мінливих обставинах військово-професійної діяльності.

Показник *самостійності (С)* характеризує розвиненість регуляторної автономності та виявився середнім у танкістів 1 групи з високим рівнем надійності ($5,9 \pm 1,3$) й низьким у танкістів 2 групи з низьким рівнем надійності ($3,9 \pm 0,8$, $p < 0,05$). Досліджувані танкісти 1 групи більш незалежні, здатні самостійно планувати свою діяльність та організовувати й контролювати хід її виконання узгоджено з поставленими цілями, проміжними та кінцевими результатами діяльності. Танкісти 2 групи виявилися більш залежними від думок та оцінки оточення, їх плани та програма дій залежать від безпосереднього керівництва за обмеженої активності та ініціативи. Такі особливості скоріше є наслідком від специфіки військово-професійного середовища, де жорстка субординація та регламентовані керівними документами обов'язки обмежують власну ініціативу та коло ситуацій для самостійних рішень, особливо на нижчому посадовому рівні, що

відповідно не сприяє розвитку цієї якості, а згодом взагалі веде до її пригнічення.

Отже, танкісти 1 групи з високим рівнем надійності показали більш високий рівень загальної саморегуляції ($42,6 \pm 5,2$) у порівнянні з досліджуваними танкістами 2 групи з низьким рівнем надійності ($27,5 \pm 4,9$, $p < 0,01$), що в цілому підтверджує ряд існуючих досліджень про вплив рівня розвитку саморегуляції людини на успішність діяльності.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином за результатами емпіричного дослідження психологічної надійності членів танкового екіпажу виявлені показники засвідчили відмінності між групами танкістів з різним рівнем психологічної надійності.

Досліджувані танкісти з високим рівнем психологічної надійності показали в цілому вищу здатність регулювати власну поведінку у професійно зумовлених ситуаціях, більш свідомо керувати своїми станами, спонуканнями та діями. Їх відрізняє впевненість у собі, спокій, стійкість намірів, реалістичність поглядів, розвинуте почуття обов'язку, вони добре усвідомлюють власні мотиви, планомірно реалізують наміри, розподіляють зусилля і здатні контролювати свої вчинки. У них виразний інтернальний локус контролю (високу самостійність, відповідальність, стійкість до зовнішніх впливів, труднощів). Найбільш характерними є стилі поведінки в конфлікті компромісу та співробітництва, помірний рівень особистісної та реактивної (ситуативної) тривожності, високий рівень загальної саморегуляції (планування, моделювання, програмування та оцінки результатів), усвідомленість, реалістичність, деталізацію, ієрархічність та узгодженість стійких планів та самостійно поставлених цілей, гнучкість в їх досягненні, адекватні критерії оцінювання.

Для танкістів з низьким рівнем психологічної надійності характерна вища чутливість, вони менш емоційно стійкі, впевнені у собі, рівень їх рефлексивності та загальне тло активності нижчі, низька інтернальність (недостатня самостійність, залежність від зовнішнього контролю, низький опір труднощам). Найбільш характерними є стилі поведінки в конфлікті уникнення та суперництва, помірний рівень особистісної тривожності, високий рівень

реактивної (ситуативної) тривожності. Низький рівень загальної саморегуляції, мінливість планів, труднощі у визначенні цілей діяльності та програми дій, оцінки поточної ситуації, недостатню гнучкість та стійкість критеріїв успішності діяльності.

Перспектива подальших досліджень полягає у виявленні психологічних особливостей взаємозв'язку індивідуально-психологічних характеристик членів танкового екіпажу за рівнями прояву їх надійності.

Список використаних джерел

1. Истратова О. Н. Эксакусто Т. В. Психодиагностика: коллекция лучших тестов. 2-е изд. Ростов н/Д: Феникс, 2006. – 375 с.
2. Карелин А. М. Большая энциклопедия психологических тестов. М. : Эксмо, 2007. 416 с.
3. Ксенофонтова Е. Г. Исследование локализации контроля личности – новая версия методики «Уровень субъективного контроля». *Психологический журнал*. 1999. Т. 20, № 2. С. 103–114.
4. Моросанова В. И. Кондратюк Н. Г. Новая версия опросника «Стиль саморегуляции поведения – ССПМ». *Вопросы психологии*. 2011. №1. С. 137–145.

References

1. Istratova, O. N. Eksakusto, T. V. (2006) Psikhodiagnostika: kollektsiya luchshikh testov [Psychodiagnostics: a collection of the best tests]. 2-ye izd. Rostov n/D: Feniks, 375 (in Russian).
2. Karelin, A. M. (2007) Bol'shaya entsiklopediya psikhologicheskikh testov [Big encyclopedia of psychological tests]. M. : Eksmo, 416 (in Russian).
3. Ksenofontova, Ye. G. (1999) Issledovaniye lokalizatsii kontrolya lichnosti – novaya versiya metodiki «Uroven' sub'yektivnogo kontrolya» [Research on the localization of personality control - a new version of the methodology "The level of subjective control"]. *Psikhologicheskii zhurnal*, 20, 2, 103–114 (in Russian).
4. Morosanova, V. I. Kondratyuk, N. G. (2011) Novaya versiya oprosnika «Stil' samoregulyatsii povedeniya – SSPM» [New version of the questionnaire "Style of self-regulation of behavior - SSPM"]. *Voprosy psikhologii*, 1, 137–145 (in Russian).

Резюме

Кучерява Т. соискатель научно-исследовательской лаборатории экстремальной и кризисной психологии научно-исследовательского центра Национального университета гражданской защиты Украины

ЕМПИРИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАДЕЖНОСТИ ЧЛЕНОВ ТАНКОВОГО ЭКИПАЖА

Статья посвящена проблеме эмпирических индикаторов психологической надежности членов танкового экипажа. По результатам эмпирического исследования установлено группы танкистов по показателям надежности их профессиональной деятельности. Танкисты 1 группы (с высоким уровнем надежности) показали высокую способность регулировать собственное поведение, выразительный интернальный локус контроля, преобладание стилей поведения в конфликте компромисса и сотрудничества, умеренный уровень личностной и реактивной (ситуативной) тревожности, высокий уровень общей саморегуляции. Танкисты 2 группы (с низким уровнем надежности) менее эмоционально устойчивы и уверены в себе, им характерны стили поведения в конфликте избегания и соперничества, умеренный уровень личностной тревожности, высокий уровень реактивной (ситуативной) тревожности, низкий уровень общей саморегуляции.

Ключевые слова: психологическая надежность; танковый экипаж; локус контроля; стили саморегуляции; тревожность; стили поведения в конфликте.

Summary

Kucheryava T. candidate of the research laboratory of extreme and crisis psychology of the research center of the National University of Civil Defense of Ukraine

EMPIRICAL INDICATORS OF PSYCHOLOGICAL RELIABILITY OF TANK CREW MEMBERS

Introduction. The article is devoted to the problem of empirical indicators of the psychological reliability of members of a tank crew. According to the results of an empirical study, a group of tankers was identified in terms of the reliability of their professional activities.

Purpose. Determination of empirical indicators of psychological reliability of tank crew members.

Methods. To diagnose the manifestation of individual psychological characteristics of tank specialists, depending on the indicators of the reliability of their professional activities used psychodiagnostic methods:

surveys, questionnaires, evaluation of performance, testing. Methods of statistical processing of empirical data: methods of descriptive statistics, one-sample Kolmogorov-Smirnov criterion, Student's t-test for independent samples. Mathematical processing of the obtained data, construction of graphs, charts is carried out on the basis of a standardized package of computer programs: Microsoft Office Excel 2007, IBM SPSS Statistics - 21.0.

Originality. Determinants of reliability of members of the tank crew are established Armed Forces of Ukraine. The practical significance of the obtained results of the research lies in the use of the obtained data in the system of psychological support of servicemen of the land forces of the Armed Forces of Ukraine during the performance of assigned tasks.

Conclusion. The studied tankers with a high level of psychological reliability showed a generally higher ability to regulate their own behavior in professionally conditioned situations, more consciously manage their states, motivations and actions. They are characterized by self-confidence, calmness, stability of intentions, realistic views, a developed sense of duty, they are well aware of their own motives, systematically realize their intentions, distribute efforts and are able to control their actions. They have a clear internal locus of control (high independence, responsibility, resistance to external influences, difficulties). The most characteristic styles of behavior in the conflict of compromise and cooperation, a moderate level of personal and reactive (situational) anxiety, a high level of general self-regulation (planning, modeling, programming and evaluation of results), awareness, realism, detail, hierarchy and consistency of plans, goals, flexibility in achieving them, adequate evaluation criteria.

Tankers with a low level of psychological reliability are characterized by higher sensitivity, they are less emotionally stable, confident, their level of reflexivity and general background of activity is lower, low internality (lack of independence, dependence on external control, low resistance to difficulties). The most characteristic are the styles of behavior in the conflict of avoidance and rivalry, a moderate level of personal anxiety, a high level of reactive (situational) anxiety. Low level of general self-regulation, variability of plans, difficulties in defining goals and programs of action, assessment of the current situation, lack of flexibility and stability of performance criteria.

The prospect of further research is to identify the psychological characteristics of the relationship between individual and psychological characteristics of tank crew members by levels of manifestation of their reliability.

Key words: psychological reliability; tank crew; locus of control; styles of self-regulation; anxiety; conflict behavior styles.

Литвинчук Л. М. доктор психологічних наук,
старший науковий співробітник Національна
академія Державної прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького
<https://orcid.org/0000-0002-5085-4499>

СТИМУЛЯЦІЯ ТВОРЧОЇ АКТИВНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ ЯК ТЕХНОЛОГІЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗДОРОВ'Я

Стаття присвячена дослідженню стимуляції творчої активності суб'єктів освітнього простору як технології забезпечення психологічного здоров'я. Для вирішення цього завдання, було використано методик «Геоколог» в модифікації Віннічук І.П. Згідно з результатами проведеного дослідження стає зрозуміло, що попереднє засвоєння стратегії комбінування позитивно впливає на швидкість продукування образів, а також на їх різноманітність, багатоваріантність.

Ключові слова: психічне здоров'я; творча активність; стратегія комбінування; аналіз через синтез; вміння; навичка; освітнє середовище.

1. ВСТУП

Постановка проблеми. Однією з рис сучасних демократичних суспільств є перегляд традиційних цілей освітнього простору, який сьогодні полягає не в створенні ідеальних умов для розвитку підростаючої особистості, які передбачають вільне від будь-яких конфліктів навколишнє середовище, а в забезпеченні різнобічності розумової і рухової підготовленості особистості до вступу в доросле життя.

Поряд з освоєнням академічної програми підліток повинен опанувати навичками самоконтролю і самооцінки, вирішення конфліктів і співпраці, емпатії та поваги точки зору опонента. Для цього необхідно особливу увагу приділити розвитку системи інтелектуальних і рухових навичок, прийомів спілкування з однолітками та оточуючими, установок на адаптивну поведінку в різноманітних життєвих ситуаціях.

Основною вимогою освіти, частиною якого є здоров'язберігаюче середовище, є адресність педагогічних впливів. Особливого значення набуває педагогічний моніторинг, що в свою чергу стає інструментом індивідуалізації. Важливим напрямком педагогічної роботи є впровадження в навчальну практику технологій, що дозволяють побудувати для кожної підростаючої особистості індивідуальну траєкторію розумового розвитку, забезпечити її просування по цій траєкторії з урахуванням використання суб'єктивного досвіду і психолого-педагогічної підтримки. При цьому освітня технологія стає ефективною, якщо в якості її головного орієнтира виступає особистість і її

самобутність. І неостання роль приділяється тут творчій активності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливу роль в цьому зв'язку грає формуванням життєво цінних якостей та оптимального психічного стану в складних умовах сучасного життя. Багато уваги даній тематиці приділи такі метри психології як Б.Г.Ананьев, С.Д. Максименко, Е.А.Клімов, Ж. Міссум., Е.А.Ямбург. Так, основні теоретичні дані про типологію поведінки і діяльності людини зосереджені у працях Б.А. Вяткіна, В.С.Мерлина, Б. М. Теплова, А. Анастасі.

Формування морального потенціалу передбачає підготовку до здорового способу життя, розвитку почуття відповідальності за духовний стан організму. На заняттях у ЗВО мають вироблятися навички самостійної оцінки впливу факторів соціального середовища на психічне здоров'я; вміння користуватися наявними можливостями для збереження психічного здоров'я з найменшими негативними наслідками; позитивне ставлення до власного вдосконалення; відповідальність за власне психічне здоров'я і здоров'я оточуючих; готовність допомогти іншому навчитися вирішувати проблеми.

Дані вміння і навички, як і ставлення до свого місця в навколишньому світі, визначають не тільки успішність пізнавальної діяльності, а й розвивають стресостійкість [6].

Важливим напрямком педагогічної роботи є впровадження в навчальну практику технологій, що дозволяють побудувати для кожної підростаючої особистості індивідуальну траєкторію розумового

розвитку, забезпечити її просування по цій траєкторії з урахуванням використання суб'єктивного досвіду і психолого-педагогічної підтримки. При цьому освітня технологія стає ефективною, якщо в якості її головного орієнтира виступає особистість і її самотність.

Запозичене психологією з інших сфер діяльності поняття стратегії акумулювало семантику як із первісного джерела (військової науки), так і з суто психологічної царини. В результаті цього сплаву ми нині розуміємо стратегію як цілісне психічне утворення, динамічну систему з суб'єктивно-особистісними перевагами у виборі тих чи інших дій, спрямованих на вирішення творчого завдання. Загалом, це «генеральна програма дій, головний напрям пошуку й розробки, що підпорядковує собі всі інші дії» [8, с. 19]. Стратегія охоплює як підготовчі дії, так і планування та реалізацію.

У зв'язку з цим, постає питання, чи пов'язані здоров'язберечувальні технології суб'єктів освітнього простору та творча активність?

Відомо, що творча активність в основі має стратегію комбінування. По-перше, особа має оволодіти навичкою цілісного сприймання образу в усій його багатогранності. Водночас необхідно вміти розчленовувати його на окремі складові частини, компоненти, так звані «доданки». А. Ігнат'єв звертає увагу на те, що більшість людей, які не є професійними графіками чи живописцями, бачать речі вкрай недосконало: вони зовсім не помічають у них багатьох подробиць, навіть таких, що впадають у око [4, с. 80]. А саме ці подробиці можуть бути цеглинками, які потребують виокремлення з єдиного цілого з метою подальшого комбінування.

На цьому наголошує в своїх методичних рекомендаціях й М. Г. Дейнеко. Справді, більшість речей, що нас оточують, комбіновані, тобто є сумою простих геометричних тіл. Автор радить: перш ніж намалювати з натури якийсь предмет, необхідно уважно проаналізувати його форму, для цього уявно розчленувати модель на складові [3, с. 12]. Ось і прямий зв'язок між активізацією роботи просторової уяви та застосуванням стратегії комбінування. Доречними будуть в даному контексті слова В. М. Вільчинського, який стверджує, що вчитися малювати або писати фарбами означає вчитися бачити [1, с. 1].

Тож наступний момент – це розвиток вміння поєднувати виявлені компоненти в ціле. Запропонована стратегія включає два взаємно обернені процеси: аналіз та синтез. Крім цього, маємо налаштовувати школярів на багатоваріантність продукування нових образів і водночас на критичне оцінювання власних творів, виокремлення позитивних і негативних моментів. Дитину необхідно націлити на творчий пошук, особливістю якого є акцентування уваги не лише на результаті, а й на самому процесі. Вивчаючи творчість видатних митців, П. М. Якобсон зазначав, що не кожен художник потребує прототипу зображуваного; це залежить від особливостей його уяви, завдань та прийомів роботи. При цьому вчений додає, що інколи таке задумане художником обличчя створюється на основі фрагментів, окремих вражень. [9, с. 33]. Фактично вчений засвідчує використання стратегії аналізування та комбінування і вказує на причини вибору того іншого. Практика підтверджує індивідуальну схильність кожного до надання переваги однієї з цих стратегій. Право вибору рекомендовано надавати вже після вивчення їх усіх.

Вміння формулювати нові комбінації відомих елементів передбачає сміливість і самостійність у своєрідному експериментаторстві, готовності до спроб і помилок, активного пошуку вдалих комбінацій [2].

«Навчитися творчості можна!» – переконані В. А. Кан-Калик та Н. Д. Нікандров, – адже в ньому беруть участь інтуїтивні дії, та в основі все-таки лежать знання та усвідомлення закономірностей [5, с. 36].

Як засіб сполученого розвиваючого навчання і контролю в практиці роботи ЗВО використовується підтримуючий і розвиваючий моніторинг успішності, що дає можливість складання індивідуальної психологічної корекційної програми навчання з опорою на успіх в досягненні позитивних навчальних результатів.

Мета статті полягає у висвітленні підсумків емпіричного дослідження та особливості роботи з матеріалом, який стимулює творчу активність суб'єктів освітнього простору у контексті здоров'язберечувальних технологій.

2. РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ.

У дослідженні було використано методику «Геоколог». До дослідження належать критерії, що стосуються лише

методики «Геоколог» в модифікації Віннічук І. П., і зумовлюються її метою та особливостями роботи з матеріалом, який стимулює творчу активність. Це техніко-виконавчий критерій, що стосується рівня абстрагування. Перший Віннічук І. П. розуміє як застосування різноманітних прийомів складання аплікації (накладання, перерозташування, ритмізація). Критерій абстрагування розглядається Віннічук І. П. як вміння відійти від усталених традиційних стандартів, пов'язаних з певною формою та кольором. Наприклад, зелений трикутник асоціюється зі дахом будинку, жовте коло – з сонцем, серединкою квітки і т.п. Будь-яке нестереотипне бачення фігури – це вже крок уперед. Певна річ, критерій абстрагування можна було б розглядати як структурний компонент оригінальності, проте сам матеріал ускладнював методику своїми вихідними даними, в яких містилася підказка, але водночас число окремих аплікацій вимагало пошуку щораз нових рішень [2].

Варто детальніше зупинитися на такій визначальній особливості образотворчого мистецтва, як довготривала емоційна привабливість подібних занять. Захоплення результатами будь-якого виду мистецтва (літератури, музики, хореографії) цілком зрозуміле й передбачуване. Питання в тому, який наступний крок робить дитина після

Таблиця 1

Групи	«Є ефект» завдання виконали повністю			«Немає ефекту» завдання виконали частково			Суми
	Кількість досліджуваних	% частка		Кількість досліджуваних	% частка		
1 (експериментальна)	60	72	А	23	28	Б	83
2 (контрольна)	53	60	В	35	40	Г	88
Суми	113			58			171

Згідно даних [7, с. 330-332] визначимо величини φ , що відповідають процентним часткам в кожній з груп.

$$\varphi_1(72\%) = 2,026; \varphi_2(60\%) = 1,772$$

Тепер підрахуємо емпіричне значення φ^* за

$$\varphi^* = (\varphi_1 - \varphi_2) \sqrt{\frac{n_1 n_2}{n_1 + n_2}}$$

формулою

φ_1 – кут, що відповідає більшій відсотковій частині;

φ_2 – кут, що відповідає меншій відсотковій частині;

n_1 – кількість спостережень у вибірці 1;

n_2 – кількість спостережень у вибірці 2.

У даному випадку

зустрічі з прекрасним? Залишається на споглядальних позиціях, чи хоче наслідувати, а в подальшому і навчатися цього? Навчання, як відомо, вимагає певних вольових зусиль, часом досить значних. Брак внутрішнього резерву для подолання труднощів автоматично нівелює бажання працювати. В цьому сенсі малювання має суттєві переваги в силу свого довготривалого емоційно-позитивного магнетизму. Образотворче мистецтво – не царина обраних, виключно талановитих і обдарованих. Це улюблена справа майже всіх малюків. Яскраву паралель у цьому сенсі можна провести з уроками гри на музичному інструменті. За свідченням багатьох педагогів, уже під час третього заняття учень розуміє, що досягнення бажаного результату вимагає тривалої роботи.

Аналіз результатів дослідження висвітлив таку динаміку. Повністю впоралися з поставленим завданням 72% осіб з експериментальної групи, з контрольної – лише 60% досліджуваних.

Превіримо результативність нашого експерименту за критерієм Фішера [7, с. 161].

Сформулюємо гіпотези:

H_0 – частина осіб, що виконали завдання, в I групі не більша, ніж у II групі;

H_1 – частина осіб, що виконала завдання більша, ніж у II групі.

Побудуємо таблицю.

$$\varphi_{\text{емп}}^* = (2,026 - 1,772) \cdot \sqrt{\frac{83 \cdot 88}{83 + 88}} = 1,66$$

Згідно даних [7] визначаємо, якому рівню значущості відповідає

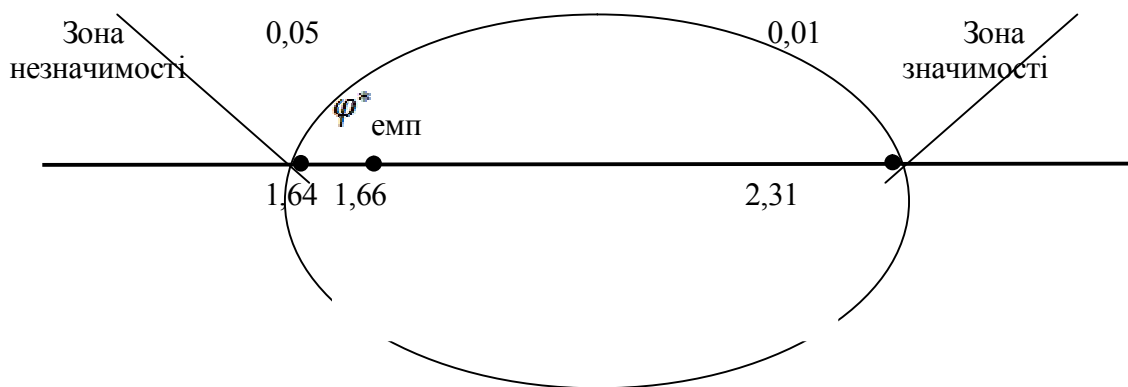
$$\varphi_{\text{емп}}^* = 1,66; p = 0,04.$$

Можна встановити критичне значення φ^* , що відповідає прийнятим у психології рівням статистичної значущості.

$$\varphi_{\text{кр}}^* = \begin{cases} 1,64 (p \leq 0,05) \\ 2,31 (p \leq 0,01) \end{cases}$$

$$\varphi_{\text{емп}}^* = 1,66$$

Побудуємо «вісь значимості».

Відповідь: Отримані результати дають підстави не заперечувати H_1 . Отже, частина осіб, що виконали завдання в I групі більша, ніж в II групі.

Варто зазначити, що 6% досліджуваних з першої групи перевиконали завдання на 50% (попросили додатково аркуші та створили аплікації), у другій групі даний показник відсутній.

Враховуючи сюжетно-змістову насиченість образів, усі отримані зображення ми умовно поділили на три види:

Стереотипні: простота побудови образу, елементарність композиції, висока частота повторюваності, відсутність оригінальності.

Складні: за рівнем активізації творчої уяви цей проміжний етап переходу від стереотипного до оригінального образу характеризується ускладненістю побудови (зайчик, жабка, коляска, гусінь, магнітофон, автобус, корабель тощо).

Оригінальні: помітне авторське рішення, незвичайне компонування, творчий підхід. Як правило, це поодинокі зображення (Єгипет, вулкан, ластівка, кубок, кактус, дракон, жирафа, студент).

Стимулювання сталого розвитку особистості є надзвичайно важливим для реалізації стратегії стійкого розвитку цивілізації загалом. Вважаємо, що соціально-педагогічна діяльність у контексті сталого розвитку має сприяти розвитку особистості як ключового елемента соціальної спільноти будь-якого рівня, що здатний запобігати та вирішувати життєві проблеми.

Важливою умовою ефективності соціально-педагогічної діяльності є стимулювати особистості до створення духовно повноцінної стимулюючої та творчої діяльності середовища в різних соціальних сферах, що сприяло б духовно-творчому, особистісно-соціальному та суб'єктивному

розвитку суб'єктів освітнього простору, стимулювало їх до самоорганізації та самоврядування, спонукало створювати власний житловий простір.

Майбутні педагогічні працівники повинні набути навичок створення духовно повноцінного стимулюючого та творчого середовища з метою сприяння сталому розвитку майбутньої особистості під час її професійного становлення. Компонентами духовного становлення є соціально-психологічні, духовно-ціннісні, творчодіяльнісні, розвиваючі-суб'єктивні, ресурсні чинники, які є незмінними для створення творчого середовища у процесі професійної підготовки майбутніх педагогів.

Отже, педагоги повинні набути навичок творення духовного стимулювання і творчого середовища, яке сприяло б сталому розвитку особистості під час професійної підготовки.

Значно поменшало домашніх справ та обов'язків, натомість зросли розумові навантаження. Обтяженість шкільної програми науковими фактами призводить до того, що відповіді даються школяра ще до виникнення запитань, блокуючи тим самим природну цікавість. Уява активізується, коли відчувається брак знань [2].

Методологічна основа, шляхи та показники створення творчого повноцінного стимулювання як технології забезпечення психологічного здоров'я, а також умови для його ефективного функціонування досі недостатньо досліджені та вивчені.

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Отримані данні дають змогу зробити висновок, що попереднє засвоєння стратегії комбінування позитивно впливає на швидкість продукування образів, а також на їх різноманітність, багатоваріантність. Досліджувані з експериментальної групи були озброєні певними знаннями, уміннями,

навичками, які допомогли їм ефективно та ощадливо використати час, виділений на виконання роботи.

Цікаво, що в процесі створенні одних і тих самих образів досліджувані застосовують різні деталі, внаслідок чого зростає варіативність зображень. Розуміючи обмеженість можливостей та складність задуму, кожен обирає певний пріоритет з власних міркувань. Робота над розвитком уяви не трансформується в набір вправ із зазначеного напрямку, а набуває цілеспрямованого характеру. Засвоєні стратегії в силу своєї універсальності можуть бути абстрагованими від конкретного

предмету та застосовуватись у вирішенні будь-яких творчих завдань в іншій сфері діяльності. Всі ці позиції вдало переносяться у практичний досвід і сприяють розвитку всебічно обізнаної та адаптованої особистості у сучасному соціокультурному просторі. Відповідно, як наслідок, це сприятиме і здоров'язберечувальним технологіям у цьому контексті.

Перспективною подальших наукових розвідок вважаємо впровадження зазначених технологій в інші сфери діяльності особистості.

Список використаних джерел

1. Вильчинский В. М. Учитесь рисовать. Альбом для учеников 3 класса . К. : Радянська школа, 1976. 64 с.
2. Віннічук І. П. Особливості розвитку творчої уяви молодших школярів у сучасних умовах. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. За ред. В. О. Моляко*. К. : Видавництво «Фенікс», 2015. Т. XXI. Психологія творчості. Випуск 21. С. 87-95.
3. Дейнеко М. Г. Образотворче мистецтво. 6 клас. Навчальний посібник . К. : Радянська школа, 1978. 263 с.
4. Игнатьев Е. И. Психология изобразительной деятельности детей. М. : Изд. Акад. пед. наук РСФСР, 1959. 190 с.
5. Кан-Калик В. А., Никандров Н. Д. Педагогическое творчество. М.: Педагогика, 2010. 144 с.
6. Литвинчук Л. М. Застосування музичних зразків у психологічній роботі з залежними від опіоїдів та співвіднесення їх з об'єктивними показниками функціонального стану організму. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені ВО Сухомлинського. Серія: Психологічні науки*. 2017. №. 1. С. 115-122.
7. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии. СПб.: Речь, 2013. 350 с.
8. Стратегії творчої діяльності: школа В. О. Моляко. За загальною редакцією В. О. Моляко. К. : «Освіта України», 2008. 702 с.
9. Яланська С. П., Пільгук Т. С. *Психологія розвитку педагогічної творчості: навч. посіб.* Полтава: ПП Шевченко, 2015. 114 с.

References

1. Vilchinsky, V.M. (1976). Uchytes rysovati. Albom dlia uchenykov 3 klassa [Learn to draw. Album for students of the 3rd grade]. K.: The Soviet School. (in Russian).
2. Vinichuk, I.P. (2015). Osoblyvosti rozvytku tvorchoi uiavy molodshykh shkoliariv u suchasnykh umovakh. *Aktualni problemy psykholohii: Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii im. H. S. Kostiuks NAPN Ukrainy* [Features of development of creative imagination of younger students in modern conditions. Actual problems of psychology: Proceedings of the Institute of Psychology. G.S .Kostyuk of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. Edited VO Molyako]. K.: Phoenix Publishing House,. XXI. Psychology of creativity. Issue 21.,87-95. (in Ukrainian)
3. Deineko, M.G. (1978). *Obrazotvorche mystetstvo. 6 klas* [Fine arts. 6 class]. Tutorial. K.: The Soviet School. (in Ukrainian)
4. Ignatiev, E.I. (1959). *Psykholohiya yzobrazytelnoi deiatelnosti detei*. [Psychology of children's visual activity]. M.: Ed. Acad. ped. of the RSFSR. (in Russian).
5. Kan-Kalik, V.A, & Nikandrov N.D. (2010). *Pedahohycheskoe tvorchestvo* [Pedagogical creativity]. M .: Pedagogy.(in Russian).
6. Litvinchuk, L.M. (2017). Zastosuvannia muzychnykh zrazkiv u psykholohichnii roboti z zalezhnymy vid opioidiv ta spivvidnesennia yikh z ob'iektyvnymy pokaznykamy funktsionalnoho stanu orhanizmu [Application of music samples in psychological work with opioid addicts and correlation of them with objective indicators of the functional state of the organism. *Scientific Bulletin of Mykolayiv National University named after VO Sukhomlinsky*]. Series: Psychological Sciences.1, 115-122.
7. Sidorenko, E.V. (2013). *Metodu matematycheskoi obrabotky v psykholohy*. [Methods of mathematical processing in psychologists]. St. Petersburg: Speech, 350 . (in Russian).
8. *Stratehii tvorchoi diialnosti: shkola V. O. Moliako* [Strategies for creative activity: the school of VA Molyako]. (2008). Edited by VA Molyako. K.: Education of Ukraine, 702. (in Ukrainian)

9.Yalanskaya, S.P. & Pilguk, T.S. (2015). *Psykhologhiia rozvytku pedahohichnoi tvorchosti* [Psychology of pedagogical creativity development: textbook. Tool]. Poltava: PE Shevchenko, 114. (in Ukrainian).

Резюме

Литвинчук Л. М. доктор психологических наук,
старший научный сотрудник НА ГПС
имени Богдана Хмельницкого

**СТИМУЛЯЦИЯ ТВОРЧЕСКОЙ АКТИВНОСТИ СУБЪЕКТОВ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО
ПРОСТРАНСТВА КАК ТЕХНОЛОГИЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО
ЗДОРОВЬЯ**

Статья посвящена исследованию стимуляции творческой активности субъектов образовательного пространства как технологии обеспечения психологического здоровья. Для решения этой задачи была использована методика «Геоколог» в модификации Винничук И.П. Согласно результатам проведенного исследования становится понятно, что предварительное усвоение стратегии комбинирования положительно влияет на скорость продуцирования образов, а также на их разнообразие, многовариантность.

Ключевые слова: психическое здоровье; творческая активность; стратегия комбинирования; анализ через синтез; умение; навык; образовательная среда.

Summary

Lytvynchuk Lesia Ph.D. in Psychology, Senior Researcher
National Academy of the State Border Guard Service
of Ukraine named after Bogdan Khmelnytsky

**STIMULATION OF CREATIVE ACTIVITY OF THE SUBJECTS OF THE EDUCATIONAL
SPACE AS A TECHNOLOGY FOR PROVIDING PSYCHOLOGICAL HEALTH**

The article is devoted to stimulate creative activity of subjects of educational space technologies for psychological health. In recent years there has been progress in the theory and practice of training and upbringing of the younger generation. increasingly makes use of new technologies of training and education.

One of the features of modern democratic societies is a revision of the traditional goals of educational space, which today is not to create ideal conditions for the development of the personality involving free of any conflicts, the environment, and to ensure the systematization of mental and motor fitness of a person to transition to adulthood. And last but not least it is paid to creative activity, because creative activity is the basis of a strategy combining, first, a person must master the skills of a holistic perception of the image in all its facets.

Raised by the research **problem** in this article is that the ability to formulate new combinations of known elements involves courage and independence in a kind of experimentation, willingness to trial and error, to actively search for successful combinations. All these positions are successfully transferred into practical experience and contribute to the development of fully informed and adapted individual in modern social and cultural space, and therefore her health as such.

The **purpose** of this article is to highlight the outcomes of the empirical research and working with material that stimulates the creative activity of subjects of educational space in the context of healthazarashvili technologies.

In our study, was used the **method** of "Geocolor" in modification Vinnichuk I.P. To of research are criteria that relate only to the methodology of "Geocolor" and due to its purpose and peculiarities of working with a material that stimulates creativity. It technical and Executive criteria, with regard to the level of abstraction. First we understand how the use of different methods of preparing of an application (overlay pererozmischennya, ritmaa). The criterion of abstraction is considered as the ability to depart from the established traditional standards associated with a particular shape and color. Therefore, the search for the methodological and diagnostic approach that would best meet the requirements of our research continues. However, any empirical study should be based on proven and reliable data collection tools. To solve this problem, the method "Geocolor" was used.

Conclusion. The analysis of the research results highlighted a certain dynamics: 72% of the subjects from the experimental group and only 60% from the control group fully coped with the task. The effectiveness of our experiment was tested by Fisher's test. According to the results of the study, it becomes clear that the preliminary mastering of the strategy of combining has a positive effect on the speed of production of images, as well as their diversity, variety.

Originality. Given the plot-content saturation of the images, all the obtained images were conditionally divided into three types.

Key words: mental health; creative activity; combination strategy; analysis through synthesis; skills; educational environment.

Loboda Y. candidate of philosophic sciences,
associate professor, leading scientific fellow
of National Defence University of Ukraine
named after Ivan Cherniakhovskyi
<https://orcid.org/0000-0002-9121-6696>

ON THE MAIN LEVELS OF ACADEMIC CIVIL-MILITARY RELATIONS

In the article on the basis of the overview of historical sources were generalized the levels of competence, which correlate or influence national strategic cultures. The first level is awareness, as a result of self-education or extra education, which is described as non-critical. The highest level of competence is “mastering”, which allows to advantages and disadvantages of the extra-military scholarship, and to employ them in the most pragmatic way.

Key words: national strategic culture; professional military education; competence; critical thinking.

Defining the core issue. Armed forces and professional military education were never separated from the civil science and education. The levels and ways of their interaction, causes of advantages and disadvantages of various ways of their interaction have to be investigated for better employment of the potential of academic civil-military relations in military education and science.

Analysis of the latest publications. The following scholars focused their attention on the civil-military relations: S. Huntington [7], M. Neiberg [14], M. Janowitz [8], academic component of the civil-military interaction: J. Luvaas [11], D.A. Downs, I. Murtazashvili [5], G.M. Lyons, J.W. Masland [12], G.C. Kennedy, K. Neilson [13], C.A. Watson [19], H. J. Wiarda [20], but detailed analytics on the concrete cases, levels and ways of academic interaction of armed forces and civil society, as well as generalizing researches are still absent.

The aim of the article: to investigate the main levels of the academic civil-military relations from the historical perspective.

Exposition of the main material. Lieutenant-general of the British army Sir William Francis Butler (1838 - 1910), whose statement is often erroneously ascribed to Thucydides, described the academic civil-military relations in the following way: “The nation that will insist upon drawing a broad line of demarcation between the fighting man and the thinking man is liable to find its fighting done by fools and its thinking by cowards.” [2, p. 85]. This caveat will be always relevant, but only as a requirement for the future generations, because history tells

that warriors were never separated from the thinkers. Homer, “teacher of Greece”, taught Ancient world that powerful and brave heroes die, and wise and intelligent come back home alive with victory. This principle has been broadcasted through generations in Ancient Greece. Greek and Roman military leaders were educated by Ancient philosophers, which sometimes played crucial role in political and military affairs: for example, in the period of the end of I century CE – II century CE, when Roman stoicism culminated simultaneously with success of the Roman army. From the IV century BC the Ancient (and later – early Medieval) military science had been developing in the context of the Ancient and Byzantine intellectual/philosophic culture, as it can be seen in the texts of Xenophon (431 BC – 354 BC), Aeneas Tacticus (IV century BC), Marcus Porcius Cato the Elder (234 BC – 149 BC), Polybius (200 BC – c. 118 BC), Posidonius (c. 135 BC – c. 51 BC), Marcus Vitruvius Pollio (c. 80–70 BC – after c. 15 BC), Athenaeus Mechanicus (died 21 BC), Asclepiodotus Tacticus (1st century BC), Aulus Cornelius Celsus (c. 25 BC – c. 50 AD), Hero of Alexandria (c. 10 AD – c. 70 AD), Sextus Julius Frontinus (c. 40 – 103 AD), Onasander (1st century CE), Aelianus Tacticus (II century CE), Arrian of Nicomedia (c. 86/89 AD – c. after 146/160 AD), Apollodorus of Damascus (II century CE), Polyaeus (II century CE), Sextus Julius Africanus (c. 160 AD – c. 240 AD), Publius Flavius Vegetius Renatus (IV century CE), Urbicius (V-VI century CE), Syrianus Magister (VI CE), Maurice (r. 582 AD – 602 AD), Leo VI the Wise (r. 886 AD – 912 AD),

Constantine VII Flavius Porphyrogenitus (17–18 May 905 AD – 9 November 959 AD), Nikephoros II Phokas (r. 963 AD – 969 AD), Hero of Byzantium (X century CE), Nikephoros Ouranos (c. 980 AD – c. 1010 AD), Kekaumenos (XI century CE), Michael Tarchaneiotes Glabas (c. 1235 AD – after 1304 AD), Theodore I Palaeologus (c. 1290 AD – 24 April 1338 AD).

Military theory of the Western Mediaeval age and Renaissance united Ancient inheritance and new literature canons (Raymond Lully (c. 1232 – c. 1315), Pierre Dubois (ca. 1255- post 1321), Geoffroi de Charny (1306-1356), Honoré Bonet (c. 1340 – c. 1410), Christine de Pizan (1363- ca. 1430), Conrad Kyaser (1366- post 1405), Mariano di Jacopo detto Il Taccola, (1382 - ca. 1453), Leonardo Bruni (1370 – 1444), Roberto Valturio (1405–1475), Jean de Bueil (1406- 1477), William Worcester (1415 – c. 1482), John Neele (XV century), Niccolo di Bernardo dei Machiavelli (1469 1527), Antonio Cornazzano (1483 - 1484), Tartaglia (Niccolo Fontana) (1500-1557), Blaise de Lasseran-Massencôme, seigneur de Montluc (c. 1502 – 1577), Raimond de Beccarie de Pavie, Seigneur de Fourquevaux (1509-1574), Ambroise Pare (1510 - 1590), Don Bernardino de Mendoza (1540 - 1604), Bertrand de Loque (b. between ca. 1540-1550, d. after 1600), Giorgio, Count of Huszt Basta (1544 - 1607), Justus Lipsius (October 18, 1547 - March 23, 1606), Matthew Sutcliffe (ca. 1550- 1629)). In the context of this tradition emerged the branch of applied philosophy “theory of just war”, which still essentially influences the political and legal aspects of war.

Military leaders of the Enlightenment established academic links with civil intellectuals, repeating the Ancient model, which included personal communication (like in the case of Gottfried Wilhelm Leibniz and Prince Eugene Francis of Savoy [16]), Immanuel Kant and Prussian officers [10, p. 113, 127], among them was Leopold Hermann Ludwig von Boyen (1771 - 1848), Prussian field-marshal, minister of war of Prussia; there are some mentions that field-marshal August Wilhelm Antonius Graf Neidhardt von Gneisenau (1760 – 1831) studied I. Kant’s works [10, p. 41].

European military academies maintained relations with the civil intellectuals. Up to 1870 military academies in Berlin and Munich had philosophy as a compulsory course; libraries of Germany, France, USA [6], Great Britain offered wide range of philosophic literature. In the recently published list of the books of Carl von Clausewitz’ library we can find, besides sources on strategy and tactics, writings of Wilhelm von Humboldt, Friedrich Schiller, Friedrich Schleiermacher. Thomas More, George Gordon Byron, Johann Gottlieb Fichte, William Shakespeare, Charles-Louis Montesquieu [3].

Military leaders of the Western world had never loose their relations with civil society, with its intellectual leaders and academic community. This level of communication can be named as basic, it reflects general awareness of the officers in realms other than professional interests – in philosophy, literature, history. This level can be described as leaking the critical assessment of ideas and methods, obtained from the extra-military academia.

Academic civil-military relations can be much complicated. For example, during the Second World War professor of history of the Yale University was involved into the work of the Office of Strategic Services, and during the Cold War, he became a founder of the analytic service of CIA [9]. Importance of proper employment of these relations is caused by the high level of responsibility of the military decision-maker, since they reflect a certain type of the national strategic culture, which is being influenced by non-military causes, mainly researched by the social sciences and humanities. Mere awareness cannot satisfy the requirements of the operational and strategic levels of command, thus new level of competence is needed: the level of mastering, which could help to avoid under- and overestimation the extra-military factors.

Critical treatment of authorities, sources of information, accustomed schemes of thinking are the basis of the pragmatism of military consciousness. However, the realization of the “mastering” during military service can be complicated by the various causes, specific to such conservative structures like armed forces. The complexities

with military intellectualism, both institutional and scholarly, are described in the classic book of M. Janovitz "The professional soldier": "In the military profession, as in any profession, self-criticism is an essential prerequisite in effecting change. But if it is to be more than self-castigation, self-criticism must have significant intellectual content. Intellectual ferment very often means stimulation from "the outside", even though the "outsider" may be found within the profession. The rise of the military manager has meant that greater effort has been exerted among officers to keep abreast of intellectual currents outside the profession. Ironically, the military profession seems to be vulnerable to new fashions in intellectual life, even before they have been submitted to adequate scrutiny.

Although military leaders do not think of themselves as intellectuals, their approach toward intellectual activity is a curious mixture. The military profession, because it emphasizes education and schooling, has a formal respect for intellectual achievement. The military manager must be prepared to make use of intellectual accomplishments, because he is so concerned with producing scientific solutions to complex administrative and organizational problems. Since the destructive capacities of weapons have virtually eliminated trial and error, military commanders are required to do their military planning more effectively. In such a setting, the products of intellectual efforts are deeply respected, to the measure of their practical worth.

Moreover, the educated man is seen as having an intrinsic merit as well. The military leader believes that the research scientist and university professor is a dedicated public servant like himself, and, as such, is immune to the excesses of sheer commercial pursuits. The military stand in respect for those men in civilian society who devote their life to intellectual pursuits, although there are important service differences. Of the services, the Navy displays the least respect for intellectual – civilian and military.

Negativism toward intellectual pursuits is rooted partially in the fear that unguided intellectualism produces irresponsibility. Clearly, action, and responsibility for one's action, are more valued than reflection in any

organization where combat is the basic goal. Thus, despite its propensity to introduce technological change, the military establishment remains resistant to sudden innovations or brilliant insights which might cause doubt and temporary paralysis. Among professional soldiers, anti-intellectualism can also express itself in an uncritical veneration of the military treatises of the past which, with almost metaphysical reverence, are taken as permanent contributions to military doctrine. Another manifestation of anti-intellectualism is the reduction of complex problems to technical formulations. Ideas are judged as practical or impractical after there has been a staff study by men who can exaggerate the power of their "generalist" thinking... The ability of the military intellectual to use social science hinges upon organizational arrangements, because intellectual activity has become a complicated group activity. On the one hand, the military intellectual requires detachment from immediate policy questions in order to produce new ideas and new solutions. On the other hand, he requires access to the military elite in a staff capacity if his endeavors are to be realistic and if they are to be brought to bear on the professional life of the military establishment. Attempts to utilize the social sciences for strategic issues in the military establishment have not been conspicuously successful, in part because of an inability to achieve a proper balance between detachment and involvement. Some of the most conspicuous efforts have been tied too closely to immediate operational problems. At the war colleges, including the National War College, advanced research groups have been established to draw upon developments in the social sciences. These enterprises have not been considered highly successful, partly because expectations were too great and partly because the armed forces have been reluctant to underwrite sufficient long-term support. Nor have efforts to utilize social science by means of semi-independent research groups, under military sponsorship, been profoundly successful, except in the field of economics, where these enterprises have been effectively linked with both the military establishment and the most competent university-based social scientists. The efforts of the military intellectual will

remain hampered until the university community develops a more organized and more sustained concern with the social science study of military and national security affairs” [8, p. 430-435]. The ideas expressed in 1960 are still relevant, though scholars, both civil and military, brought more complexity into their interaction often refusing to admit the failures of the methods which showed their non-applicability.

Sometimes professional conservatism can essentially interfere making the right decisions, which can have fatal consequences. Strategic blunders of the initial stage of the First World War plausibly correlate the character of the strategic cultures of France and Germany. At the beginning of the XXth century, the most fashionable thinker in France was Henry Bergson, whose personal and scholarly influence was so powerful, that this obtained a name “Bergsonian plot in the French staff”, had not met its critics. Ideas of intuition as the main method of cognition and “*élan vital*” [17, 18], which were embraced by the intellectual community of France (which included French higher generals as well) showed their irrelevance in the first months of the First World War. Intuition could not replace strategic planning, and “total offensive” as the analogue of “*élan vital*” without properly defined aim and not corresponding the real situation on the battlefield, could make positive results only occasionally (which did not happen in 1914).

However, if the proposal to follow the ideas the founder of the French rationalism Rene Descartes was accepted [15], than deductive foundations of the strategic decisions could have absolutely the same effect as Bergson’s ideas. Even before the First World War, in 1912, Bergson received fundamental criticism from Bertrand Russell, which remained mostly unheard by the French civil and military intellectuals. In the interwar period even the public defeat that Bergson suffered from Albert Einstein did not decrease the Bergson’s authority, at least in the military community. Maurice Gamelin, “general-professor”, one of the authors of defeat of France in 1940, was Bergson’s sympathetic as well. In spite of profound critique of the interwar “leader of thoughts”

in France, military intellectuals were not able to express any doubt about effectiveness of the strategic decisions, which correlated with popular, but erroneous cognitive schemes, and France and her allies paid high price for this. Awareness and education do not necessary lead to the level of “mastering”, but they can be a source of illusions and fatal myths.

Nevertheless, history describes cases when military leaders showed sufficient level of competence that helped to avoid becoming victims of the wrong ideas. In the interwar period, German generals Friedrich von Rabenau and Hans von Seeckt were forced to defend their plans of reforms of the German army against attacks of the veterans of the First World War, psychologists Ernst Junger and Kurt Hess [4, p. 57-62]. Balanced and well-reasoned criticism of new approaches to war allowed to complete successfully reform of Reichswehr. But, if to apply counterfactual model and to assume that Hess and Junger had been higher officers, than in this case only competence of Rabenau and Seeckt would not be enough to defend the plan of the reforms.

Conclusions. Any war is a realization of an epistemological scheme. Success in war depends on the understanding of advantages and disadvantages of these schemes by the military leaders. The tasks of a military leader are not limited by searching of advantages and disadvantages of metastrategic factors, which influence strategic culture. The obtained solution has to be implemented into the process of making strategic decisions, which can be severely interfered by a “strategic mainstream”.

Academic civil-military relations can be a factor which would be able to ease the tasks of a military intellectual, offering a complete critique, refutation or proof of these cognitive schemes and methods, which can play central role in the process of strategic decision-making. The better an officer could understand the complexity of factors, which influence strategic culture, the bigger chances he has to use that advantage, which is offered by the highest level of the competence, which is called “mastering”.

References

1. Bond B. The Victorian Army and the Staff College 1854- 1914. – London: Eyre Methuen, 1972. – 350 p.
2. Butler W.F. Charles George Gordon. – London: MacMillan and Co, New York: 1892. – 255 p.
3. Clausewitz Book List // https://thestrategybridge.org/s/Clausewitz_Book_List_31Jul18.pdf
4. Corum J. The Roots of Blitzkrieg. Hans von Seeckt and German Military Reform. – Lawrence: University Press of Kansas, 1992. – 274 p.
5. Downs D.A., Murtazashvili I. Arms and University. Military Presence and the Civic Education of Non-Military Students. – Cambridge University Press, 2012. – 441 p.
6. Gruber I.D. Books and the British Army in the Age of the American Revolution. - Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2010. – 325 p.
7. Huntington S. The Soldier and the State. The Theory and Politics of Civil-Military Relations. – Harvard University Press, 2000. – 534 p.
8. Janowitz M. The Professional Soldier. A Social and Political Portrait. – New York: The Free Press, 1960. – 464 p.
9. Kent Sh. Strategic Intelligence for American World Policy. - Princeton: Princeton University Press, 1966. – 251 p.
10. Kuehn M. Kant: a Biography. – Cambridge: Cambridge University Press, 2001. – 544 p.
11. Luvaas J. The Education of an Army. – The University of Chicago Press, 1964. – 451 p.
12. Lyons, G. M., Masland J.W. Education and Military Leadership. A Study of the ROTC. - Princeton University Press, 1959. – 252 p.
13. Military Education. Past, Present and Future / Ed. by G.C. Kennedy, K.Neilson. – Praeger, 2002. – 239 p.
14. Neiberg M. Making Citizens-Soldiers. ROTC and Ideology of American Military Service. – Harvard University Press, 2000. – 264 p.
15. Perrier De La Bâthie. De Descartes au Général X... – Paris: Charles-Lavauzelle & Cib., 1926. – 235 p.
16. Prince Eugene: General-Philosopher and Art Lover. – Vienna: Belvedere, 2010. – 332 p.
17. Queloz D. De la Manœuvre Napoléonienne à l'Offensive à Outrance. La Tactique Générale de l'Armée Française 1871-1914. – Paris: Economica, 2009. – 564 p.
18. Snyder J. The Ideology of the Offensive: Military Decision Making and the Disasters of 1914. - Ithaca and London: Cornell University Press, 1984. – 267 p.
19. Watson C.A. Military Education. A Reference Handbook. – Praeger Security International, 2007. – 190 p.
20. Wiarda H. J. Military Brass vs. Civilian Academics at the National War College. A Clash of Cultures. – Lexington Books, 2011. – 160 p.

Резюме

Лобода Ю. О. кандидат філософських наук,
доцент, провідний науковий співробітник
НУОУ імені Івана Черняхівського

АКАДЕМІЧНІ ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВІ ЗВ'ЯЗКИ: ОСНОВНІ РІВНІ

В статті на основі огляду джерел з історії воєнної теорії та сучасних праць з проблем академічної цивільно-військової взаємодії були узагальнені рівні компетенції, які корелюють або мають вплив на утворення національних стратегічних культур. Перший рівень – це обізнаність, інформованість про метастратегічні фактори, який досягається через самоосвіту чи здобуття додаткової освіти; він характеризується відсутністю критичного осмислення отриманої інформації. Найвищий рівень компетентності – це опанування («mastering») ідеями та методами, які пропонують цивільні науки та освіта. На цьому рівні офіцер розуміє переваги та недоліки напрацювань позаплітарних наук, здатен використовувати це розуміння на свою користь.

Ключові слова: національна стратегічна культура, професійна військова освіта, компетенція, критичне мислення.

Марценюк М. О. кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри психології
Мукачівський державний університет
<https://orcid.org/0000-0002-2485-9624>

ЗДОРОВА ПОВЕДІНКА ТА ЇЇ ПОРУШЕННЯ В СВІТОСПРИЙМАННІ СУЧАСНОЇ МОЛОДІ

Стаття присвячена вивченню уявлень сучасної молоді щодо здорової поведінки та порушень, а також їх місця в світосприйманні молоді. Розглянуто поняття «здоров'я» з погляду різних вчених та дослідників минулого і сучасності. Досліджено та розкрито позицію цінності здоров'я та ЗСЖ. Проаналізовано результати емпіричного дослідження із застосування кореляційного аналізу та висвітлені основні тенденції та причини порушень здорової поведінки у сучасному молодіжному середовищі.

Ключові слова: здоров'я; здоровий спосіб життя; молодіжне середовище; здорова поведінка; нездорова поведінка.

Постановка проблеми. Значення здоров'я в житті кожної людини та суспільства набуває сьогодні все більшої ваги. Центр профілактичних зусиль сьогодні зміщується із конкретних розладів на загальне зміцнення здоров'я. Все більшого значення набувають дослідження здоров'я в контексті гуманітарних дисциплін, особливо соціальної психології, яка займається дослідженням механізмів, що орієнтують на здоровий спосіб життя, пропагандою превентивної поведінки [7].

Показники здоров'я розглядаються у сучасному соціумі, як кумулятивні індикатори рівня благополуччя суспільства в цілому та окремих його прошарків. Численні дослідження показують, що стан здоров'я людей в Україні постійно знижується, тому збереження та зміцнення здоров'я людини є актуальною проблемою і турботою нашої держави. Здоров'я людини є досить складним феноменом та може розглядатися як філософська, соціально-економічна, біологічна, медична, соціальнопсихологічна категорія, як об'єкт споживання, внесення капіталу, як індивідуальна і суспільна цінність, явище системного характеру, динамічне, постійно взаємодіюче з оточуючим середовищем, що, у свою чергу, також постійно змінюється [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема здоров'я особистості привертає увагу багатьох дослідників. Так, серед вітчизняних та зарубіжних дослідників питання, пов'язані із різними аспектами психічного здоров'я, розглядали:

О. В. Алексєєв (настрій і здоров'я); М.Й. Боришевський (психологія самоактивності та суб'єктного розвитку особистості як саморегульованої соціально-психологічної системи); Б.С. Братусь (аномалії особистості); І.В. Дубровіна (психологічне здоров'я учасників освітнього процесу); Л.Д. Дьоміна, І.О. Ральникова (психічне здоров'я та захисні механізми особистості); Г.В. Ложкін, М.І. Мушкевич, О. В. Наскова, І.В. Толкунова (психологія здоров'я людини); С.Д. Максименко (генетична психологія); Г. С. Нікіфоров (психологія здоров'я); В. М. Панкратов (саморегуляція психічного здоров'я); Д.Д. Федотов (збереження психічного здоров'я); О.В. Хухлаєва (особливості психічного здоров'я студентів); О.Я. Чебикін (проблема емоційної стійкості) та інші. Серед цілого ряду авторських позицій переважають наукові погляди, згідно з якими психологічне здоров'я розуміється як здатність особистості до самореалізації, самоактуалізації, адекватного самоприйняття себе та світу: В. Франкл, А. Маслоу (психологічне здоров'я як здатність особистості до самореалізації, самоактуалізації); А. Адлер, Е. Фромм (міжособистісні стосунки як важливий критерій психічного та психологічного здоров'я); а також дослідження С. Московичі, К. Ерзміш у яких проблема хвороби та здоров'я розглядається в руслі теорії соціальних уявлень та інші [4]. Рівень здоров'я людини визначається умовами життєдіяльності: навчання, праці та побуту, добробутом та гігієнічною культурою, а

найбільше - способом життя. Спосіб життя включає в себе такі категорії, як рівень життя, якість його та стиль. Урахування важливості способу життя, поведінки у сфері здоров'я, як найважливіших детермінант здоров'я, не викликає сумніву [7].

Проблема формування здорового способу життя розкривається у соціальних дослідженнях Т. Бондар, О. Карпенко, П. Яременко, О. Балакіревої, Е. Фоміна та інших; у психологічних дослідженнях Т. Титаренко, С. Максименка, М. Боришевського, М. Марценюк, Л. Лепіхової, О. Кляпець та інших вітчизняних науковців. Як показує аналіз досліджень, проблема здоров'я людини, як фізичного так і психічного, збереження та підвищення їх рівня, а також урахування важливості способу життя, поведінки у сфері здоров'я, як найважливіших детермінант здоров'я, є актуальною та потребує подальшого вивчення.

Мета статті. Наша робота має за мету визначити та окреслити уявлення сучасної молоді щодо здоров'я та здорової поведінки, а також емпірично дослідити основні причини її порушень.

Методи дослідження. В процесі роботи були використані такі методи дослідження як: теоретичний аналіз, систематизація науково-теоретичних і методичних джерел, емпіричні методи (стандартизовані методики, спостереження, бесіди); методи обробки та інтерпретації даних (кількісні та якісні із застосуванням методів математичної статистики, а саме кореляційного аналізу за Пірсоном).

Виклад основного матеріалу. Здоров'я людини є досить складним феноменом та може розглядатися як філософська, соціальна-економічна, біологічна, медична, соціально психологічна категорія, як об'єкт споживання, внесення капіталу, як індивідуальна і суспільна цінність, явище системного характеру, динамічне, постійно взаємодіюче з оточуючим середовищем, що, у свою чергу, постійно змінюється. У сучасних дослідженнях проблеми здоров'я виокремлюються біомедичний, соціальний та гуманітарний підходи. У сучасних гуманітарних уявленнях здоров'я представлено як «здоров'я для», що дає можливість говорити про ті можливості, які

здоров'я надає людині. Здоров'я в рамках цього підходу є одним з найважливіших ресурсів, які необхідні людині для того, щоб реалізовувати свій потенціал, свої можливості в усіх сферах життєдіяльності. Сьогодні здоров'я визначається як гармонійне поєднання фізіологічних, психологічних (особистісних, душевних) та соціальних факторів, які забезпечують внутрішнє благополуччя індивіда. Фізичне здоров'я є фундаментом загального здоров'я людини, та передбачає гарне самопочуття, бадьорість, наявність енергії, працездатність та відсутність патологічних симптомів [3].

На думку А. Маслоу, поняття «здоров'я» можна трактувати як розвиток і рух у бік само актуалізації. Про самоактуалізованих особистостей можна говорити, що вони вже досягли достатнього рівня задоволення своїх базових потреб. А далі ними рухає мотивація більш високого порядку, що називається — метою мотивації. Ідеться про людей, які впевнені в собі, їхня потреба в любові задоволена, у них є друзі, вони почувають себе улюбленими й гідними любові, у них є статус і місце в житті, вони користуються повагою інших та достатньою мірою відчують власну цінність і самоповагу [4, С.64].

Основні положення, розроблені Г. Олпортом, складають основу гуманістичної ідеї здорової особистості. Як кожен персоніст, Г. Олпорт значну, але більш прискіпливу увагу присвятив розгляду поняття особистості, описавши і класифікувавши понад п'ятдесят різноманітних визначень. Це дало змогу досліднику виявити методологічну помилку сучасної йому психології: на його думку, майже відсутні визначення здорової особистості, а теорії особистості будуються на вивченні, як правило, нездорових або незрілих особистостей [4, С.69]. Невід'ємною частиною Олпортовської моделі здорової особистості є критерії психологічної зрілості. Їх виділяють шість:

- 1) широкі межі — Я, активна участь у трудових, сімейних та соціальних взаєминах;
- 2) здатність до теплих, сердечних соціальних контактів (дружної інтимності та співчуття);
- 3) емоційна стійкість і самоприйняття;

4) реалістичне сприймання людей, об'єктів, ситуацій, вибудовування реальних цілей, досвід та рівень домагань;

5) здатність до самопізнання і наявність почуття гумору (самооб'єктивність – чітке уявлення про свої сильні та слабкі сторони);

6) цілісна життєва філософія (домінуюча ціннісна орієнтація, яка складає об'єднуючу основу життя).

Відповідно до аналізу праць автора, можна зробити висновок про те, що Г. Олпорт бачив особистісний ріст як безперервний процес становлення, який триває протягом життя і визначається пріоритетними цілями. [4, С.72].

Так, теорія здорової особистості А. Елліса передбачає різноспрямованість потенціалу, раціональність когніцій, відповідальне ставлення до життя. Дослідник Л.А. Руїс, обґрунтовуючи методологічні засади психології здоров'я, аналізує модель комплексного процесу «здоров'я-хвороби» (ПЗХ). Він виділяє три рівні моделі ПЗХ:

1. Макросоціальний: взаємовідносини між суспільно-економічною формацією як єдиним цілим і станом здоров'я населення.

2. Груповий: відношення між способом і умовами життя певної групи населення (країни, міста).

3. Індивідуальний: відношення між індивідуальним стилем життя, умовами життя і станом здоров'я [4, С.81].

Д.Шульте пропонує для організації досліджень окремих проблем здоров'я використовувати «модель здоров'я», яка, за його словами, аналогічна до «моделі хвороби» і включає в себе 4 площини:

- передумови здоров'я (біологічні, соціальні, психологічні чинники, превентивні й саногенні фактори);
- власне здоров'я (відчуття щастя, задоволеність, відсутність дефекту);
- добре самопочуття (відсутність скарг і хворобливих симптомів);
- наслідки здоров'я (роль здорової людини і свобода поведінки).

У побудові даної моделі автор виходить з визначення здорової людини П. Беккера: здоровою є працездатна людина, яка оптимально відповідає «нормальним» рольовим очікуванням і в змозі справитися зі щоденними вимогами, в результаті чого не має потреби приписувати їй особливу роль хворого. Фрейд З. уважав психологічно

здоровою людину ту, яка здатна узгодити принцип задоволення з принципом реальності. На думку К. Юнга, здоровою може бути особа, яка асимілювала зміст свого несвідомого й вільна від захоплення будь-яким архетипом. [4, С.82].

Молодь – це окрема (відносно велика) соціально-демографічна група, яка вирізняється за сукупністю вікових характеристик, особливостей соціального становища та обумовлених тим і іншим соціально-психологічних якостей, що визначаються суспільним ладом, культурою, закономірностями соціалізації, вихованням в умовах певного суспільства. Збереження й зміцнення здоров'я молодого покоління є актуальною проблемою і турботою будь-якої сім'ї, держави і справедливо вважається багатством нації, яка покладає надії у подальшому прогресивному розвитку на своїх нащадків [5; 8; 9].

За даними медичних і психологічних спостережень (В. Г. Каменська, С. В. Зверева, І. Є. Мельникова), стосовно розвитку старшокласників наводяться тривожні показники стану їх здоров'я. Так, з початку 1990-х років ті чи інші захворювання, спричинені пережитими стресами, відмічались у 75 % старшокласників, до кінця 90-х цей показник зріс серед випускників загальноосвітніх шкіл до 85 %. Виявлено, що в 79 % учнів відмічається стан емоційного напруження, а 85 % учнів мають різні хронічні захворювання. У період, коли підлітки наближаються до старших класів, їх захворюваність на нервово-психічні та серцево-судинні розлади збільшується в півтора-два рази. Такий стан здоров'я молоді спеціалісти пояснюють складними соціально-економічними умовами пережитого десятиріччя 90-х років, що супроводжувалися суб'єктивним сприйняттям несприятливих наслідків соціальної нестабільності в суспільстві та, відповідно, в родинах, економічною кризою, втратою відчуття перспективи й неможливості обрати стійку систему цінностей. Відтак особистісна нестабільність спричинила серед молоді ускладнення самостійного й адекватного розв'язання проблем особистісного та професійного самовизначення [8].

У працях зарубіжних дослідників, присвячених вивченню уявлень про

здоров'я і здорової людини в різних професійних і статеворольових групах, було виділено три складових уявлення про здоров'я:

- 1) адаптація, пристосування, що включає поняття норми, адекватності, працездатності, зовнішньої привабливості;
- 2) внутрішня згода (гармонія, упевненість, спокій, здоровий глузд);
- 3) самореалізація (активність, цілеспрямованість, творчість, тощо) [4].

У дослідженні І.Б. Бовіної методом асоціацій вивчалася структура уявлень про здоров'я і хворобу в молодіжному середовищі серед студентів ЗВО. Констатовано, що складовими ядра уявлень про здоров'я є: спорт, краса, сила, радість, бадьорість життя. Периферійну систему утворюють поняття: посмішка, гарний настрій, добре самопочуття, щастя, правильне харчування, веселощі, упевненість у собі, вітаміни, енергія, активність, свіже повітря. Здоров'я виявилася необхідною складовою успішності людини. При цьому І.Б. Бовіна доходить висновку, що ключовими елементами уявлення про здоров'я є характеристики поведінки, пов'язані з підтримкою здоров'я, позитивних емоційних виявів і фізичного благополуччя [2].

У цілому молодь має правильне, адекватне уявлення про життєвий зміст понять «здоровий спосіб життя» і «нездоровий спосіб життя» з їх соціально-психологічними наслідками. ЗСЖ є надійним потенціалом професійної ефективності, життєвого задоволення та успішності. Внаслідок нездорового способу життя людина потрапляє в ситуацію соціального обмеження, залежності від оточення, жалю і смутку. Все це є знанням сучасної молоді про можливий спосіб життя та його наслідки. Проте в даному разі знання – це тільки фундамент, на якому може піднятися будівля, якість якої ініціюватиметься суб'єктивним, індивідуальним вибором кожного. Мотивація такого вибору не проста, як не є простою і смисловою будова свідомості. Згідно з ідеями Л.С. Виготського, смисли, вкорінені в буття, опредмечуються в діях та людській мові, а індивідуальна свідомість не зводиться лише до знання і, як відношення до світу, психологічно розкривається

системою смислів, що є продуктом розвитку мотивів діяльності [7].

Здоровий спосіб життя далеко не завжди позитивно оцінюється в молодіжному середовищі. Цьому перешкоджають перш за все вікові особливості молодої людини. Піклуватися про власне здоров'я, як вважає велика частка молоді, це справа людей похилого віку чи інвалідів, а нормальні юнаки та дівчата мають великий ресурс, який дає їм змогу хронічно перевантажуватися, ризикувати, не помічати власних шкідливих звичок заради швидких заробітків, кар'єрного просування, досягнення матеріальної незалежності від батьків тощо. Типовою причиною формування негативного ставлення молоді до власного здоров'я є гостре переживання кризових життєвих ситуацій. Якщо все так погано, якщо мене не кохають, якщо я не вступив до ЗВО, мене не взяли на роботу, то про яке здоров'я йдеться? Індивідуальні стратегії опанування нерідко далекі від конструктивних, самозберігаючих. Зорієнтованість молоді на нездоровий спосіб життя є одним з показників загальної життєвої некомпетентності, адже наявність таких орієнтацій суттєво знижує ймовірність професійного зростання, швидкого кар'єрного просування, досягнення життєвого успіху [9].

Для кращого розкриття теми статті було проведено емпіричне дослідження. Для дослідження було використано наступні методики [6; 10]:

1. Опитувальник порушень здорової поведінки О.Л. Луценко й О.Є. Габелкової.

2. Тест-опитувальник А.В. Зверькова і Е.В. Ейдмана «Дослідження вольової саморегуляції»;

3. Опитувальник Міні-мульт (скорочений багатофакторний опитувальник для дослідження особистості);

4. Опитувальник Плутчика-Келлермана-Конте «Індекс життєвого стилю».

Результати даного дослідження були оброблені за допомогою кореляційного аналізу за Пірсоном. Проведений нами кореляційний аналіз показав, що значимо корелюють між собою шкали, як от: Емоційна некомпетентність та Істерія ($r = 0,505$); Емоційна некомпетентність та Психастенія ($r = 0,537$); Наполегливість та

Самовладання ($r = 0,617$); Наполегливість та Гіперкомпенсація ($r = 0,521$); Іпохондрія та Депресія ($r = 0,663$); Іпохондрія та Істерія ($r = 0,803$); Іпохондрія та Психастенія ($r = 0,687$); Іпохондрія та Шизоїдність ($r = 0,622$); Депресія та Істерія ($r = 0,671$); Депресія та Психопатія ($r = 0,570$); Депресія та Паранойяльність ($r = 0,649$); Депресія та Психастенія ($r = 0,677$); Депресія та Шизоїдність ($r = 0,572$); Істерія та Психопатія ($r = 0,503$); Істерія та Психастенія ($r = 0,604$); Істерія та Шизоїдність ($r = 0,506$); Психопатія та Психастенія ($r = 0,531$); Психопатія та Шизоїдність ($r = 0,624$); Паранойяльність та Психастенія ($r = 0,533$); Паранойяльність та Шизоїдність ($r = 0,676$); Паранойяльність та Регресія ($r = 0,508$); Психастенія та Шизоїдність ($r = 0,722$); Регресія та Проекція ($r = 0,528$); Регресія та Гіперкомпенсація ($r = 0,576$); Проекція та Гіперкомпенсація ($r = 0,587$). 184 Це може виступати свідченням про схильність молодшої людини до егоцентризму, імпульсивності, емоційної незрілості, емоційної некомпетентності, пасивності, поганого пристосування, труднощів в міжособистісному спілкуванні, конфліктності, схильності до депресивних переживань, а також, того, що вона ще не стикалася з проблемами зі здоров'ям, і тому може досить легковажно до нього ставитися, не задумуватися про наслідки, поводитися так як модно, нехтувати власною безпекою.

Відзначимо, що обернено корелюють між собою шкали: Наполегливість та Депресія, де наявний помірний, обернений зв'язок ($r = -0,483$), Наполегливість та Психастенія ($r = -0,429$), Наполегливість та Регресія ($r = -0,462$), Наполегливість та Гіперкомпенсація ($r = -0,521$), що свідчить про наявність у наполегливих людей захисного механізму – гіперкомпенсації, Самовладання та Регресія ($r = -0,444$), що вказує на те, що чим більше людина контролює свої почуття та поведінку, тим більше вона прагне уникати тривоги шляхом переходу на більш ранні стадії розвитку, тобто для неї може бути притаманною регресивна поведінка як захисний механізм психіки.

Такі результати можуть свідчити про недосвідченість в побудові міжособистісних

стосунків, боязні невдач, надання переваги стратегії уникнення над стратегією долаття перешкод, браку особистого життєвого досвіду та досвіду в соціальних контактах.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи вищевикладене, можна справедливо зазначити, що здоров'я – це стан повного фізичного, психічного і соціального благополуччя, а не лише відсутність хворобливих змін. Це досить узагальнене визначення скоріше характеризує те, до чого слід прагнути, бачити бажане дійсним. Здоров'я – це, насамперед, стан організму, в якому поєднуються відповідність структури і функції, а також властивість регулюючих систем підтримувати постійність внутрішнього середовища (гомеостаз). Здоров'я полягає в тому, що у відповідь на дію щоденних подразників виникають адекватні реакції, які за характером, силою, часом і тривалістю дії властиві більшості людей. Поняття «здоров'я» розглядалося представниками різних психологічних концепцій. І кожен з них тлумачив поняття «здоров'я» з своєї точки зору. Вивчаючи позицію цінності здоров'я та ЗСЖ в світосприйманні молоді та ставлення молоді до здорової поведінки можна стверджувати, що у цілому молодь відзначає здоров'я в переліку своїх пріоритетів, має правильне, адекватне уявлення про життєвий зміст понять «здоровий спосіб життя» і «нездоровий спосіб життя» з їх соціально-психологічними наслідками. Для них ЗСЖ є надійним потенціалом професійної ефективності, життєвого задоволення та успішності. Внаслідок нездорового способу життя людина потрапляє в ситуацію соціального обмеження, залежності від оточення, жалю і смутку. Все це є знанням сучасної молоді про можливий спосіб життя та його наслідки. Проте в даному разі знання – це тільки фундамент, на якому може піднятися будівля, якість якої ініціюватиметься суб'єктивним, індивідуальним вибором кожного. Перспективу подальших розробок вбачаємо у психологічних розробках просвітницьких тренінгів для підлітків та молоді з метою пропагандування ЗСЖ та формування ціннісного ставлення до нього.

Список використаних джерел

1. Амосов М.М. Роздуми про здоров'я / М.М. Амосов. – К.: Здоров'я, 1990. – 258 с.
2. Бовина И.Б. Представление о здоровье и болезни в молодежной бреду / И.Б. Бовина // Вопросы психологии. – 2005. – № 3. – С. 90 – 96.
3. Васильева О.С. Психология здоровья человека: эталоны, представления, установки: учеб. пособие для студ. вузов / О.С.Васильева, Ф. Р.Филатов. – М.: Академия, 2014. – 352 с.
4. Коцан І.Я. Психологія здоров'я людини/ Коцан І.Я., Ложкін Г.В., Мушкевич М.І. – Луцьк: РВВ: «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2011.– 430 с.
5. Марценюк М.О. Психологічні особливості розвитку ціннісного ставлення до здорового способу життя: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01/ М.О. Марценюк. – Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, 2014.– 198 с.
6. Марценюк М.О. Дослідження причин порушень здорової поведінки у молодіжному середовищі / М.О.Марценюк, В.В.Штима//Наука майбутнього: збірник наукових праць студентів, аспірантів та молодих вчених / гол. ред. колегії В.В. Гоблик; заст. гол. ред. І.І. Алмашій. – Мукачєво: РВВ МДУ, 2019. – Вип. 1(3). – 257 с.
7. Психологічне здоров'я людини в контексті здорового способу життя [Електронний ресурс] / Коробка Л. - Режим доступу: <http://socialscience.com.ua/article/489>
8. Сірко Р.І. Психічне здоров'я у старшому юнацькому віці як предмет психологічного аналізу: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. / Р.І. Сірко. – К.: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2002. – 154 с.
9. Титаренко Т.М. Формування в молоді настанов на здоровий спосіб життя /Титаренко Т.М., Лепіхова Л.А., Кляпець О.Я. – Київ, 2006. – 123 с.
10. Энциклопедия психодиагностики. Психодиагностика взрослых / редактор-составитель Д.Я. Райгородский. - Самара: Издательский Дом "Бахрах - М", 2009. - 704 с.

References

- 1.Amosov M.M., (1990). Rozdumy pro zdorov'ia [Reflections on health] – K.: Zdorov'ia (in Ukrainian).
2. Bovyna Y.B., (2005). Predstavlenye o zdorove y bolezny v molodezhnoi brede [Representations of health and diseases in youth environment] Voprosy psikhologiyi, № 3. 90 – 96 (in Russian).
3. Vasyleva O.S., Fylatov F.R., (2014). Psykholohiya zdorovia cheloveka: etalony, predstavleniya, ustanovky [Psychology of person's health: templates, presentations and installations] / O.S.Vasyleva, F. R.Fylatov. – M.: Akademyia (in Russian).
4. Kotsan I.Ia., Lozhkin H.V., Mushkevych M.I. (2011). Psykholohiia zdorov'ia liudyny [Psychology of human health]. Lutsk: RVV: «Vezha» Volynskogo natsionalnogo universitetu im. Lesi Ukrainky (in Ukrainian).
5. Martseniuk M.O. (2014). Psykholohichni osoblyvosti rozvytku tsinnisnoho stavlennia do zdorovoho sposobu zhyttia [Psychological features of the development of values to a healthy lifestyle]: dys. kand. psykol. nauk: 19.00.01 /K. Instytut psykholohii im. H. S. Kostiuka NAPN Ukrainy (in Ukrainian).
6. Martseniuk M.O., Shtyma V.V., (2019). Doslidzhennia prychnyn porushen zdorovoi povedinky u molodizhnomu seredrovyschi [Research of the reasons of disturbances of healthy behavior in the youth environment] / Nauka maibutnoho: zbirnyk naukovykh prats studentiv, aspirantiv ta molodykh vchenykh / hol. red. kolehii V.V. Hoblyk; zast. hol. red. I.I. Almashii. – Mukachevo: RVV MDU (in Ukrainian).
7. Korobka L., (2011). Psykholohichne zdorovia liudyny v konteksti zdorovoho sposobu zhyttia [Psychological human health in the context of a healthy lifestyle]. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: <http://socialscience.com.ua/article/489> (in Ukrainian).
8. Sirko R.I. (2002). Psykhichne zdorov'ia u starshomu yunatskomu vitsi yak predmet psykholohichnoho analizu [Mental health in adolescence as a subject of psychological analysis]: dys. ... kand. psykol. nauk: 19.00.01. /K.: Instytut psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy (in Ukrainian)..
9. Tytarenko T.M., Liepikhova L.A., Kliapets O.I. Formuvannia v molodi nstanov na zdorovy sposib zhyttia [Formation of youth guidelines for a healthy lifestyle]. Kyiv, 2006. – 123 p. (in Ukrainian).
10. Entsiklopediya psykhodyahnostyky. Psykhodyahnostyka vzroslykh (2009). [Encyclopedia of psychodiagnostics. Psychodiagnostics of adults] / redaktor-sostavitel D.Ia. Raihorodskiy. - Samara: Yzdatelskiy Dom "Bakhrakh – «M» (in Russian).

Резюме

Марценюк М. кандидат психологических наук,
старший преподаватель кафедры психологии
Мукачевский государственный университет

**ЗДОРОВОЕ ПОВЕДЕНИЕ И ЕГО НАРУШЕНИЯ В МИРОВОСПРИЯТИИ
СОВРЕМЕННОЙ МОЛОДЕЖИ**

Статья посвящена изучению представлений современной молодежи относительно здорового поведения и нарушений, а также их места в мировосприятии молодежи. Рассмотрено понятие «здоровье» с точки зрения разных ученых и исследователей прошлого и современности. Исследовано и раскрыта позиция ценности здоровья и ЗСЖ. Проанализированы результаты эмпирического

исследования из применения корреляционного анализа и освещены основные тенденции и причины нарушений здорового поведения в современной молодежной среде.

Ключевые слова: здоровье; здоровый образ жизни; молодежная среда; здоровое поведение; нездоровое поведение.

Summary

Maritsenyuk M. candidate of psychological science,
senior lecturer, Department of psychology
Mukachevo state university

HEALTHY BEHAVIOR AND ITS VIOLATION IN THE WORLD PERCEPTION OF MODERN YOUTH

Introduction. The article deals with the topical issue of modernity – an idea of modern youth as to the healthy behavior and its violation, also its place in youth's perception. It is emphasized that the problem of healthy person as physical so psychological, preservation and enhancement of its level taking into account the importance of lifestyle, health behavior as the main important determinant of health is relevant and further study has been needed. The notion "health" from the point of view of different scientists and investigators of past and present has been considered. As research analysis shows the problem of person's health as physical so psychological, preservation and enhancement of its level taking into account the importance of lifestyle, health behavior as the main important determinant of health is relevant and the further study has been needed.

The position of the value of health and healthy lifestyle in the worldview of youth and their attitude to healthy behavior and its violation has been researched and disclosed. It has also been indicated that healthy lifestyle isn't always evaluated in youth environment and the problem is with age peculiarities of young person. As young people consider, care of one's own health - is the case of the elderly or disabled but they have great resource which gives them the ability to reboot, risk and not notice their own bad habits for the sake of quick earnings, career advancement, achieving material independence from parents etc. A typical reason for the formation of negative attitudes of young people to their health is acute experience of crisis life situations.

The results of empirical research with the use of correlative analysis and main tendencies and reasons for disorders of healthy behavior in modern youth environment have been analyzed and highlighted. The conclusions have been made that, in general, young people mention health in their list of priorities, have correct and adequate representation about vital meaning of the concepts "healthy lifestyle" and "unhealthy lifestyle". However, they can be careless to their own health and not think about the consequences, behave as it is fashionable and neglect their own safety as they consider that care about own health is the case of the elderly or disabled.

Purpose. Our aim is to identify and outline the ideas of modern youth of health and healthy behavior, also to investigate empirically the root causes of its violations.

Methods. In the process of work there have been used such methods of investigation as: theoretical analysis, systematization of scientific-theoretical and methodological sources, empirical methods (standardized methods, observations, conversations); methods of data processing and interpretation (quantitative and qualitative methods of mathematical statistics, namely Pearson correlation analysis).

Originality. The scientific novelty of the article is research and coverage of the position of modern boys and girls regarding the value of health and healthy lifestyle in worldview of youth and their attitude to healthy behavior. According to the obtained results, it is possible to affirm that in general, youth define health in the list of their priorities and have correct, adequate representation about vital meaning of concepts "healthy lifestyle" and "unhealthy lifestyle" with their socio-psychological consequences.

Conclusion. The perspective of further development can be seen in psychological development of educational trainings for teenagers and youth in order to promote healthy lifestyle and form a value attitude towards it.

Key words: health; healthy lifestyle; youth environment; healthy behavior; unhealthy behavior.

Перепада О. М. кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник кафедри прикладної
психології освіти УНМЦ практичної психології
та соціальної роботи
<https://orcid.org/0000-0002-9576-6417>

ОСОБЛИВОСТІ КОГНІТИВНИХ ПОРУШЕНЬ У ДІТЕЙ З ГРДУ ТА ДИСЛЕКСІЄЮ

В статті представлені результати аналізу структури та вираженості когнітивних розладів у дітей молодшого шкільного віку з гіперактивним розладом та з дислексією; визначені психодіагностичні критерії порушень когнітивних функцій та виділено патопсихологічний симптомокомплекс, притаманний для досліджуваної групи дітей; виділено основні напрямки психокорекції та розроблено основні принципи психокорекційної роботи.

Ключові слова: психологічна діагностика; гіперактивний розлад; увага; інтелект; розлади шкільних навичок; дислексія; працездатність; поведінка.

Постановка проблеми. Останнім часом серед дітей молодшого шкільного віку зростає кількість дітей з гіперактивним розладом і складностями при навчанні в школі. Вчасно здійснена психологічна діагностика когнітивних порушень, оцінка рівня можливостей дитини та забезпечення необхідної допомоги на етапі первинного їх виявлення, суттєво зменшують ризик виникнення інших супутніх розладів та збільшують когнітивний і соціальний потенціал дитини.

Актуальність дослідження даної проблеми обумовлена різким збільшенням кількості звернень учасників навчально-виховного процесу (батьки, особи, що їх замінюють, педагоги) за психологічною допомогою з питань діагностики, корекції, особливостей спілкування, навчання та виховання дітей з гіперактивним розладом, супутнім розладом якого часто виступає дислексія.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Порушення когнітивної сфери виступають симптомами багатьох психічних та неврологічних розладів (О. Р. Лурія, 1969; Н. Ф. Шевченко, 2003; С. К. Євтушенко, 2009; Л. Ф. Шестопалова, 2009; Т. С. Міщенко, 2009) і якщо раніше проблема когнітивних порушень переважно виступала проблемою людей похилого віку (В. В. Захаров, 2008), то на сучасному етапі розвитку суспільства – це проблема більш молодого покоління. За даними О. І. Маслової (2002), серед дітей молодшого шкільного віку зростає кількість дітей з гіперактивним розладом та

складностями при навчанні в школі. Вчасно здійснена психологічна діагностика когнітивних порушень, оцінка рівня можливостей дитини та забезпечення необхідної допомоги на етапі первинного їх виявлення, суттєво зменшують ризик виникнення інших супутніх розладів та збільшують когнітивний та соціальний потенціал дитини.

Питання діагностики та корекції гіперактивного розладу та дислексії досліджували Т. Б. Глезерман, 1983; Е. Taylor et al., 1991; О. В. Григор'єва, 2004; Г. Б. Моніна, О. К. Лютова-Робертс, Л. С. Чутко, 2007; О. М. Корнєв, 2007; Н. С. Фефелкіна, 2007; О. І. Політика, 2008; І. А. Марценковський, 2009; А. Micco Jamie et al., 2009; О. І. Романчук, 2010; О. М. Тохтамиш, 2010; R. A. Barkley, 2012; Н. А. Шавліс, 2012 та інші. Переважно клінічні проблеми діагностики дизонтогенезу дітей з мінімальною мозковою дисфункцією досліджували К. В. Сєдих, 1995; Л. А. Ясюкова, 2001; І. Ю. Ужченко, 2008; Л. М. Гречко, 2008; І. Б. Даценко, 2010. Проблема дослідження дітей з дислексією залишається прерогативою корекційних педагогів, логопедів та дефектологів, тоді як особливості когнітивних порушень відображаються на недостатньому рівні (І. В. Забозлаєва, 2004; О. А. Соловей, 2010).

Останні дослідження (І. В. Равич-Щербо, Т. М. Марютіна, К. Л. Григоренко, 2000; А. М. Лівінська, 2007; В. М. Пугач, 2012) вказують на існування зв'язку дислексії та гіперактивного розладу.

Поширеність гіперактивного розладу у різних країнах коливається в межах від 5 до 20% (М. М. Заваденко, 2009; Ю. А. Фесенко, 2010; L. P. Lajos, 2011). Поширеність дислексії серед школярів за даними різних авторів також різна: 2-30% в залежності від вимогливості критеріїв (Х. Ремшмідт, 2000; Т. Б. Дмитрієва, 2001; О. В. Вьюгова, 2003; F. R. Vellutino, J. M. Fletcher, M. J. Showling, D. M. Scanlon, 2004; М. М. Заваденко, 2008). Такі коливання пов'язані, як при діагностуванні гіперактивного розладу, так і дислексії, з різноманітністю діагностичних підходів та критеріями диференціації від інших схожих станів.

Гіперактивний розлад становить актуальну психолого-медико-педагогічну та соціальну проблему, пов'язану з високою поширеністю серед дитячого населення, вираженими труднощами навчання, порушеннями поведінки у дітей цієї групи. Актуальність дослідження даної проблеми обумовлена різким збільшенням кількості звернень учасників навчально-виховного процесу (батьки, особи, що їх замінюють, педагоги) за психологічною допомогою з питань діагностики, корекції, особливостей спілкування, навчання та виховання дітей з гіперактивним розладом, супутнім розладом якого часто виступає дислексія.

Таким чином, проблема психологічного вивчення когнітивних порушень, які виникають у дітей з гіперактивним розладом та з дислексією, відносяться до числа актуальних, теоретично та практично значимих завдань, проте недостатньо висвітлених в теорії та практиці клінічної психології. Висока соціально-психологічна значущість проблеми та відсутність систематизованих уявлень про характер, закономірності, формування й динаміку порушень когнітивних функцій у дітей молодшого шкільного віку з гіперактивним розладом та з дислексією зумовлюють актуальність проведення даного дослідження.

Мета статті полягає у представленні нових психодіагностичних критеріїв порушень когнітивних функцій у дітей молодшого шкільного віку з гіперактивним розладом та з дислексією, отриманих на основі компаративного аналізу структури та вираженості когнітивних розладів у цих груп дітей.

Методи дослідження: Прогресивні Матриці Равена – Raven Progressive Matrice (Д. Равен, 1936 у модифікації Т. В. Розанової, 1978) – для вивчення особливостей мислення (рівень узагальнення, встановлення простих та складних аналогій) та рівня інтелектуального розвитку; тест Тулуз-П'єрона (Б. Бурдон, 1895 у модифікації Л. А. Ясюкової, 2001) – для визначення динамічних ресурсів розумової діяльності дитини (темперію перебігу психічних процесів, швидкість входження в нову діяльність, тривалість періоду працездатності); методика МВДР – «Експрес-діагностика раннього виявлення дислексії» (О. М. Корнєв, 1982) – для дослідження процесів розрізнення, запам'ятовування і відтворення тимчасових послідовностей стимулів, дій та символів.

Статистична обробка отриманих даних здійснювалася за допомогою методів математичної статистики (однофакторний дисперсійний аналіз (ANOVA): апостеріорні критерії – здійснено множинні порівняння за Шеффе; Т-критерій (критерій для незалежних вибірок) – застосовано критерій рівності дисперсій Лівіна; t-критерій рівності середніх; таблиці зв'язаності, U-критерій Манна-Уїтні; χ^2 та непараметричний статистичний метод рангової кореляції Спірмена). Обробка отриманих даних здійснювалась за допомогою програмного комплексу для прогностичної аналітики SPSS (19 версія).

Виклад основного матеріалу. Мінімальна мозкова дисфункція (ММД) розглядається як наслідок ранніх локальних ушкоджень головного мозку, що виражається в порушеннях таких когнітивних функцій, як мовлення, увага, пам'ять, сприйняття та моторика. Термін «ММД» в класифікаціях хвороб як країн, що використовують МКХ-10, так і країн, що застосовують DSM-IV не використовується з 1980 року (В. М. Студенікін, В. І. Шелковський, Л. Г. Хачатрян, Н. В. Андрєєнко, 2008): цей термін було замінено на ГРУ/Г (AD/HD), а в 1994 – на ГРДУ (ADHD). За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) серед порушень, які відносять до ММД розглядають «Розлади психологічного розвитку» (F80-83), до якого відноситься дислексія та «Поведінкові та емоційні

розлади дитячого та підліткового віку» (F-90-91) – до якого відносять гіперактивний розлад та розлади поведінки (М. М. Заваденко, 2005).

Аналіз проблеми дослідження, представлений у вітчизняній та зарубіжній науково-психологічній літературі, показує, що досі онтогенез психічних функцій у дітей з розладами шкільних навичок досліджувався однобічно: в дефектології розлади вивчалися за віковими категоріями (Л. В. Лопатіна, 2004; О. М. Корнєв, 2006); психофізіологічні та психологічні характеристики дітей молодшого шкільного віку з труднощами в навчанні досліджували Т. Г. Самойліна, 2002, О. М. Корнєв, 2006; психологічні особливості інтелектуальних здібностей – Л. І. Переслені, Т. А. Фотекова, 1993, 2004. Лише незначна кількість робіт (О. М. Корнєв, 2006; В. С. Кисельова, 2010) описують особливості вищих психічних функцій у дітей з розладами шкільних навичок. За статистикою (Е. Меш, 2003, М. М. Заваденко, 2008) розлади шкільних навичок, до яких належить дислексія, зустрічається у 80% дітей з гіперактивним розладом. Різнобічні аспекти особливостей когнітивного розвитку дітей з гіперактивним розладом аналізуються в роботах Л. Б. Хасанової, 2004; J. Biederman, S. V. Faraone, 2005; Н. П. Карпуніної, 2008; A. Micco Jamie et al., 2009; М. Б. Яковлевої, 2009; К. С. Правило, 2010.

Встановлено, що максимальна вираженість проявів мінімальної мозкової дисфункції співпадає з третім критичним періодом психомовного розвитку, який відноситься до віку 6-7 років та ускладнюється початком становлення навичок писемного мовлення (Л. С. Волкова, 2006). Доведено (І. І. Марценковська, 2009) кореляційний зв'язок між діагностованим у дитини одним з розладів шкільних навичок, рухових функцій чи мови з позитивною діагностикою гіперактивного розладу. Дослідженнями Л. М. Тібекиної, Н. С. Фефелкіної, 2007; І. С. Депутат, 2007 встановлено вплив гіперактивного розладу і дислексії на подальший розвиток операцій мислення дітей, зокрема на зниження рівня розвитку у них абстрактного мислення та інтелекту.

Протягом тривалого періоду здійснюється пошук критеріїв психологічної

діагностики мінімального мозкового пошкодження мозку: на сучасному етапі для психологічної діагностики порушень використовують опитувальники, які ґрунтуються на DSM-IV та мають декілька базових цілей: встановити діагноз порушення та коморбідних розладів; дослідити ситуацію в контексті сім'ї та соціального середовища (внутрішню та зовнішню інтраперсональну динаміку, наявність психотравмуючих факторів і захисних ресурсних чинників) (І. А. Марценковський, 2009).

Визначено клініко-психопатологічну й патогенетичну неоднорідність симптомокомплексів гіперактивного розладу (Г. В. Малахова, 2005) та дислексії (І. В. Забозлаєва, 2004) та виділено два типологічних варіанти цих розладів: енцефалопатичний та деприваційний. На виникнення розладів у дітей з енцефалопатичним варіантом переважно впливають патогенні фактори, які приводять до раннього органічного ураження головного мозку (фактори пре-, пери- та постнатального періоду до трьох років); на виникнення цих розладів у дітей з деприваційним варіантом основний вплив мають соціогенні фактори.

Результати досліджень, що представлені в науковій літературі, дозволяють розглядати окремий вид патопсихологічного симптомокомплексу, який притаманний дітям з гіперактивним розладом та з дислексією. Недостатньо даних про особливості прояву когнітивних процесів у дітей з гіперактивним розладом та з дислексією у порівнянні зі здоровими дітьми, не розроблені психологічні діагностичні критерії порушень когнітивних функцій у дітей молодшого шкільного віку з цими розладами.

Дослідження здійснено у два етапи. На першому (підготовчому) етапі, опрацьовано медичну та психолого-медико-педагогічну документацію, сформовано групи дослідження.

Емпіричне дослідження рівня розвитку когнітивних функцій у здорових дітей, дітей з гіперактивним розладом і з дислексією проводилося на базі загальноосвітніх шкіл міст Ватутіне (загальноосвітні школи І-ІІІ ступенів №2, №6), Звенигородка (загальноосвітня школа №3) Черкаської області, Черкас (загальноосвітні школи № 7,

24, 37) та Черкаського обласного психоневрологічного диспансеру (дитяче відділення).

До першої групи досліджуваних увійшли 30 дітей (19 хлопчиків та 11 дівчаток) із встановленим на основі критеріїв МКХ-10 та DSM-IV діагнозом «Гіперактивний розлад з дефіцитом уваги» (ГРДУ). Клінічна кваліфікація статусу досліджуваних дітей з гіперактивним розладом (F90.0) визначалась на основі клінічного діагнозу дитячого лікаря-психіатра та висновку психолого-медико-педагогічної консультації. Другу групу складали 30 дітей (19 хлопчиків та 11 дівчаток) з діагнозом «Дислексія» (F81.1), встановленим фахівцями-логопедами. Контрольна група досліджуваних сформована із 40 дітей (18 хлопчиків та 22 дівчинки), які не зверталися за допомогою до шкільних психологів, лікарів, логопедів щодо ГРДУ та дислексії (умовно здорові діти) і навчалися в тих же класах, що і окремі учасники груп дітей з розладами.

Середній вік досліджуваних становив 7,5-8,5 років. Усі досліджувані – учні початкових класів. Від батьків усіх учнів, що приймали участь в дослідженні, отримано погодження на проведення психодіагностичних досліджень.

На другому (психодіагностичному) етапі проведено емпіричне дослідження когнітивної сфери в трьох групах дітей: «Діти з гіперактивним розладом», «Діти з дислексією» та «Здорові діти».

Встановлено, що діти з гіперактивним розладом мають порушення окремих операцій мислення, зокрема встановлення простих та складних аналогій, зниження рівня узагальнення (86,5%), розлади сприйняття, моторики, які проявляються у порушеннях динамічного праксису (80%), дрібної моторики, процесів розрізнення, запам'ятовування, відтворення часових та просторових послідовностей, вербальних стимулів (63%), дій (93%), звукових ритмів (63%); порушення структурних компонентів уваги (швидкості, точності (66,7%), динаміки уваги у часі (93,3%), працездатності (66,7%). У 83,3% дітей з гіперактивним розладом супутнім порушенням виступає дислексія. Усереднений показник інтелектуального рівня знаходиться в межах 106,47. Визначено, що 60% дітей з гіперактивним

розладом виховуються в неповних сім'ях, стосунки в яких характеризуються тривожністю, заниженою самооцінкою дитини та почуттям відчуженості дитини в сім'ї (66,7%).

У дітей з дислексією переважають відповідні порушення: операцій мислення (84,6%), структурних компонентів уваги (швидкості, точності (60%), динаміки уваги у часі (73,3%), працездатності (66,7%), сприйняття, моторики, у вигляді порушень динамічного праксису (70%), дрібної моторики, процесів розрізнення, запам'ятовування, відтворення часових та просторових послідовностей, вербальних стимулів (73%), дій чи символів (94%), звукових ритмів (74%). Усереднений показник інтелектуального рівня знаходиться в межах 100,47. В неповних сім'ях виховуються 57% дітей з дислексією. Стосунки в сім'ях, де виховуються діти з дислексією характеризуються підвищеним рівнем тривожності, заниженою самооцінкою дитини та почуттям відчуженості дитини в сім'ї (66,6%).

Порівняльний аналіз встановлених порушень когнітивних процесів у дітей з дислексією і з гіперактивним розладом дає підставу дійти висновку щодо існування єдиних порушень когнітивних функцій та виділити патопсихологічний симптомокомплекс, притаманний для групи дітей із встановленими когнітивними порушеннями, який містить порушення пам'яті, уваги, мислення, довільності та психомоторної функції.

Отримані в результаті компаративного аналізу особливостей розвитку когнітивних функцій у здорових дітей та дітей з гіперактивним розладом і дислексією дані, свідчать про суттєві відмінності між групами дітей з розладами і здоровими дітьми і незначимість таких відмінностей у групах дітей з гіперактивним розладом і з дислексією.

Отримані дані свідчать, що точність уваги в обох групах дітей з розладами знаходяться в зоні патології ($K < 0,89$) та не відрізняється між собою ($U = 457$; $p \leq 0,923$). Середній бал швидкості у дітей з гіперактивним розладом становить $V = 36,407$, відповідний бал у групи дітей з дислексією – 42,823, однак, попри різницю в отриманих результатах виконання тесту за критерієм V (швидкість), відмінності між

отриманими в групах результатами відсутні ($U=324$; $p\leq 0,063$).

Встановлено значимі відмінності у групі дітей з гіперактивним розладом і дислексією та здоровими дітьми за цими показниками: вони значимо відрізняються на користь групи здорових дітей ($p\leq 0,001$): швидкість ($U=1704$); точність ($U=1954,5$). Результати, отримані в групі дітей з дислексією не відрізняються від відповідних результатів дітей з гіперактивним розладом; діти обох груп демонструють порушення концентрації та динаміки уваги у часі. Характерним для дітей з дислексією та з гіперактивним розладом є знижена працездатність ($\chi^2=0,1$; $p\leq 0,784$) та реактивний тип уваги ($\chi^2=3$; $p\leq 0,083$).

Особливого значення ці відмінності набувають при аналізі взаємозалежностей порушень уваги з розладами: встановлено статистично значну позитивну кореляцію між розладом і порушенням таких функцій уваги як її динаміка в часі та працездатність (при $p\leq 0,01$ (2-стороння)), зокрема, у дітей з розладами порушується працездатність уваги ($r=0,750$), тривалість та стійкість у часі ($r=0,626$), при зниженні працездатності порушується стійкість уваги в часі ($r=0,587$). Отримані дані свідчать, що здорові учні молодших класів мають середні та високі показники за факторами: швидкість переробки інформації, працездатність, точність виконання завдань тесту. Діти з гіперактивним розладом та дислексією демонструють результати нижче середнього та такі, що знаходяться в зоні патології і значимо не відрізняється між собою: при високій швидкості – низький рівень точності, низький рівень працездатності, швидка втомлюваність. Особливостями характеристики уваги дітей з розладами є її реактивність, відсутність стійкості та нестабільна динаміка у часі, низький рівень працездатності уваги в навчальному середовищі.

Встановлено відмінності між рівнем інтелектуального розвитку у групах дітей з дислексією, з гіперактивним розладом та у групі здорових дітей. Отримані дані свідчать, що здорові діти мають вищий рівень інтелекту, ніж діти з гіперактивним розладом і дислексією ($U=1783,5$; $p\leq 0,001$). Також встановлено суттєві відмінності інтелектуального рівня у групах дітей з розладами ($U=644,5$; $p\leq 0,004$).

Порівняльний аналіз особливостей сформованості окремих операцій мислення (здатність до узагальнення, встановлення простих та складних аналогій) дозволив встановити наступні відмінності: у більшості здорових дітей (62,5%) здатність до встановлення простих та складних аналогій повністю сформована, тоді як діти з гіперактивним розладом та з дислексією (61,7%) демонструють низький рівень або повну їхню несформованість (23,3%) при $\chi^2=28$; $p\leq 0,001$; встановлено незначимі відмінності ($\chi^2=0,1$; $p\leq 0,933$) у дітей з гіперактивним розладом та дислексією.

У дітей з гіперактивним розладом і з дислексією встановлено порушення функцій, які відповідають за послідовність дій, слів та рухів: відзначається слабкість автоматизації мовних рядів, виникають труднощі у відтворенні звукових ритмів. Частота поєднання низьких результатів у відтворенні ритмів з відставанням у виконанні динамічної складової рухових функцій виступає непрямым показником ролі недостатнього розвитку моторики при розладах. Низькі результати «ритмів» у поєднанні з «відтворенням цифр» дають відповідну інформацію про недостатність розвитку мовно-слухового аналізатора. Отримані дані свідчать, що існують значущі відмінності рівня розвитку функцій, що відповідають за послідовність дій, слів та рухів між групами дітей з гіперактивним розладом і з дислексією та здоровими дітьми і, встановлено незначимі відмінності особливостей прояву цих функцій серед дітей з розладами.

В результаті дослідження структури когнітивних порушень у дітей молодшого шкільного віку з дислексією та з гіперактивним розладом у порівнянні зі здоровими дітьми визначено психологічні діагностичні критерії цих порушень: зниження рівня узагальнення, порушення здатності до встановлення простих та складних аналогій ($\chi^2=28$; $p\leq 0,001$), порушення динамічного праксису ($\chi^2=27$; $p<0,001$), дрібної моторики, процесів розрізнення, запам'ятовування, відтворення часових та просторових послідовностей, вербальних стимулів ($\chi^2=10,1$; $p\leq 0,002$), дій та символів ($\chi^2=16,2$; $p<0,001$), звукових ритмів ($\chi^2=11,1$; $p\leq 0,003$); порушення структурних компонентів уваги (швидкості,

точності, динаміки уваги у часі та працездатності ($\chi^2 = 37,614$, $p < 0,001$).

На основі виявлених порушень когнітивних функцій у дітей з гіперактивним розладом та з дислексією були розроблені основні принципи психокорекції. До них відносяться: *принцип індивідуальної відповідності з орієнтацією на вікові норми розвитку*, що ґрунтується на врахуванні в психокорекційній роботі співвіднесення індивідуальної норми розвитку для кожної дитини з віковою нормою розвитку; *принцип моніторингу динаміки рівня розвитку когнітивних функцій*, який дозволяє вчасно внести відповідні корективи у психокорекційний процес; *принцип продуктивності діяльності*, згідно з яким дитина, через психокорекційний вплив та позитивне підкріплення переходить від тренувань до усвідомлених навчальних дій та *принцип системного розвитку усіх когнітивних процесів*, який полягає у взаємопов'язаності усіх когнітивних процесів.

На основі диференціально-діагностичних критеріїв для психологічної діагностики когнітивних порушень у дітей молодшого шкільного віку виділено основні напрямки психокорекції: нейропсихологічний та когнітивно-поведінковий. На нашу думку пріоритет має віддаватися системному підходу: доведено зв'язок соціалізації дитини з когнітивним розвитком, що обґрунтовує вибір *когнітивно-поведінкового напрямку*, а засоби *нейропсихологічної корекції* виступають одним із ефективних методів впливу на когнітивні процеси у дітей молодшого шкільного віку.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Наше дослідження показало важливість раннього психологічного виявлення цих порушень на основі визначених діагностичних критеріїв порушень когнітивних функцій у дітей молодшого шкільного віку з гіперактивним розладом та з дислексією, що може стати основою для побудови індивідуальних психокорекційних програм для дітей з цими розладами.

Структуру когнітивних порушень у дітей молодшого шкільного віку з гіперактивним розладом визначають порушення рухової координації, несформованість праксису, труднощі у

запам'ятовуванні та відтворенні часової послідовності дій та слів, розлади уваги (труднощі в утриманні, знижена вибірковість, виражене відволікання та часті переключення з одного виду діяльності на інший, порушення мислення (зниження рівня узагальнення, порушення критичності). Діти характеризуються відхиленнями у розвитку вищих психічних функцій, які відповідають за моторний контроль, саморегуляцію, внутрішню мову та оперативну пам'ять.

До основних порушень когнітивних функцій у дітей молодшого шкільного віку з дислексією належать порушення уваги, які проявляються в труднощах її утримання, зниженій вибірковості, вираженому відволіканні та частих переключеннях уваги; порушеннях процесів, які відповідають за просторову орієнтацію та динамічний праксис; діти мають труднощі у запам'ятовуванні та відтворенні часової послідовності подій, дій, слів; відстають в оволодінні просторовими та вербально-понятійними позначеннями, характеризуються порушенням окремих операцій мислення.

Характеристика таких когнітивних процесів як мислення, пам'ять, увага, сприйняття, а також особливості моторики дітей з гіперактивним розладом і дітей з дислексією суттєво не відрізняються. Структура когнітивних порушень дітей з дислексією відрізняється від когнітивних порушень при гіперактивному розладі нижчим інтелектуальним рівнем.

У результаті здійснення компаративного аналізу когнітивних процесів у дітей з розладами та здорових дітей встановлено, що рівень розвитку когнітивних функцій у дітей з гіперактивним розладом та з дислексією відрізняється від відповідного рівня у здорових дітей. Виявлено суттєві відмінності характеристик уваги: на відміну від здорових дітей, діти з гіперактивним розладом та дислексією мають результати нижче середнього та такі, що знаходяться в зоні патології (точність, швидкість, працездатність та динаміка у часі), рівня розвитку функцій, які відповідають за послідовність виконання операцій і дій (слабкість автоматизації мовних рядів. Встановлено значимі відмінності між особливостями сформованості операцій

мислення у дітей з гіперактивним розладом і з дислексією та здорових дітей. У групі дітей з гіперактивним розладом та з дислексією найчастіше зустрічаються труднощі при відтворенні серії рухів, слабкість автоматизації мовних рядів та ушкоджено відтворення звукових ритмів, рідше – зустрічаються проблеми із відтворенням цифрових рядів, тоді як вирішення аналогічних завдань для групи умовно здорових дітей не складає труднощів.

На основі виділеного патопсихологічного симптомокомплексу порушень когнітивних функцій у дітей молодшого шкільного віку з гіперактивним розладом та з дислексією визначено психологічні критерії для діагностики порушень когнітивних функцій при цих розладах: зниження рівня узагальнення, порушення здатності до встановлення простих та складних аналогій, порушення

динамічного праксису, дрібної моторики, процесів розрізнення, запам'ятовування, відтворення часових та просторових послідовностей, вербальних стимулів, та дій), звукових ритмів; порушення структурних компонентів уваги (швидкості, точності, динаміки уваги у часі та працездатності). Основними принципами роботи, спрямованої на психологічну корекцію когнітивних порушень у дітей з гіперактивним розладом та з дислексією є: принцип індивідуальної відповідності з орієнтацією на вікові норми розвитку; принцип моніторингу динаміки рівня розвитку когнітивних функцій та принцип системного розвитку усіх когнітивних процесів. Виявлення основних закономірностей структури когнітивних порушень дозволило виділити основні напрямки психокорекції: нейропсихологічний та когнітивно-поведінковий.

Список використаних джерел

1. Даценко І. Б. Порушення формування особистості за органічним типом у підлітків з мозковою дисфункцією. Причини, механізми розвитку, клініка та реабілітація: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора мед. наук: 19.00.14 «Медицина психологія» / Даценко Ірина Борисівна. – Харків, 2009. – 36 с.
2. Заваденко Н. Н. Коморбидные расстройства при синдроме гиперактивности с дефицитом внимания у детей / Н. Н. Заваденко, Н. Ю. Суворинова // Журнал неврологии и психиатрии. – 2007. – № 7. – С. 30-35.
3. Перепада О. М. Дислексія як індикатор гіперактивного розладу у дітей молодшого шкільного віку / Л. Ф. Бурлачук, О. М. Перепада // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: Збірник наукових праць. – К.: НПУ імені Драгоманова, 2012. – № 37 (61). – С. 254-256.
4. Перепада О. М. Єдині критерії діагностики для окремих форм мінімальної мозкової дисфункції у дітей молодшого шкільного віку / О. М. Перепада // Психологічні перспективи. Спеціальний випуск: Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп. – Т. 2. Проблема цілісності суспільства, групи та особистості. – 2012. – С. 225-232.
5. Barkley R. A. Distinguishing sluggish cognitive tempo from ADHD in children and adolescents: executive functioning, impairment, and comorbidity / R. A. Barkley // Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology. – 2013. – № 42 (2). – P. 161-173.
6. Политика О. И. Дети с синдромом дефицита внимания и гиперактивностью / О. И. Политика. – СПб.: Речь, 2008. – 208 с.
7. Правило Е. С. Патопсихологические характеристики детей дошкольного возраста с гиперактивным расстройством и дефицитом внимания: автореф. на соискание науч. степени канд. психол. наук: 19.00.04 «Медицинская психология» / Правило Екатерина Сергеевна. – Санкт-Петербург, 2010 – 24 с.

References

1. Datsenko, I. B. (2009). Porushennia formuvannia osobystosti za orhanichnym typom u pidlitkiv z mozkovoiu dysfunktsiiei. Prychyny, mekhanizmy rozvytku, klinika ta habilitatsiia: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia doktora med. nauk: 19.00.14 «Medychna psykhohohiia». Kharkiv. 36 s. (in Ukrainian).
2. Zavadenko N. N. Komorbidnye rasstrojstva pri sindrome giperaktivnosti s deficitom vnimaniya u detej / N. N. Zavadenko, N. YU. Suvorinova // ZHurnal nevrologii i psihiatrii. – 2007. – № 7. –S. 30-35. (in Russian).
3. Perepada, O. M. (2012). Dysleksiia yak indyktor hiperaktyvnoho rozladu u ditei molodshoho shkilnoho viku / L. F. Burlachuk, O.M. Perepada [Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova. Seria

№ 12. Psykholohichni nauky: Zbirnyk naukovykh prats]. K.: NPU imeni Drahomanova. № 37 (61). S. 254-256. (in Ukrainian).

4. Perepada, O. M. (2012). Yedyni kryterii diahnostryky dlia okremykh form minimalnoi mozkovoi dysfunksii u ditei molodshoho shkilnoho viku. [Psykholohichni perspektyvy. Spetsialnyi vypusk: Aktualni problemy psykholohii malykh, serednykh ta velykykh hrup]. T. 2. Problema tsilisnosti suspilstva, hrupy ta osobystosti. S. 225-232. (in Ukrainian).

5. Barkley, R. A. (2013). Distinguishing sluggish cognitive tempo from ADHD in children and adolescents: executive functioning, impairment, and comorbidity / R. A. Barkley [Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology]. № 42 (2). P. 161-173. (in USA).

6. Politika, O. I. (2008). Deti s sindromom deficita vnimaniya i giperaktivnost'yu. SPb.: Rech'. 208 s. (in Russian).

7. Pravilo E. S. Patopsihologicheskie harakteristiki detej doskol'nogo vozrasta s giperaktivnym rasstrojstvom i deficitom vnimaniya: avtoref. na soiskanie nauch. stepeni kand. psihol. nauk: 19.00.04 «Medicinskaya psihologiya» / Pravilo Ekaterina Sergeevna. □ Sankt-Peterburg, 2010 – 24 s. (in Russian).

Резюме

Перепад О. М. кандидат психологических наук, старший научный сотрудник кафедры прикладной психологии образования УНМЦ практической психологии и социальной работы

ОСОБЕННОСТИ КОГНИТИВНЫХ НАРУШЕНИЙ У ДЕТЕЙ С СДВГ И ДИСЛЕКСИЕЙ

В статье представлены результаты исследования структуры и выраженности когнитивных нарушений у детей младшего школьного возраста с гиперактивным расстройством и с дислексией; показаны психодиагностические критерии нарушений когнитивных функций и выделен патопсихологический симптомокомплекс, присущий для исследуемой группы детей; указаны основные направления психокоррекции.

Ключевые слова: психологическая диагностика; гиперактивное расстройство; внимание; интеллект; расстройства школьных навыков; дислексия; работоспособность поведение.

Summary

Perepada O. candidate of psychological sciences, Senior Researcher of the Department of Applied Psychology of Education, USMC of Practical Psychology and Social Work

FEATURES OF COGNITIVE DISORDERS IN CHILDREN WITH ADHD AND DYSLLEXIA

Introduction. Recently, the number of children with hyperactive disorders and difficulties in school has been growing among primary school children. Timely psychological diagnosis of cognitive disorders, assessment of the child's ability and providing the necessary assistance at the stage of their initial detection, significantly reduce the risk of other comorbidities and increase the child's cognitive and social potential. The urgency of the study of this problem is due to a sharp increase in the number of appeals of participants in the educational process (parents, substitutes, teachers) for psychological assistance in diagnosing, correcting, communication, education and upbringing of children with hyperactive disorder and dyslexia.

Purpose. The aim of the article is to present new psychodiagnostic criteria for cognitive impairment in primary school children with hyperactive disorder and dyslexia, obtained on the basis of a comparative analysis of the structure and severity of cognitive disorders in these groups of children.

Methods. A set of theoretical, empirical and statistical methods were used to solve the tasks. Statistical processing of the obtained data was carried out using the methods of mathematical statistics.

Originality. In the article identifies psychodiagnostic criteria for the psychological assessment of the cognitive sphere of primary school children with hyperactive disorder and dyslexia, which include such cognitive disorders as disorders of thinking operations, disorders of short-term memory, perception and motility, discernment, memory reproduction of temporal and spatial sequences, verbal stimuli, actions and symbols, sound rhythms, attention properties. As a result of the study, diagnostic criteria were developed that allow for early psychological diagnosis of cognitive impairment in children with hyperactive disorder and dyslexia in order to further correct them.

Conclusion. Significant differences between features of formation of operations of thinking at children with a hyperactive disorder and with dyslexia and healthy children are established. psychological criteria for the diagnosis of cognitive impairment in these disorders: decreased generalization, impaired ability to establish simple and complex analogies, impaired dynamic praxis, fine motor skills, discernment processes, memory, reproduction of time and space sequences, verbal stimuli, and actions, sound rhythms; violation of the structural components of attention. Identifying the basic patterns of the structure of cognitive disorders has identified the main areas of psychocorrection: neuropsychological and cognitive-behavioral.

Key words. Psychological diagnosis; hyperactive disorder; attention; intelligence; specific learning disability; family; dyslexia; working capacity and behavior.

Свідерська О. І. кандидат політичних наук,
старший викладач кафедри теоретичної та
практичної психології НУ «Львівська політехніка»
<https://orcid.org/0000-0001-6618-0559>

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ПОЛІТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ РЕАЛІЙ

Дослідженні соціально-психологічні особливості політичних цінностей української молоді у контексті сучасних реалій. Визначено, що одним із невід'ємних компонентів демократичної трансформації є процес комплексних, багаторівневих змін в уявленнях індивідів, груп та верств населення про пріоритетні цілі й способи розвитку суспільства. Доведено, що українська студентська молодь обирає переважно цінності демократичного спрямування.

Ключові слова: політична психологія; ціннісна система; політичні цінності; політична поведінка; постмодерн; суспільство демократичних змін.

Постановка проблеми. Постмодерна епоха, котра активно охопила українське суспільство сьогодні відображається у житті практично кожного індивіда, зумовлюючи ряд змін котрі торкаються зокрема й соціо-психологічних умов життєдіяльності. Мова йде не тільки про ті зміни котрі відбуваються у контексті новітніх підходів до організації навчання, зокрема переходу системи молодшої й середньої освіти на нові методи й педагогічні підходи, в тому числі й онлайн формату, чи соціо-політичні реалії в котрих відбувається соціалізація й формується особистість, це стосується й того аспекту психо-фізичного розвитку, котрий відповідає за ціннісну систему. Особливо актуальною, на нашу думку є необхідність дослідження питання соціально-психологічних чинників політичних цінностей, котрі формуються у сучасної молоді людини, члена українського суспільства. До слова, сучасність тісно переплітається із поняттям індивідуалізації, що у сьогоднішній означає не лише новий етап емансипації індивідів, але й характеризує саму структуру відносин у Постмодерні, вказуючи на панування гедоністичної моралі. Досить влучними, на наш погляд є думка Ж. Ліповецького про те, що така ситуація призводить до формування нарцисизму, як нової стадії індивідуалізму [2, с. 78]. Власне кажучи, згідно переконань філософа, сучасний індивід зорієнтований на надмірну увагу до самого себе і свого тіла, та реалізацію власних бажань у сфері споживання. Це суттєво підсилюється взаємодією індивіда і кібер-простору, зокрема і його соціалізації під впливом соціальних мереж. Поява нових технологій, навала віртуального, інтернету та мобільних комунікацій, прилучення до цифрових

технологій ставить поняття спадщини (мова йде про традиції) на початку ще радикальнішої метаморфози. Йдеться не про зв'язок із минулим або його включення в теперішнє, а, навпаки, про затухання на користь безпосередності. [7, с. 73]. Водночас фрагментація людського життя детермінує формування антигуманізму, дезорієнтації, обмеження й безпомічності сучасного індивіда. З одного боку відбувається радикальна зміна соціокультурного середовища, з іншого ж боку – в цих умовах дедалі гострішими постають питання індивідуальних систем ціннісних ієрархій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій в основному тематика даного дослідження опирається на наукові напрацювання у контексті політичних цінностей таких науковців як Ф. Фукуяма, Т. Парсонс, Ж. Ліповецький. В українській науковій думці вагомий внесок у розвиток цієї проблематики зробили Ю. Щербакова, В. Климончук, В. Горбатенко, та багато інших.

Метою статті є спроба визначити соціально-психологічні чинники політичних цінностей сучасної української молоді.

У дослідженні використано теоретичний метод аналізу й синтезу, для опрацювання результатів дослідження використовувались методи опрацювання емпіричного матеріалу програми Statistica версії 8.0. – кореляційного аналізу (критерій Пірсона), що дозволило встановити взаємозв'язки між різними соціально-психологічними аспектами й політичними цінностями сучасної студентської молоді.

Виклад основного матеріалу У своїй науковій розвідці Ю. Щербакова трактує процеси формування і трансформації цінностей виходячи із принципів історизму:

цінності формуються у певних культурно-історичних умовах; вони не є вічними і незмінними, однак стосовно свідомості окремого індивіда набувають об'єктивного характеру [8, с. 24]. Якщо говорити про індивідуальний, сімейний чи особистісний рівень розвитку, то цінностями можна вважати любов, повагу, довіру, дружба, на колективному рівні – легітимність влади, верховенство права, успіх у професіях та ін. Закріплені традицією, правовими нормами, релігійними канонами цінності виконують свого роду функцію системи координат, кодексу правил поведінки людей у громадських місцях, за порушення яких впроваджують моральні або правові санкції.

Власне кажучи, політичні цінності можна розглядати у двох контекстах: масовому, і тут ми можемо говорити про соціально-психологічні умови формування ціннісної системи через призму національної ідентичності, орієнтації на дотримання норм, законів і ін., або ж – у контексті індивідуальності. Колективні політичні цінності досить часто формуються провладними силами чи інститутами влади і є прикладом утвердження та закріплення особистих уявлень у свідомості широких верств населення, проте такі цінності можна брати до уваги лише у випадку коли суспільство насправді є вільним та має високий рівень культури. На переконання Ф. Фукуями саме на основі ліберальних і демократичних цінностей та спільного досвіду, який може виконувати роль сполучної тканини й таким чином дозволить процвітати багатонаціональним суспільствам можна створити національну ідентичність. Така інклюзивна модель національної ідентичності має вирішальне значення для збереження сучасного політичного устрою [7, с. 125]. Свого часу Т. Парсонс визначив цінності як «складові частини соціальної системи, ...загальновизнані переконання відносно бажаного типу соціальної системи» [3, С. 360-378]. У такому трактуванні, ми розглядаємо цінності як соціальний феномен, однаково цінний як для самого суспільства, так і для людини, істоти соціальної. У межах політологічного дискурсу формується уявлення про те, що: «у політичних цінностях наявні соціальнополітичні ідеали й цілі, принципи й норми політичного життя, політичні традиції й символи, зразки політичної поведінки» [4, с. 719]. Відтак, ми можемо говорити про те, що політичні цінності відображають належний стан речей,

мету, бажаний результат політичної діяльності, вони уособлюють норми, ідеї, стереотипи політичної свідомості, даючи змогу сучасній людині оцінити політичну ситуацію та орієнтуватися в ній, водночас відображаючи стійку позитивну значущість для людини тих чи інших засад, що орієнтують її у світі політики.

Найважливішим на нашу думку, є те, що політичні цінності є структурним компонентом ідеології й ментальності колективної психології. Це означає, що одні і ті ж політичні явища у контексті різного ідеологічного трактування розуміються по-різному. Практично у кожному історико-епохальному періоді розвитку людства аксіологічна орієнтація індивіда кардинально змінювалася, створюючи при цьому як нові аксіологічні концепції, так і щораз новий ідеал людини. До прикладу, у ХХ столітті була спроба створити гармонійне суспільство, в якому людина працювала б на вершині ціннісної ієрархії, й забезпечити умови «для імплементації принципів свободи і справедливості» у соціальній сфері, але, як відомо, вона зазнала поразки. Власне, тут потрібно враховувати, що одним із невід'ємних компонентів системної трансформації є процес комплексних, багаторівневих змін в уявленнях індивідів, груп та верств населення про пріоритетні цілі й способи розвитку суспільства (тобто процес аксіологічної трансформації, що призводить до виникнення нових якісних характеристик ціннісної системи і пов'язаних з ними моделей трансформаційної масової політичної поведінки). Отже, будь-який аналіз аксіологічної трансформації повинен ураховувати темпоральні й просторові, структурні та функціональні особливості цього процесу, зокрема й те, що основним механізмом реалізації аксіологічного трансформації постає ціннісний багатоскладовий конфлікт, який відображає ситуацію неминучих інституційних спотворень, пошуку нових норм, дисонансу традиційних та інноваційних орієнтацій [5, с. 166].

Важливо також наголосити на тому, що ціннісна система встановлюється набагато складніше ніж, скажімо вводяться в дію певні закони та норми поведінки. Як уже раніше зазначалось, політична ціннісна система формується переважно у трансформаційних умовах, тому будь-які перетворення у суспільстві є еквівалентом ціннісним змінам [5, с. 165].

У різні фази кризового періоду механізм трансформації традиційних цінностей розгортається за схемою: фаза соціальної дезінтеграції притаманні сумніви у цінностях та їх значущості; фаза біфуркації відкриваються варіанти – повернення до традиційних цінностей або відмова від них, вибір нових чи комбінація цих варіантів; для фази мобілізації сил характерні активність у форматі домінуючих цінностей, переважання позицій індивідуалізації, самовизначення. Під час такого руху відбувається трансформація цінностей, утворюється новий баланс традиційних цінностей й інновацій, що сприяє вирішенню наявних протиріч, успішній адаптації акторів до соціальних умов. Завершення кризового періоду, стабілізація соціальних умов супроводжуються інституціоналізацією цінностей, закріпленням їх в якості регулярних і довгострокових соціальних практик, які санкціонуються і підтримуються за допомогою важливих для суспільства норм. По-новому інтегрована в межах самоідентифікації якість цінностей вибудовується на засадах максимальної адекватності й збалансованості з модерним типом соціальної реальності, тим самим породжуючи потенціал нових протиріч та трансформації [5, с. 166].

Процес засвоєння особистістю цінностей, базових для конкретного суспільства, ґрунтується на комплексі складних соціокультурних механізмів (політична соціалізація, формування системи ідентичностей, адаптація та ін.). Їхня реалізація здебільшого залежить не лише від функціональності політичної системи, а й від ступеня розвитку політичної інфраструктури, що відіграє роль посередника у взаємовідносинах суспільства й влади та створює конкурентне середовище перетворень, де відбувається зіткнення різних політичних акторів, що відрізняються своїми ціннісно-нормативними стратегіями [5, С. 165-166]. Повертаючись до сучасних соціально-політичних умов, в яких відбувається становлення особистості, варто зауважити, що українське суспільство добрий останній десяток років переживає третю суттєву зміну інституційного напрямку. Після перемоги народу у Революції Гідності, достатньо швидко забулись як її причини, так і втратились ті культурні коди, політичні цінності, зокрема й бажання бути доєднаними до європейських

орієнтацій, заради котрих вона, власне й відбувалась.

Сьогодні в українських реаліях переважно ми зустрічаємо осіб, котрі є модифікованим, сконструйованим продуктом медіа. Наша ціннісна система, котра і без того є достатньо хиткою, через ряд як об'єктивних, так і суб'єктивних причин, піддається ще більшому впливу, підігрітому медіа і соціальними мережами. Ми спостерігаємо, як замість цінних раніше доброти, милосердя, чесності формуються нарцисичні й гедоністичні потреби. Звісно, що не у всіх, звісно, формування політичних орієнтацій у багатьох моментах й досі залежить від системи виховання, проте для людини – істоти соціальної надважливим аспектом завжди буде соціальне наслідування в межах певних соціальних груп.

Відповідно до поставленої мети наукового дослідження, нами було проведено опитування, в якому взяло участь 60 студентів, віком від 18 до 21 року, під час якого їм було запропоновано проранжувати політичні цінності, відповідно: 1 – найбільш значима цінність, 10 – найменш значима. До слова, цінності, котрі були запропоновані студентам вибирались відповідно до європейськоорієнтованих інституційних норм, і включали в себе: мир, свободу, демократію, справедливість, порядок, суверенітет, матеріальне благополуччя, безпеку, рівність перед законом, можливість самореалізації в країні. Одночасно респонденти повинні були визначити який політичний режим є актуальним в Україні, який на їхню думку політичний режим найкращим чином здатен забезпечити безпеку країни від зовнішнього агресора, в якій місцевості вони проживали до 18 років, якою мовою розмовляють вдома, тощо. Серед психологічних аспектів нами була спроба дослідити емоційні реакції на ті чи інші події, пов'язані із Україною та очікуваннями щодо її майбутнього у найближчі 5-10 років.

Насамперед хочеться акцентувати, що орієнтація щодо політичної реальності у студентської молоді є розвинутою на досить високому рівні, адже близько 90% респондентів визначають діючий політичний режим як перехідний (гібридний). До слова, у таких режимах, де відбуваються демократичні перетворення досить важливим є формування громадянського суспільства, відповідно, самі демократичні перетворення

також вимагають змін у глибоко вкорінених звичках думати і діяти. Громадяни режимів, які демократизуються, повинні починати думати інакше про природу політичної гри та влади, переходити від жорсткої політики «хто кого» до політики, орієнтованої на компроміс і створення механізмів залучення населення до політики. Загалом результати дослідження вказують на те, що респонденти здебільшого є активним електоратом, адже більше 90% від загальної кількості брали участь у виборах.

Проведений кореляційний аналіз також показав достатньо цікаві результати. Зокрема було виявлено, що старші за віком респонденти більше ніж інші вважають, що вони є залученими до політичного життя й творення політичної реальності, що підтверджується прямим кореляційним зв'язком між цими показниками ($r = 0,28$; $p < ,05000$). Також особи, котрі частіше вважають, що вони є приналежними до формування політичної реальності, рідше ніж інші вважають, що вони піддаються маніпулятивним впливам ($r = -0,26$; $p < ,05000$), окрім того вони частіше обирають цінності, котрі пов'язані із можливістю зреалізувати себе у межах країни ($r = -0,28$; $p < ,05000$).

Респонденти жіночої статі більше розглядають демократичний режим, як найбільш оптимальний для України й відновлення миру ($r = 0,28$; $p < ,05000$). До слова, у цій ситуації ми також бачимо підтвердження думки про те, що суспільство, в якому відбувається встановлення демократичного порядку супроводжується делегітимацією нових ціннісно-інституційних норм унаслідок дефіциту масової підтримки, а подальший демократичний розвиток суспільства залежить від формування спільних цінностей – основи нових інститутів, в даному випадку, простежується те, що жінки краще зорієнтовані у цих причинно-наслідкових зв'язках. Також показовим є виявлений зворотний кореляційний зв'язок, який вказує на те, що особи, котрі до 18 років прожили у маленьких містечках чи селах більше ніж інші вважають, що вони долучені до формування політичних реалій ($r = -0,26$; $p < ,05000$). Це може вказувати на те, що у маленьких містечках частіше обговорюються проблеми, пов'язані із політичними реаліями. Зокрема це може стосуватись цін на використання газу, пального чи проблеми із фермерською діяльністю, адже, відверто

кажучи, маленьким селам чи селищам є достатньо складно вижити без докладання важкої праці і зусиль. Тому, очевидним може бути той факт, що з меншого населеного пункту респондент більше може вважати себе відповідальним, активним учасником реалізації політики, або ж також, що також не є виключенням – ознакою того, що на власному прикладі такі респонденти відчують наслідки політичних рішень, прийнятих правлячою верхівкою.

Ще одним цікавим взаємозв'язком є кореляційне співвідношення між емоціями відносно майбутнього України через 5-10 років і політичними цінностями. Тут йдеться про те, що чим негативніші емоції, котрими респонденти виражають майбутнє країни: страх, тривога, смуток, тим частіше вони обирають провідною цінністю демократію ($r = -0,28$; $p < ,05000$). Власне кажучи, такий результат також можна описати тим, що в останній рік спостерігається суцільний хаос як у прийнятті важливих політичних рішень, так і незрозумілості місця України на міжнародній арені, й тому, молодь, котра в переважній своїй кількості схильна вибирати ліберальний стиль правління, дещо змушена переорієнтуватись у бік панування все-таки дотримання закону, верховенства права й демократичних норм.

Окремою кореляційною плеядою було виявлено численні зв'язки між самими політичними цінностями. Власне кажучи, ці зв'язки є на досить міцними й не мають між собою негативних показників. Тож можемо стверджувати, що особи, котрі у пріоритеті для себе вибирають мир, схильні високі пріоритети також надавати демократії ($r = 0,78$; $p < ,05000$), справедливості ($r = 0,53$; $p < ,05000$), матеріальному забезпеченні ($r = 0,70$; $p < ,05000$) й рівності перед законом ($r = 0,70$; $p < ,05000$). Ті особи, котрі у пріоритетну політичну цінність вибрали свободу одночасну у перші пріоритети вибирають демократію ($r = 0,68$; $p < ,05000$), справедливість ($r = 0,79$; $p < ,05000$), матеріальне забезпечення ($r = 0,72$; $p < ,05000$), рівність перед законом. Щодо показника політичної цінності – демократії, то варто зазначити, що пріоритетною вона є для старших віком студентів ($r = -0,30$; $p < ,05000$), також вона корелює окрім цінностей миру, і свободи із цінністю справедливості ($r = 0,78$; $p < ,05000$), матеріального благополуччя ($r = 0,61$; $p < ,05000$) й рівність перед законом ($r = 0,75$; $p < ,05000$). Варто зазначити, що якщо спробувати вималювати

собі образ молодого українця у політичних реаліях і його ціннісні пріоритети, то можна зауважити, що вагомим аспектом для потужної частини даного дослідження вагомими є саме демократичний режим.

Попри всезагальне уявлення про те, демократія – це ознака, передусім відсутності будь-яких рамок, що в українському суспільстві досить часто трактується: «у нас демократія, що хочу те й роблю», результати даного дослідження виявляють достатньо міцні кореляційні зв'язки саме між тими ціннісними аспектами, котрі відповідають автентичному уявленню про суть демократичного режиму. Поруч із розумінням, що демократія – це влада народу, у результатах показано, що в української молоді вимальовується уявлення про те, що окрім влади, існують норми й правила, верховенство права, питання справедливості, гідного матеріального забезпечення, тощо. Цілком зрозумілим також є й те, що для старших за віком студентам більш до вподоби саме демократична цінність, оскільки молодші досить часто все таки роблять акцент на ліберальній демократії, оскільки в їхній уяві вона ще більше знімає певні обмеження й заборони. Також на нашу думку є цілком логічним вибір молодого покоління такої ціннісної орієнтації як справедливість, адже формуючись у постмодерному світі й підтримуючи цінності рівності як перед

законом, так і у своїй активній життєвій позиції, для молоді така цінність однозначно буде пріоритетною.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Підсумовуючи викладене, хочемо наголосити, що визначення соціально-психологічних чинників політичних цінностей у сучасному українському суспільстві є одним із актуальних предметів наукових дискусій, а тому має достатньо широкий простір для більш ґрунтовного дослідження, в якому можна враховувати ще більший спектр показників й методів обробки даних. Враховуючи те, що Україна із часу отримання незалежності й досі перебуває у циклічному стані зміни вектору свого розвитку, й те, що для встановлення демократичного порядку необхідні не тільки системні зміни, але й якісні зміни у поведінці, думках, ставленні до політичного життя країни її громадян, питання формування ціннісної системи є особливо важливим. У глобальному розумінні, політичні цінності є своєрідним фільтром погляду, аналізу політичної реальності й відповідно детермінантою реального прояву політичної поведінки. У дослідженні доведено, що сучасна українська молодь має тенденцію до наслідування демократичних орієнтацій, включаючи рівність перед законом, свободу та справедливість.

Список використаних джерел

1. Бурдье П. Социология политики. Москва : SocioLogos, 1993. 336 с.
2. Липовецки Ж. Эра пустоты. Эссе о современном индивидуализме. Санкт-Петербург : «ВЛАДИМИР ДАЛЬ», 2001. 332 с.
3. Парсонс Т. Общий обзор. Американская социология. Перспективы. Проблемы. Методы. Москва : Прогресс.1972. С. 360-378.
4. Політологічний енциклопедичний словник: упор. В. П. Горбатенко, за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. 2-ге вид. доп. і перероб. Київ : Генеза, 2004. 736 с.
5. Свідерська О. І. Співвідношення психологічних та інституційних детермінант масової політичної поведінки : дис. канд. політ. наук: спец. 23. 00. 01. Львів, 2018. 222 с.
6. Фромм Э. Человек для себя. Москва : АСТ: АСТ МОСКВА, 2006. 314 с.
7. Фукуяма Ф. Идентичность. Потребность в достоинстве и политика скривденности. Київ : «Наш формат», 2020. 192 с.
8. Щербакова Ю. Цінності об'єднаної Європи: монографія. Київ : Видавничий центр «Академія», 2013. 208 с.

References

1. Burde P. 1993. Sotsyolohyia polityky. [Sociology of politics]. Moskva : SocioLogos. (in Russian).
2. Lypovetsky Zh. 2001. Era pustoty. Эссе о современном индивидуализме. [The era of emptiness. Essays on Contemporary Individualism]. Sankt-Peterburh : «VLADYMYR DAL». (in Russian).
3. Parsons T. 1972. Obshchyi obzor. Amerykanskaia sotsyolohyia. Perspektivy. Problemy. Metody. [General review. American Sociology. Perspectives. Problems. Methods]. Moskva : Prohress. (in Russian).
4. Politolohichniy entsyklopedychnyi slovnyk. 2007. [Political science encyclopedic dictionary]: upor. V. P. Horbatenko, za red. Yu. S. Shemshuchenka, V. D. Babkina, V. P. Horbatenka. 2-he vyd. dop. i prerob. Kyiv : Geneza. (in Ukraine).

5. Sviderska O. I. 2018. Spivvidnoshennia psykhologichnykh ta instytutsiinykh determinant masovoi politychnoi povedinky [Correlation between Psychological and Institutional Determinants of Political Behaviour of the Masses in Transit Societies: dys. kand. polit. nauk: spets. 23. 00. 01. Lviv. (in Ukraine).
6. Fromm E. 2006 Chelovek dlia sebia. [Man for himself]. Moskva : AST: AST MOSKVA. (in Russian).
7. Fukuyama F. 2020. Identychnistj. Potreba v hidnosti y polityka skryvdzhenosti. [Identity. The Demand for Dignity and the Politics of Resentment]. Kyiv : «Nash format». (in Ukraine).
8. Shcherbakova Yu. 2013. Tsinnosti obiednanoi Yevropy. [Values of the United Europe]: monohrafiia. Kyiv : Vydavnychy tsestr «Akademiia». (in Ukraine).

Резюме

Свидерская О. И. кандидат политических наук,
ст. преподаватель кафедры теоретической и
практической психологии НУ «Львовская политехника»

**СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ПОЛИТИЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ
УКРАИНСКОЙ МОЛОДЕЖИ В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННЫХ РЕАЛИЙ**

Исследованы социально-психологические особенности политических ценностей украинской молодежи в контексте современных реалий. Определено, что одним из неотъемлемых компонентов демократической трансформации является процесс комплексных, многоуровневых изменений в представлениях индивидов, групп и слоев населения о приоритетных целях и способы развития общества. Доказано, что украинская студенческая молодежь выбирает преимущественно ценности демократического направления.

Ключевые слова: политическая психология; ценностная система; политические ценности; политическое поведение; постмодерн; общество демократических изменений.

Summary

Sviderska O. PhD in Political Science, assistant Professor,
Department of Theoretical and Practical Psychology
National university Lviv Politechnic

**SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF POLITICAL VALUES OF UKRAINIAN YOUTH
IN THE CONTEXT OF MODERN REALITIE**

Socio-psychological factors of political values of modern Ukrainian youth are investigated. It is proved that the modern development of Ukrainian society is determined by a number of changes that are reflected in almost all spheres of human activity. The scientific novelty of the research is the need for comprehensive study of the formation of the younger generation, particularly in terms of post-modern era, which causes a number of changes that affect both personal development, national identity and its position in the political realities of today.

The study used a theoretical method of analysis and synthesis, to process the study used methods results of processing the empirical material of the program Statistica version 8.0. - correlation analysis (Pearson's criterion), which allowed to establish the relationship between different socio-psychological aspects and political values of modern student youth.

It is determined that one of the integral components of systemic transformation is the process of complex, multilevel changes in the perceptions of individuals, groups and segments of the population about the priority goals and ways of society development (that is, the process of axiological transformation, which leads to the emergence of new qualitative characteristics of the value system and related models of transformational mass political behavior). It is proved that the analysis of axiological transformation should take into account temporal and spatial, structural and functional features of this process. The main mechanism for the implementation of axiological transformation is a multifaceted conflict of values, which reflects the situation of inevitable institutional distortions, the search for new norms, the dissonance of traditional and innovative orientations.

Important conclusions of the study are that the definition of socio-psychological factors of political values in modern Ukrainian society is one of the relevant subjects of scientific discussion, and therefore has enough space for a more thorough study, which can take into account an even wider range of indicators and data processing methods. Given the fact that since independence, Ukraine is still in a cyclical state of change in the vector of its development, and the fact that the establishment of a democratic order requires not only systemic changes but also qualitative changes in behavior, thoughts, attitudes to the political life of its citizens, the question of the value system is especially important. In a global sense, political values are a kind of filter of view, analysis of political reality and, accordingly, a determinant of the real manifestation of political behavior. The study proves that modern Ukrainian youth tend to follow democratic orientations, including equality before the law, freedom and justice.

Key words: political psychology; value system; political values; political behavior; postmodernism; a society of democratic change.

Сиропятов О. Г. доктор медичних наук, професор,
Державна установа “Науково-дослідної установи
Міністерства охорони здоров’я України”
<https://orcid.org/0000-0002-1177-3127>

Дзеружинська Н. О. доктор медичних наук, професор,
Національний медичний університет імені О.О. Богомольця
<https://orcid.org/0000-0003-0427-7472>

Шемчук О. М. Українська військово-медична академія
<https://orcid.org/0000-0002-0641-0313>

Марущенко К. Ю. Українська військово-медична академія
<https://orcid.org/0000-0001-5411-6912>

КОНЦЕПЦІЯ МЕДИКО-ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

У статті розглянуто концепцію медико-психологічного супроводу військовослужбовців Збройних Сил України. Зміст медико-психологічного супроводу полягає у виявленні, аналізі, оцінюванні динаміки соціально-психологічного клімату у військових колективах, безпосередньому спостереженні за психічним станом військовослужбовців, наданні медико-психологічної допомоги у складних психологічних умовах проходження військової служби, спостереженні та корегуванні соціально-психологічними процесами у військових колективах.

Ключові слова: медико-психологічний супровід; соціально-психологічний клімат; клініко-психологічний відбір; військовослужбовці.

Постановка проблеми. Підтримка психічного здоров’я військовослужбовців є найважливішим соціальним та медичним спільним завданням Командування медичних сил Збройних Сил України. Сучасні події у державі свідчать про те, що психологічне здоров’я військовослужбовців як в мирний, так і військовий час, є не тільки медичною, а і соціально-психологічною – психіатричною проблемою [1].

Сучасні умови проходження служби у військових формуваннях орієнтовані на стандарти НАТО, які передбачають наявність у військовослужбовців не лише стійких психологічних якостей, а і високого рівня інтелектуальних здібностей, фізичної тренуваності та можливості швидко та якісно засвоювати навички оволодіння новими військовими спеціальностями та розвивати їх в стислий проміжок часу в екстремальних умовах.

Дефіцит комплектування ЗС України особовим складом за наявності складних економічних, морально-психологічних, політичних проблем в Україні ставить питання щодо збереження психічного здоров’я військовослужбовців та їх медико-психологічного супроводу під час проходження військової служби у різних військових формуваннях.

Дослідження науковців [А. Плотнікова, А. Гахова, В. Коваленка], які вивчали причини звільнення військовослужбовців з лав ЗС України за станом здоров’я свідчать про те, що приблизно 40% призовників та солдат щорічно визнані непридатними та звільнені з лав ЗС України у зв’язку із наявністю у них психічних розладів [2]. В структурі психічної патології у них невротичні розлади та розлади особистості займають найбільшу частку. Данні аналізу епідеміологічних даних захворюваності призовників та солдат строкової служби, яких було госпіталізовано із різноманітними невротичними проявами до психіатричного відділення ГВМКЦ м. Києва за останні п’ять років, підтверджую актуальність і значимість необхідності диференціювання рівнів психічної дезадаптації з метою проведення психокорекційної та психопрофілактичної роботи у військах (силах) [3].

Слід зазначити, що найбільшого загострення проблема збереження психічного здоров’я військовослужбовців та мирних громадян, які проживають на тимчасово окупованих територіях, і це відображено у доповідях ВООЗ, набула під час участі військовослужбовців ЗС України в ООС/АТО на сході України. Практично в усіх осіб перерахованого контингенту було діагностовано різні за проявом та ступенем

тяжкості прояви посттравматичного стресового розладу [4].

Метою дослідження є: розроблення та обґрунтування концепції медико-психологічного супроводу військовослужбовців з метою профілактики виникнення та прогресування психічних розладів у військовослужбовців ЗС України.

Медико-психологічний супровід військовослужбовців – міждисциплінарна динамічна система соціальних та медико-психологічних дій, спрямована на адаптацію військовослужбовців до умов проходження військової служби у різних військових формуваннях, в мирний та військовий час. Завдяки ньому відбувається не лише своєчасне надання медико-психологічної допомоги у кризових військово-професійних ситуаціях, а і опанування військовослужбовцями навичок надання психологічної само- та взаємодопомоги в екстремальних (нестандартних, напружених) умовах, що підвищує їх стресостійкість, професійну адаптивність, психологічну витривалість та акумулює психологічний ресурс особистості військовослужбовця [5].

Початковим етапом медико-психологічного супроводу, на нашу думку, є проходження кандидатами на військову службу психологічного відбору та визначення їх придатності військово-лікарськими комісіями військових комісаріатів, тому що саме від вихідних психолого-адаптивних характеристик особистості майбутніх військовослужбовців залежить їх подальше психологічне благополуччя.

Виокремимо основні завдання професійно-психологічного відбору (ППВ):

1. Визначення базових психологічних характеристик та професійно важливих якостей призовників, необхідних для проходження ними військової служби;

2. Дослідження індивідуально-особистісних якостей майбутніх військовослужбовців з метою спрямування їх “вектору професіоналізації” до опанування ними тією чи іншою військовою спеціальністю;

Основними напрямками ППВ є:
визначення професійних психологічних вимог до майбутніх військовослужбовців;

психологічне вивчення кандидатів та підготовка відповідних висновків на основі вивчених психологічних вимог до професійної діяльності;

розробка рекомендацій по комплектуванню підрозділів з урахуванням психологічної сумісності військовослужбовців, призначення молодших командирів і формуванні групи уваги [6].

Після обробки отриманих в ході ППВ результатів психолог робить висновки про придатність кандидатів до окремих військових спеціальностей за IV категоріями: I – рекомендовано у першу чергу, повністю відповідає обраній спеціальності; II – в основному відповідає; III – мінімально відповідає, допускається за відсутності інших кандидатів; IV – не відповідає і не рекомендується для опанування обраною військовою спеціальністю.

В ході проведення ППВ зазвичай використовують наступні тестові методики:

1. «S-test» - графічний субтест, що використовується з метою зорового сприйняття, уваги, здатності до ідентифікування об'єктів в умовах обмеженого часу. Методика використовується для оцінки здатності оперування просторовими образами і темпу розумових операцій [7];

2. Короткий відбірковий тест В.М. Бузіна – Е.Ф. Вандерліка – використовують з метою оцінки загального рівня розумових здібностей, вербального та невербального інтелекту, здатності до узагальнення й аналізу, гнучкості мислення, здатності до переключення, точності і швидкості сприйняття, емоційного компоненту.

3. Професійно-особистісний опитувальник В.П. Петрова – використовується для визначення військово-професійної спрямованості кандидатів на проходження військової служби та виокремлення у них здібностей до окремих військових спеціальностей (командних, операторських, зв'язку і спостереження, водійських, спеціального призначення (спецназ)) [8];

4. Анкета «Прогноз» за В.А. Бодровим - розроблена для початкового орієнтовного виявлення осіб з ознаками нервово-психічної нестійкості. Дозволяє виявити окремі початкові симптоми порушень особистості, а також оцінити вірогідність їх розвитку й прояву в поведінці та діяльності людини;

Після комплексного опрацювання результатів проведеного тестування, за допомогою методик, наведених вище, психолог формулює висновок про

Питання психології

особистість призовника, його емоційність та когнітивні особливості. Етапу психологічного відбору слід приділяти ретельну увагу ще й тому, що у 70-85 % військовослужбовців в загальній структурі психічної захворюваності зустрічаються психогенно обумовлені розлади, які в подальшому виступають провокуючими чинниками звільнення військовослужбовців з лав ЗС України за станом здоров'я [9].

Наступним кроком виключення ризиків виникнення у майбутніх військовослужбовців психічних розладів є проведення медико-психологічного відбору, який здійснюється шляхом проведення напів-структурованого клінічного інтерв'ю за допомогою попереднього оцінювання стану психічного здоров'я кандидатів методом виключення клінічних симптомів [7; 10; 11], наведених у табл. 1.

Таблиця 1

Порушення психічного здоров'я: клінічні симптоми та визначення

№ з/п	Клінічний симптом	Визначення
1.	апатія	клінічний симптом, який характеризується байдужим ставленням до довкілля, зникненням зовнішніх проявів емоційних реакцій. Є звичайним проявом депресії, шизофренії, різних соматичних і неврологічних станів.
2.	аутизація	зменшення потреби у спілкуванні, погіршення контактів з оточенням. Проявляється у хворих на аутизм шизофренію, депресивні розлади, у здорових людей в стресовій ситуації,
3.	вегетативні розлади	об'єднує різноманітні за походженнями і проявами розлади вегетативних функцій організму, що зумовлені порушенням їх нейрогенної регуляції. В основі патогенезу вегетативної дисфункції лежить порушення інтегративної діяльності надсегментарних вегетативних структур (лімбікоретикулярного комплексу), в результаті чого розвивається дезінтеграція вегетативних, емоційних, сенсомоторних, ендокринно-вісцеральних співвідношень, а також циклу сон – активність.
4.	відкритість думок	психопатологічний симптом, що виражається у впевненості індивіда в тому, що всі оточуючі можуть підслуховувати чи ідентифікувати іншим шляхом його думки.
5.	гіперестезія	підвищена чутливість до подразників, коли звичайні відчуття набувають різкого характеру. В такому випадку незначні подразники, які раніше сприймалися як перед порогові, сприймаються як значні. Може спостерігатись при тривозі, астенії, соматоформних вегетативних розладах, деменції.
6.	гіпотимія	стійке зниження настрою, яке супроводжується зменшенням інтенсивності емоційної, психічної та інколи рухової активності. Спостерігається при циклотимії та пограничних психічних станах. Є однією з ознак депресивного синдрому, характерна для астенії та хронічної шизофренії.
7.	диссомнії	розлади сну, що характеризуються недостатньою кількістю чи якістю сну або поєднанням цих патологічних явищ впродовж тривалого проміжку часу. В такому разі абсолютна тривалість(кількість годин сну) не мають вирішального значення, тому що у різних людей так звана нормальна тривалість сну може відрізнятися. Зустрічається у пацієнтів із депресією, тривожними розладами.
8.	емоційна слабкість	стан, що характеризується астенічністю (слабкістю, безсиллям) емоційних проявів, які пригнічують людину, послаблюють її активність, демобілізують викликають страждання та зневіру. Характерна для депресії, неврастенії, нав'язливих думок, істерії, психозу, тощо
9.	емоційна лабільність	це коливання настрою; легкі переходи від благодушності до гнівливості чи пригніченого стану. Характеризується схильністю особистості до бурхливих реакцій: гніву, агресії, швидких і частих змін полярності емоцій, які виникають без достатньої підстави. Може вказувати на

Питання психології

		наявність депресії, неврастенії, нав'язливих думок, істерії, психозу, тощо.
10.	іпохондрія	Клінічний синдром, що проявляється в постійному занепокоєнні з приводу можливості захворіти на одну або декілька хвороб, скаргах або заклопотаності своїм фізичним здоров'ям, сприйнятті звичайних відчуттів як ненормальних і неприємних, у припущеннях, що окрім основного захворювання є якесь додаткове. При цьому людина може вважати, що знає, яке у неї «насправді» захворювання, але міра його переконаності з цього приводу зазвичай раз від разу змінюється, і вона вважає імовірнішим то одне захворювання, то інше, тобто маніпулює ними. Зустрічається у людей, що страждають на сенесто-іпохондричну депресію
11.	нав'язливі думки (обсесії)	це повторювані думки, бажання, образи, що бентежать. Наприклад страх зараження чи забруднення, небажані чи табуйовані думки про секс, релігію чи травмування себе або інших, агресивні думки про себе чи інших, та бажання все симетрично або досконало впорядкувати. Obsесії зустрічаються у людей, що страждають на obsесивно-компульсивні розлади, дисморфічне порушення, депресивні розлади.
12.	надцінні ідеї	судження, які виникають у особистості в реальних життєвих обставинах, базуються на її світогляді, але мають домінантне значення над іншими думками і супроводжуються значною емоційною напругою. Людину охоплює надмірна наполегливість у досягненні задуманої мети. Надцінні ідеї можуть виникати як при розладах особистості так і у осіб психопатів гіпертимного складу, у хворих на шизофренію чи афективні психози.
13.	обмани сприйняття	відносять ілюзії та галюцинації. Ілюзії – розлади, при яких індивід сприймає реально існуючі об'єкти і предмети як зовсім інші. Галюцинації – розлади сприйняття, при яких об'єкти і явища уявляються там, де їх в дійсності немає. Характерні для деліріозного стану, шизофренії, бредових станів.
14.	паранояльні ідеї	розлад, який характеризується порушенням мислення і проявляється їх надмірною мнимістю та підозрілістю. Такі ідеї зустрічаються у пацієнтів, які страждають на алкоголізм, наркоманію, атеросклероз церебральних судин, хворобу Альцгеймера тощо.
15.	пароксизмальні розлади	зустрічаються при захворюваннях нервової системи, які проявляються у вигляді нападів (пароксизмів) – це і мігренозні атаки (нападоподібні болісні головні болі, що починаються в одній половині голови), і непритомність, що виникають при різних інших хворобах, і запаморочення при хворобі або синдромі Мен'єра, і так звані дієнцефальні кризи або панічні атаки (вегетативні напади, що супроводжуються підвищенням артеріального тиску, частішими пульсу, страхом, вираженим занепокоєнням), і власне епілептичні напади, які можуть протікати як з судомами - так і без них, як з втратою свідомості - так і без неї.
16.	порушення активності та уваги	неврологічно-поведінковий синдром розладу розвитку, що починається в дитячому віці. Проявляється такими симптомами, як труднощі концентрації уваги, гіперактивності погано керована імпульсивність. Зустрічаються у пацієнтів із неврозом, депресією, аутизмом.
17.	розлади потягів	характеризуються непереборним прагненням, яке заволодіває хворим у супереч здоровому глузду, почуттям і волі, виконати безглузді дії: <i>дромоматія, піроманія, клептоманія, міфоманія, арифмоманія, дипсоманія, копролалія</i> . Зустрічаються у психопатичних особистостей при неврозі, на початку розвитку шизофренії.
18.	тривога	різної вираженості тривога характеризується внутрішнім хвилюванням, занепокоєнням про майбутні події, стисненням і напругою в грудях, боязким очікуванням наближення лиха, песимістичними очікуваннями подій в майбутньому. Тривога проявляється руховим неспокоєм, непосидючістю тощо. Проявляється у хворих із різного роду

Питання психології

		залежностями (алкогольною, наркотичною, тощо), тривожними розладами, у здорових людей в стані сильного стресу, при ПТСР.
19.	фобії	іраціональний, інтенсивний і постійний страх, що виникає під впливом певних ситуацій, дій, речей, тварин або людей. Основним симптомом цього розладу є надмірне і необґрунтоване бажання уникнути подразника, що відлякує. Неконтрольована фобія, яка заважає повсякденному життю діагностується як особистісний або психічний розлад. Можуть зустрічатися при перевтомі, під впливом психотравмуючої ситуації.

Для запобігання ризику виникнення слід виключати стани [7; 10; 11] наведені у суїцидів у військових колективах, при табл. 2.
проведенні клініко-психологічного відбору,

Таблиця 2

Психічні стани, що насторожують на можливість виникнення суїциду

№ з/п	психічний стан	визначення
1.	суїцидальна ідеяція	початковий етап розвитку суїцидальної поведінки, що включає в себе думки про самогубство та початкові прояви суїцидальних тенденцій у вигляді їх нав'язливості. Передумовою виникнення суїцидальних ідей вважаються антивітальні переживання. Прикладами таких переживань можуть слугувати думки про відсутність цінності та сенсу життя. У своєму розвитку суїцидальні ідеї проходять через три основні етапи: пасивні суїцидальні думки, замисли та наміри.
2.	суїцидальні спроби (дії) у родині	бажання та намагання людини щодо припинення власного життя.
3.	самознищувальна поведінка (аутодеструктивна)	поведінка, яка відхиляється від медичних і психологічних норм, та загрожує цілісності і розвитку самої особи. Самознищувальна поведінка в сучасному світі проявляється в наступних основних формах: суїцидальна поведінка, харчова залежність, хімічна залежність (зловживання психоактивними речовинами), фанатична поведінка (наприклад, залученість в деструктивно-релігійний культ), віктимна поведінка (поведінка жертви), діяльність з вираженим ризиком для життя (екстремальні види спорту, істотне перевищення швидкості під час їзди на автомобілі тощо).

Сьогодні використовується багато інструментів і методів для оцінки ризику виникнення самогубства. Достовірні результати можна отримати при застосуванні (PHQ-9, Колумбійської шкали оцінювання тяжкості та самогубств — C-SSRS).

Другим етапом медико-психологічного супроводу ми вважаємо роботу психологів та лікарів на пунктах прийому молодого поповнення. *На даному етапі* відбувається вивчення військовослужбовців, оцінювання їх психологічного стану, індивідуально-психологічних та фізіологічних властивостей. Отримана інформація опосередковано вказує на адаптивність військовослужбовців до умов військової служби, визначає їх психологічну та емоційну стійкість. *На цьому етапі* вивчення відповідальні особи опрацьовують

списки військовослужбовців, які потребують додаткового медико-психологічного обстеження.

Поглиблене обстеження військовослужбовців із зазначеного списку проводять спільно психолог (фахівець морально-психологічного забезпечення) та лікар. Особливу увагу у процесі обстеження приділяють військовослужбовцям з ознаками нервово-психічної лабільності, проблемами адаптації до умов проходження служби; які не в змозі опанувати основні елементи бойової підготовки; що постійно порушують військову дисципліну чи самостійно звернулись за психолого-психіатричною допомогою. Сутність поглибленого обстеження військовослужбовців зазначених категорій полягає у цілісному вивченні їх особистості та виокремленні індивідуально-

психологічних особливостей, які можуть бути тригерами виникнення кризових станів на особистісному та груповому рівнях. Результатом такого опрацювання є утворення пропозицій та рекомендацій щодо корекції виявлених особливостей, індивідуалізації виховної роботи та навчання (підготовки).

Важливим аспектом відокремлення повноважень психіатра і психолога на даному етапі є розуміння того, що висновок про наявність у військовослужбовця нервово-психічної нестійкості дає психіатр, в той час як діяльність психолога при наданні психологічної допомоги військовослужбовцям ЗС України регламентована діагностикою їх об'єктивного стану, можливістю психологічного впливу та здійсненням психологічного супроводу.

Зупинимось окремо на основних напрямках роботи військового психолога:

Психопрофілактика – систематична, узгоджена робота психолога разом з іншими посадовими особами з попередження несприятливих психологічних явищ у військових колективах, між військовослужбовцями та членами їх сімей чи цивільним персоналом частини. Створення, підтримання та контроль сприятливих психологічних умов для підготовки, навчання, виховання військовослужбовців та недопущення виникнення у них психологічного перевантаження, надання психологічної підтримки військовослужбовцям, особливо у період їх адаптації до військової служби.

Психологічна корекція – психологічний вплив на військовослужбовців, які мають відхилення від соціальної психічної норми з метою ослаблення негативних психічних установок, мотивів, стереотипів і формування нових сприятливих – необхідних для подальшого проходження військової служби.

Психологічний супровід є складовою медико-психологічного супроводу. Він складається із «повсякденного психологічного супроводу» та «бойового психологічного супроводу».

Основними завданнями «повсякденного» медико-психологічного супроводу, слід вважати:

1. Діагностику психофізіологічного здоров'я кожного військовослужбовця;

2. Вивчення індивідуально-психологічних особливостей військовослужбовців;

3. Зміну рівня розвиненості або ступеню значущості деяких психічних властивостей чи станів особистості;

4. Аналіз психологічного (соціально-психологічного) клімату в родині військовослужбовців;

5. Надання психологічної підтримки для налагодження родинно-побутових відносин;

6. Вивчення запитів, претензій, настрою у військових колективах з метою своєчасного реагування на них;

7. Вивчення морально-психологічного клімату у військових підрозділах з метою вирішення та прогнозування подальшого розвитку відносин міжособистісних конфліктних ситуацій;

8. Виявлення військовослужбовців з психологічними відхиленнями;

9. Організація заходів з корекції і підтримки психофізіологічного здоров'я особового складу, підвищення його психофізіологічної адаптивності;

10. Проведення навчально-практичних тренінгів з військовослужбовцями з метою надання їм знань і практичних навичок методів психофізіологічної само- та взаємодопомоги;

11. Налагодження взаємодії з медичною службою з питань підтримки психофізіологічного здоров'я особового складу.

Основними завданнями «бойового» медико-психологічного супроводу, визначимо:

1. Вивчення, оцінку і прогнозування психологічного стану військовослужбовців в ході службово-бойової підготовки та проведення військових операцій;

2. Оцінювання психологічного стану особового складу з метою визначення впливу на боєздатність (боєготовність);

3. Планування, аналіз та надання спрямованого коригуючого впливу на особовий склад;

4. Надання військовослужбовцям психологічної допомоги під час ведення бойових дій;

5. Соціально-психологічна реабілітація військовослужбовців, які повернулися із зони проведення бойових дій;

6. Тренування в особового складу психологічної витривалості до ведення бойових дій в екстремальних умовах;

7. Виявлення військовослужбовців, які потребують психологічної допомоги та визначення її обсягу, виявлення та негайне ізолювання військовослужбовців із ознаками важких психічних бойових розладів, які загрожують собі та оточуючим;

8. Налагодження взаємодії із медичною службою з питань надання допомоги та евакуації військовослужбовців, які мають ознаки важких бойових психічних розладів;

9. Проведення психокоригуючих та психотерапевтичних заходів з військовослужбовцями, які залишились у підрозділах [12].

Метою медико-психологічного супроводу є досягнення і підтримування позитивного психо-емоційного стану військовослужбовців, що дозволяє ефективно виконувати навчально-бойові та бойові завдання [13].

Діяльність медико-психологічного супроводу спрямована, в першу чергу, не на дію, а на об'єкт та сутність військової психологічної діяльності – медико-психологічний супровід військовослужбовців під час всієї служби, починаючи із військових комісаріатів.

Сутність психологічного супроводу полягає в формуванні у військовослужбовців такого психологічного ресурсу, який дозволить сприймати екстремальні умови ведення бойових дій як звичайні умови проходження військової служби: швидко ідентифікувати та аналізувати бойову обстановку, виокремлювати загрозові фактори, своєчасно реагувати на них, зберігати необхідний рівень боєздатності та активності [14].

Останнім етапом медико-психологічного супроводу, на нашу думку, слід вважати медико-психологічну

реабілітацію, якої потребують, в залежності від інтенсивності ведення бойових дій, від 20 до 85% військовослужбовців [15].

Робота з медико-психологічної реабілітації включає:

1. Психодіагностику з метою виявлення відхилень і порушень психіки у військовослужбовців;

2. Організацію своєчасного та повноцінного відпочинку, психотерапевтичної допомоги, психологічного розвантаження;

3. Проведення традиційних (медикаментозних) та нетрадиційних (фізіотерапевтичних, фітотерапевтичних, гомеопатичних) методів.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, в ході проведеного дослідження, нами було виокремлено поняття «медико-психологічного супроводу», «психологічного відбору», «психопрофілактики» в системі морально-психологічного забезпечення. Обґрунтована та структурована концепція медико-психологічного супроводу, яка може бути застосована для різних військових підрозділів. Схарактеризовано етапи медико-психологічного супроводу та обсяг дій, які повинні здійснюватися на кожному з них психологами (фахівцями з морально-психологічного забезпечення) та лікарями. Доведено, що досконало відпрацьований механізм психологічного супроводу важливий не тільки у повсякденній діяльності, а і під час ведення бойових дій, тому, що сприяє збереженню психічного здоров'я військовослужбовців, недопущенню виникнення панічних атак в екстремальних бойових умовах, формуванню стійкого ресурсного стану військовослужбовців, що дозволяє їм виконувати бойові (військово-професійні) завдання без дистресового перенавантаження.

Список використаних джерел

1. Удосконалення лікування та реабілітації військовослужбовців Збройних Сил України із бойовою психічною травмою: Метод.реком./[О.В. Друзь, О.Г. Сиропятов, М.І. Бадюк, О.М. Шемчук та ін.]. – К.: «МП Леся», 2015. – 52с, С.5-6.
2. Плотникова А. Г., Гахов А. М., Коваленко В. В. Анализ психоневрологической заболеваемости военнослужащих срочной службы. Научно-практический журнал «Архив психиатрии», вып. 9, К., 1995, С.-171-172.
3. Астапов Ю.Н. Вопросы психотерапии и психопрофилактики невротических расстройств у военнослужащих срочной службы вооруженных сил Украины. <http://gvkg.kiev.ua/index.php/terapevtychnyi-tsycl/126-klinika-psykhiatrychna-z-palatamy-dlia->

narkolohichnykh-khvorykh/publikatsii-statti-naukovi-pratsi-stendovi-dopovidi/639-voprosy-psykhoterapyu-y-psykhoprofylaktyky-nevrotycheskykh-rasstroistv-u-voennosluzhashchykh-srochnoi-sluzhby-vooruzhennykh-syl-ukrayny (Режим доступа 15.07.2020).

4. Кутько И.И., Панченко О.А., Линева А.Н. Психопатологические последствия вооруженных конфликтов (литературно-аналитический обзор). Газета «Новости медицины и формирования» 1 (525) 2015. С. 18-21.

5. Сыропятов О.Г. Медико-психологическое сопровождение специальных операций / О.Г. Сыропятов. – К. : О.Т. Ростунов, 2013. – 292 с. https://bookap.info/book/syropyatov_mediko_psihologicheskoe_soprovozhdenie_spetsialnyh_operatsiy/

6. Макаренко М.В. Психофизиологический отбор военных операторов / М.В. Макаренко. – К. : МО Украины, 1998. – 350 с.

7. Діагностика індивідуально-психологічних властивостей особистості: Навчально-методичний посібник / А.Б. Неурова, О.С. Капінус, Т.Л. Грицевич. – Львів: НАСВ, 2016 – 181 с, С 59-60. <https://dovidnykmpz.info/wp-content/uploads/2018/07/%D0%94%D1%96%D0%B0%D0%B3%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0.pdf>

8. Шемчук О.М. Обґрунтування психодіагностичного інструментарію діагностування сформованості професійного мислення у майбутніх молодших спеціалістів – жінок-військовослужбовців Державної прикордонної служби України. *Теорія і практика сучасної психології*: зб. наук. пр. 2020. Вип. 1. Т.3. С. 14-15 http://tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/1_2020/part_3/1-3_2020.pdf

9. Ушаков, И.Б. О профилактике психогенно обусловленных расстройств у военнослужащих / И.Б. Ушаков, В.И. Евдокимов, И.А. Беляева // Военно-медицинский журнал. – 2007. № 2. - С.49-52

10. Мартинюк І. А. Патопсихологія. Навчальний посібник. — К.: Центр учбової літератури, 2008. – 208 с.

11. Саржевський С. Н. Психологія та патологія емоцій, волі, уваги : навчально-методичний посібник для студентів 4 курсу медичних факультетів зі спеціальностей «Лікувальна справа» та «Педіатрія». – Запоріжжя, 2017. – 72 с.

12. Караяни А.Г., Сыромятников И.В. Прикладная военная психология. – СПб: Питер, 2006.

13. Баранов Е.Г., Кандыбович С.Л. Психологические основы подготовки военнослужащих к боевой деятельности. – М., 2000.

14. Сыромятников И.В. Организация психологической работы в войсковой части в мирное время. – М., 1999.

15. Чайка В.Г. Психология девиантного поведения военнослужащих и его профилактика. – М., 2001.

References

1. Udoskonalennia likuvannia ta rehabilitatsii viiskovosluzhbiv Zbroinykh Syl Ukrainy iz boiovoiu psykhičnoiu travmoiu Metod. rekom. O.V. Druz O.H. Syropyatov M.I. Badiuk O.M. Shemchuk ta in.. – К. «MP Lesia» 2015. – 52s S.5-6.

2. Plotnikova A. G., Gakhov A. M., Kovalenko V. V. Analiz psikhonevrologicheskoy zbolevaemosti voennosluzhashchikh srochnoj sluzhby. Naukovo-praktichnij zhurnal «Arkhiv psikhiiatriyi», vip. 9 , K., 1995, S.-171-172.

3. Astapov Yu.N. Voprosy psikhoterapii i psikhoprofilaktiki nevroticheskikh rasstrojstv u voennosluzhashchikh srochnoj sluzhby vooruzhennykh sil Ukrainy. <http://gvkg.kiev.ua/index.php/terapevtychnyi-tsycl/126-klinika-psykhiatrychna-z-palatamy-dlia-narkolohichnykh-khvorykh/publikatsii-statti-naukovi-pratsi-stendovi-dopovidi/639-voprosy-psykhoterapyu-y-psykhoprofylaktyky-nevrotycheskykh-rasstroistv-u-voennosluzhashchykh-srochnoi-sluzhby-vooruzhennykh-syl-ukrayny> (Access mode 15.07.2020).

4. Kut'ko I.I., Panchenko O.A., Linev A.N. Psikhopatologicheskie posledstviya vooruzhennykh konfliktov (literaturno-analiticheskij obzor). Gazeta «Novosti medicziny i formaczii» 1 (525) 2015. S. 18-21.

5. Syropyatov O. G. Mediko-psikhologicheskoe soprovozhdenie speczial'nykh operaczij / O. G. Syropyatov. – К. : О.Т. Rostunov, 2013. – 292 с. https://bookap.info/book/syropyatov_mediko_psihologicheskoe_soprovozhdenie_spetsialnyh_operatsiy/

6. Makarenko M.V. Psikhofiziologicheskij otbor voennykh operatorov / M.V. Makarenko. - К. : МО Украины, 1998. - 350 s.

7. Diagnostyka indyvidual'no-psyxologichnyx vlastyvostej osobystosti: Navchal'no-metodychnyj posibnyk / A.B. Neurova, O.S. Kapinus, T.L. Grycevyh. – L'viv: NASV, 2016 – 181 s, S 59-60. <https://dovidnykmpz.info/wp-content/uploads/2018/07/%D0%94%D1%96%D0%B0%D0%B3%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0.pdf>

8. Shemchuk O.M. Obgruntuvannya psychodiagnostychnogo instrumentariyu diagnostuvannya sformovanosti profesijnogo my'slennya u majbutnix molodshyx specialistiv – zhinok-vijs'kovosluzhbovciv Derzhavnoyi prykordonnoyi sluzhby Ukrainy. Teoriya i praktyka suchasnoyi psy'xologiyi: zb. nauk. pr. 2020. Vy'p. 1. T.3. S. 14-15. http://tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/1_2020/part_3/1-3_2020.pdf
9. Ushakov, I.B. O profilaktike psikhogenno obuslovlennykh rasstrojstv u voennosluzhashhikh / I.B. Ushakov, V.I. Evdokimov, I.A. Belyaeva // Voенно-медицинский журнал. — 2007. # 2. - S.49-52
10. Martynyuk I. A. Patopsychologiya. Navchal'nyj posibnyk. — K.: Centr uchbovoyi literatury, 2008. — 208 s.
11. Sarzhevs'kyj S. N. Psychologiya ta patologiya emocij, voli, uvagy : navchal'no-metodychnyj posibnyk dlya studentiv 4 kursu medychnyx fakul'tetiv zi special'nostej «Likoval'na sprava» ta «Pediatriya». — Zaporizhzhya, 2017. — 72 s.
12. Karayani A.G., Sy'romyatnikov I.V. Prikladnaya voennaya psikhologiya. — SPb: Piter, 2006.
13. Baranov E.G., Kandybovich S.L. Psikhologicheskie osnovy podgotovki voennosluzhashhikh k boevoj deyatel'nosti. — M., 2000.
14. Sy'romyatnikov I.V. Organizacziya psikhologicheskoy raboty v vojskovoј chasti v mirnoe vremya. — M., 1999.
15. Chajka V.G. Psikhologiya deviantnogo povedeniya voennosluzhashhikh i ego profilaktika. — M., 2001.

Резюме

Сыропятов О. Г. доктор медицинских наук, профессор,
Государственное учреждения “Научно-исследовательское
учреждения Министерства здравоохранения Украины”
Дзеружинская Н. А. доктор медицинских наук, профессор,
Национальный медицинский университет имени А.А. Богомольца
Шемчук О. Н. Украинская военно-медицинская академия
Марущенко Е.Ю. Украинская военно-медицинская академия

**КОНЦЕПЦИЯ МЕДИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО СОПРОВОЖДЕНИЯ
ВОЕНОСЛУЖАЩИХ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ УКРАИНЫ**

В статье рассмотрена концепция медико-психологического сопровождения военнослужащих Вооруженных Сил Украины. Содержание медико-психологического сопровождения состоит в выявлении, анализе, оценке динамики социально-психологического климата в воинских коллективах, непосредственном наблюдении за психическим состоянием военнослужащих, оказании медико-психологической помощи в сложных психологических условиях прохождения военной службы, наблюдении и корректировке социально-психологических процессов в военных коллективах.

Ключевые слова: медико-психологическое сопровождение; социально-психологический климат; клинико-психологический отбор; военнослужащие.

Summary

Syrpyatov O. Doctor of Sciences (Medicine), professor,
State Institution “Research Institution of the
Ministry of Health of Ukraine”
Dzerugzinska N. Doctor of Sciences (Medicine), professor,
Bogomolets National Medical University
Shemchuk O. Ukrainian Military Medical Academy
Maruschenko K. Ukrainian Military Medical Academy

**CONCEPT OF MEDICAL-PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF MILITARY SERVANTS OF
THE ARMED FORCES OF UKRAINE**

Introduction. Maintaining the mental health of servicemen is the most important social and medical joint task of the Command of the Medical Forces of the Armed Forces of Ukraine. Current events in the country show that the psychological health of servicemen, both in peacetime and in wartime, is not only a medical, psychological, but also a psychiatric problem.

Purpose. Development and substantiation of the concept of medical and psychological support of servicemen in order to prevent the occurrence and progression of mental disorders in servicemen of the Armed Forces of Ukraine.

Originality. The essence of psychological support is to form in servicemen such a psychological resource that will allow to perceive extreme conditions of hostilities as normal conditions of military service: quickly identify and analyze the combat situation, identify threatening factors, respond to them in a timely manner, maintain the required level of combat readiness.

The activity of psychological support is aimed, first of all, not at the action, but at the object and essence of military psychological activity - psychological support of servicemen during the entire service, starting from the military commissariats.

Medical and psychological support of servicemen is an interdisciplinary dynamic system of social and medical and psychological actions aimed at adapting servicemen to the conditions of military service in various military formations, in peacetime and in wartime. Thanks to him, not only timely medical and psychological assistance is provided in crisis military-professional situations, but also mastering by servicemen of skills of providing psychological self- and mutual assistance in extreme (non-standard, stressful) conditions, which increases their stress resistance, professional adaptability, psychological endurance and accumulates psychological resource of the serviceman's personality.

In the course of the research, we singled out the concepts of "medical and psychological support", "psychological selection", "psychoprophylaxis" in the system of moral and psychological support. Substantiated and structured concept of medical and psychological support, which can be applied to different military units. The stages of psychological support and the scope of actions to be performed on each of them by psychologists (specialists in moral and psychological support) and doctors are determined. It is proved that a well-established mechanism of psychological support is important not only in everyday activities, but also during hostilities, because it helps to preserve the mental health of servicemen, prevent panic attacks in extreme combat conditions, the formation of a stable resource state of servicemen. allows them to perform combat (military-professional) tasks without distress overload.

Conclusion. *The article considers the concept of medical and psychological support of servicemen of the Armed Forces of Ukraine. The content of medical and psychological support is to identify, analyze, assess the dynamics of socio-psychological climate in military teams, direct monitoring of the mental state of servicemen, providing medical and psychological assistance in difficult psychological conditions of military service, monitoring and adjusting socio-psychological processes teams.*

Key words: *medical and psychological support; social and psychological climate; clinical and psychological selection; servicemen.*

Тімченко О. В. доктор психологічних наук, професор,
головний науковий співробітник навчально-наукової
лабораторії екстремальної та кризової психології
НДЦ Національного університету цивільного захисту України,
<https://orcid.org/0000-0002-8733-8076>

Барко В. В. кандидат педагогічних наук, старший
Науковий співробітник Державного науково-дослідного
інституту МВС України
<https://orcid.org/0000-0002-3836-2627>

ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У ПЕРСОНАЛУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена розгляду питань формування психологічної готовності поліцейських Національної поліції України шляхом вдосконалення форм і методів їх психологічної підготовки. Аналізується вітчизняний і зарубіжний досвід організації і проведення психологічної підготовки поліцейських, результатом якої має бути високий рівень готовності до діяльності: мотивації поліцейських, формування здатності успішно протидіяти стресовим чинникам, конфліктам та іншим факторам ризику, розвиток професійно важливих індивідуально-психологічних якостей. Наводяться пропозиції щодо розробки нормативних документів для організації і здійснення професійної психологічної підготовки поліцейських Національної поліції України.

Ключові слова: Національна поліція України; психологічна готовність; психологічна підготовка; мотивація; стрес.

Постановка проблеми. В умовах загострення криміногенної ситуації в державі особливого значення набувають питання професійної підготовки поліцейських до службової діяльності. Досвід передових зарубіжних країн свідчить про те, що ефективна професійна підготовка правоохоронців обов'язково передбачає психологічну складову. Ефективний поліцейський має не тільки володіти спеціальними професійними знаннями й уміннями, а й бути психологічно готовим до дій в особливих і екстремальних умовах, комунікації з різними категоріями громадян, застосування фізичної сили і спецзасобів, швидкого реагування на події в умовах дефіциту часу й ризику тощо [4-10]. Тому важливим напрямом підвищення ефективності функціонування правоохоронного органу є забезпечення психологічної готовності поліцейських до умов професійної діяльності. Наразі не напрацьовано власного досвіду щодо формування у поліцейських такої готовності, поки що не розроблено відповідне нормативно правове забезпечення їх психологічної підготовки. В Законі України «Про Національну поліцію» також не йдеться про систему психологічної підготовки поліцейських.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження багатьох авторів показують, що поліцейському потрібно мати необхідні для службової діяльності професійно важливі індивідуально-психологічні якості, серед яких особливо важливими є: сила і лабільність нервової системи, сміливість, стресостійкість, комунікабельність, лідерські якості, достатньо високий інтелект і креативність тощо. Подібні індивідуальні особливості необхідно враховувати при професійному доборі персоналу поліції, проте не менш важливо постійно розвивати і вдосконалювати різні компоненти психологічної готовності поліцейських до діяльності у процесі здійснення спеціальної психологічної підготовки [4, с.25; 5, с.54]. Проте діюча законодавча і нормативно-правова база діяльності Національної поліції України не дозволяє у повній мірі реалізувати актуальні завдання такої підготовки поліцейських. Аналіз нормативно-правової бази і останніх досліджень, присвячених питанням професійної підготовки поліцейських та психологічної роботи в Національній поліції України, показує, що головними документами, які регламентують питання організації та проведення професійної та службової підготовки поліцейських, є Закон

України від 02.07.15 «Про Національну поліцію», Постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 № 877 «Про затвердження Положення про Національну поліцію», а також Наказ МВС України від 26.01.16 «Про затвердження Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України» [1-3]. Вітчизняні науковці надають великого значення розробці проблематики психологічної підготовки поліцейських і проблем психологічного забезпечення діяльності МВС. Проведено чимало наукових досліджень і розроблено навчально-методичні, практичні посібники і рекомендації для поліцейських, керівників підрозділів поліції, психологів і працівників кадрових апаратів, які спрямовані на здійснення психологічного забезпечення діяльності Національної поліції. Так, вітчизняні науковці (В. Барко, В. Бабенко, І. Клименко, В. Криволапчук, Л. Кирієнко, Ю. Котляр, В. Лефтеров, В. Остапович, І. Пампура, Н. Ярема, С. Яковенко, О. Цільмак та інші) за останні роки провели наукові дослідження і підготували видання за актуальною тематикою, пов'язаною з розвитком професійно-психологічної готовності поліцейських до службової діяльності; формуванням психологічної та фізичної готовності особистості до дій в екстремальних ситуаціях; забезпеченням психологічного здоров'я працівників Національної поліції; психологічним забезпеченням працівників поліції та військовослужбовців Національної гвардії – учасників антитерористичної операції; використанням психотехнологій у практиці підготовки особового складу правоохоронних органів; вивченням психологічних аспектів спілкування з особами, які мають намір скоїти суїцид; дослідженням дій працівників патрульної поліції при виїздах на виклики тощо [4-8]. На замовлення ДКЗ НПУ МВС України науковці ДНДІ МВС України наразі розробляють наукову проблематику підвищення ефективності управлінської діяльності керівників підрозділів Національної поліції, професійного психологічного добору поліцейських і керівників поліцейських підрозділів, створення методичного інструментарію психологічного супроводу діяльності поліції

Мета статті є розкриття можливих напрямів формування психологічної готовності поліцейських до діяльності, вдосконалення психологічної підготовки працівників Національної поліції України, як важливої умови підвищення ефективності діяльності.

Методи дослідження. Основними методами дослідження стали аналіз законодавства і нормативно-правової бази діяльності НПУ, анкетування працівників і керівників поліції, об'єктивні й суб'єктивні психодіагностичні методи (тести рівня і структури інтелекту, особистісні опитувальники), статистичні методи з використанням програмного забезпечення SPSS-17.

Дослідження здійснювалось упродовж 2018–2020 років, у ньому взяли участь біля 900 поліцейських різних підрозділів (патрульні, дільничні офіцери, оперуповноважені карного розшуку, слідчі, поліцейські поліції охорони) з двадцяти областей держави з спеціальними званнями від капрала до майора поліції. В якості експертів у дослідженні взяли участь 40 керівників поліцейських підрозділів (начальники і заступники начальників районних управлінь НПУ і начальники відповідних їх підрозділів).

Виклад основного матеріалу та результатів дослідження. Як зазначалось вище, головними документами, які регламентують проведення професійного навчання поліцейських, є Закон України «Про Національну поліцію»; Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Національну поліцію»; Наказ МВС України «Про затвердження Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України».

Проте власні дослідження і статистичні дані за останні роки свідчать про існування проблем в системі менеджменту персоналу НПУ. Так, щороку звільняється декілька сотень поліцейських менеджерів через хвороби; значну кількість звільнено за негативними мотивами. Щорічна кількість звільнених поліцейських суттєво перевищує кількість прийнятих на службу працівників, значним лишається некомплект поліцейських у підрозділах. Дослідження свідчать про недостатній рівень психологічної готовності поліцейських до

діяльності, наявність конфліктів в підрозділах, невдоволеність поліцейських службовою діяльністю і стилем керівництва, прояви професійної деформації. Це ж стосується рівня професійних знань і умінь, сформованості професійно важливих якостей працівників поліції. Близько третини поліцейських мають несприятливу структуру мотивації, негативні особистісні характеристики (тривожність, ригідність, агресивність). Значна частка обстежених працівників поліції відчують труднощі в управлінні власними емоціями (48%), розумінні емоційного стану інших людей (40%), здатності впливати на поведінку громадян (38%). Майже третина обстежених відзначають часте виникнення негативних психічних станів (агресії, тривоги, страху, підозрілості, ненависті тощо) у процесі професійної діяльності (28%), четверта частина потребують психологічної допомоги у процесі діяльності. Також значними є потреба у професійно-правовій (40%), психологічній підготовці (45%).

Розглянемо, в якій мірі зазначені правові документи сприяють вирішенню завдань формування психологічної готовності поліцейських до діяльності.

Статтею 72 Закону України «Про Національну поліцію» передбачено, що професійне навчання поліцейських включає у себе декілька видів, а саме: 1) первинну професійну підготовку; 2) підготовку у вищих навчальних закладах із специфічними умовами навчання; 3) післядипломну освіту; 4) службову підготовку як систему заходів, спрямованих на закріплення та оновлення необхідних знань, умінь та навичок працівника поліції з урахуванням оперативної обстановки, специфіки та профілю його оперативно-службової діяльності.

Стаття 73 Закону – «Первинна професійна підготовка» – визначає, що поліцейські, які вперше прийняті на службу в поліції, з метою набуття спеціальних навичок, необхідних для виконання повноважень поліції, зобов'язані пройти первинну професійну підготовку за відповідними навчальними програмами (планами), затвердженими Міністерством внутрішніх справ України.

Стаття 74 Закону – «Підготовка поліцейських у вищих навчальних закладах із специфічними умовами навчання» –

передбачає, що до вищих навчальних закладів із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських, можуть бути зараховані громадяни України, яким станом на 31 грудня року вступу виповниться 17 років.

Стаття 75 Закону – «Післядипломна освіта поліцейських» – визначає, що для поліцейських є обов'язковою також післядипломна освіта, яка здійснюється на загальних засадах, визначених Законом України "Про вищу освіту" і складається з: 1) спеціалізації; 2) перепідготовки; 3) підвищення кваліфікації; 4) стажування. Згідно із Законом, післядипломна освіта поліцейських може здійснюватися безпосередньо в підрозділах поліції або в навчальних закладах, у тому числі на договірних умовах. Перші три види професійного навчання здійснюються вищими навчальними закладами зі специфічними умовами навчання МВС України, навчальними планами і програмами яких передбачено вивчення психологічних дисциплін, пов'язаних з ефективною комунікацією, стресостійкістю поліцейських тощо.

Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Національну поліцію» передбачено, що Національна поліція, відповідно до покладених на неї завдань, організовує систему психологічного забезпечення поліцейських та працівників Національної поліції та забезпечує її функціонування.

Проте до цього часу не прийнято відповідних нормативних документів, які б закріплювали принципи організації, завдання, функції, структуру, форми і методи діяльності служби психологічного забезпечення Національної поліції.

Наказом МВС України від 26.01.16 № 50 затверджено Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України. Останнє визначає види службової підготовки, до яких належать:

функціональна підготовка – комплекс заходів, спрямований на набуття і вдосконалення поліцейським знань, умінь та навичок у сфері нормативно-правового забезпечення службової діяльності, необхідних для успішного виконання ним службових обов'язків;

загальнопрофільна підготовка – комплекс заходів, спрямованих на набуття і вдосконалення поліцейським умінь та навичок практичного застосування теоретичних знань щодо формування готовності до дій у ситуаціях різних ступенів ризику, а також надання домедичної допомоги в процесі виконання службових завдань;

тактична підготовка – комплекс заходів, спрямований на набуття і вдосконалення поліцейським навичок практичного застосування теоретичних знань щодо правильного оцінювання конкретних подій з подальшим прийняттям правомірних рішень та психологічної готовності до дій у ситуаціях різних ступенів ризику;

вогнева підготовка – комплекс заходів, спрямований на вивчення поліцейським основ стрільби з вогнепальної зброї, правомірного її застосування (використання) та вдосконалення навичок безпечного поводження з нею, швидкісної та влучної стрільби по нерухомих і рухомих цілях, з різних положень, в обмежений час, в русі тощо;

фізична підготовка – комплекс заходів, спрямований на формування та вдосконалення рухових умінь і навичок, розвиток фізичних якостей та здібностей поліцейського з урахуванням особливостей його професійної діяльності.

Деякі види, наприклад, вогнева і тактична підготовки, передбачають психологічну складову. Так, у розглядуваному Положенні зафіксовано, що «заняття з вогневої підготовки організовуються та проводяться в навчальних групах за місцем служби, на навчальних зборах з обов'язковим урахуванням рівня підготовленості і психологічних якостей поліцейських». Тактична підготовка передбачає «набуття і вдосконалення психологічної готовності поліцейських до дій у ситуаціях різних ступенів ризику»; «набуття та вдосконалення поліцейських навичок щодо формування морально-психологічної стійкості до виконання службових завдань в особливих умовах». Проте, зазначеним Положенням не визначено форми, методи, технології та засоби вирішення завдань, пов'язаних з психологічною складовою службової підготовки поліцейських.

Важливим кроком у справі поліпшення психологічної підготовки поліцейських стало затвердження наказом МВС України від 6 лютого 2019 року № 88 «Порядку організації системи психологічного забезпечення поліцейських, працівників НПУ та курсантів закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських». Документ визначає принципи, напрями, завдання і функції системи психологічного забезпечення, передбачає проведення деяких складових психологічної підготовки: практичних занять у системі підвищення кваліфікації, тренінгів щодо формування професійних, поведінкових та комунікативних навичок, цільових інструктажів щодо форм взаємодії з населенням тощо.

Таким чином, як витікає з аналізу змісту Закону, Постанови Кабінету Міністрів та Положення, питанням психологічної готовності поліцейських до діяльності і психологічного забезпечення функціонування Національної поліції наразі не приділяється належної уваги. Важливі питання, пов'язані із необхідністю озброєння поліцейських розвиненими психологічними навичками підтримання емоційної стійкості, протистояння стресам, удосконаленню комунікації і встановленню психологічного контакту з громадянами, оптимізації соціально-психологічного клімату в колективах підрозділів, протидії службовим зловживанням та корупції в діяльності поліції тощо зараз належним чином не вирішуються через відсутність їх нормативно-правового врегулювання.

Вважаємо, що з метою докорінного поліпшення якості психологічної підготовки і психологічного супроводу підрозділів Національної поліції України доцільно доповнити перелік видів службової підготовки, зафіксованих у Положенні про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України, затвердженому Наказом МВС від 26.01.16 № 50, таким видом, як психологічна підготовка поліцейських.

Досвід діяльності поліцій зарубіжних країн свідчить про те, що остання являє собою комплекс організаційних і психологічних заходів, спрямованих на формування і розвиток у поліцейських професійно важливих якостей.

Психологічна підготовка має на меті розвиток загальних і спеціальних професійних здібностей, знань і умінь поліцейських і формування системної якості поліцейського – психологічної готовності особистості до професійної діяльності.

Кінцевим результатом психологічної підготовки є психологічна готовність поліцейського до діяльності, яка являє собою стійкий довготривалий стан особистості, який характеризується мобілізацією усіх психофізіологічних ресурсів організму, наявністю комплексу мотивів, знань, умінь, навичок та індивідуальних якостей, які забезпечують ефективність виконання певної діяльності. Психологічна готовність є передумовою будь-якої цілеспрямованої діяльності, її регуляції, стійкості та ефективності. В структурі психологічної готовності до професійної діяльності традиційно виділяють наступні функціонально взаємозалежні компоненти:

а) мотиваційний – перелік мотивів до вибору і виконання професійних обов'язків та завдань,

б) когнітивний – система знань, необхідних для успішного виконання професійної діяльності,

в) операціональний – наявність вмінь і навичок, відповідних вимогам професійної діяльності,

г) особистісний – комплекс професійно важливих індивідуально-психологічних якостей, необхідних для виконання професійної діяльності.

Достатня розвиненість цих компонентів та їх цілісна єдність забезпечує високий рівень готовності людини до активної, самостійної, творчої професійної діяльності. Недостатня їх розвиненість свідчить про незавершеність процесу формування готовності, про його середній чи низький рівень.

Психологічна підготовка поліцейського – тривалий процес, який починається на етапі первинної професійної підготовки і продовжується у ході всієї професійної діяльності. Програми психологічної підготовки поліцейських, зазвичай, розробляються науковцями, безпосередню психологічну підготовку здійснюють практичні психологи підрозділів поліції та керівники у ході психологічного супроводу

навчання та професійної діяльності поліцейських [8; 9; 10].

Досвід показує, що психологічна підготовка має реалізовуватись шляхом проведення навчальних, практичних занять з використанням інтерактивних технологій та методів навчання (тренінгів, ділових ігор, психодрами, брейнстормінгу, кейсів, відпрацювання смуг перешкод тощо). Така підготовка передбачає участь психологів у проведенні цільових інструктажів поліцейських, які направляються для несення служби в екстремальних умовах (зведені загони, що відряджаються до зони проведення ООС, залучаються до охорони публічного порядку при масових заходах тощо).

Вбачається доцільним, у першу чергу, доповнити перелік видів службової підготовки, зафіксованих у Положенні про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України, затвердженому Наказом МВС від 26.01.16 № 50, таким видом, як психологічна підготовка поліцейських. Вважаємо, що робота з психологічної підготовки має передбачати набуття та вдосконалення поліцейськими:

- знань про: психологічні особливості професійної правоохоронної діяльності поліцейських; специфіку психологічної готовності поліцейських і психологічної стійкості як її складової; особливості формування мотиваційних складових психологічної готовності поліцейських до діяльності; розвиток особистісних складових професійно-психологічної готовності та професійно важливих якостей поліцейського;

- навичок щодо: формування психологічної стійкості до виконання службових завдань в особливих умовах; розвитку комунікативних якостей та лідерського потенціалу; психологічного впливу на об'єкти професійної діяльності; формування готовності до застосування засобів примусу; розвитку умінь управління конфліктами; розвитку навичок психічної саморегуляції; протидії професійному стресу в службовій діяльності; розвитку операціональних складових професійно-психологічної готовності поліцейських; володіння прийомами особистої безпеки в екстремальних ситуаціях тощо.

Висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Таким чином, наявна нормативно-правова база проведення формування психологічної готовності і психологічної підготовки поліцейських лишається недосконалою. Тому видається актуальним завданням розробка низки нормативно-правових актів, якими були б урегульовані питання, пов'язані із організацією і проведенням такої підготовки поліцейських.

З метою докорінного поліпшення якості психологічної підготовки персоналу підрозділів Національної поліції України доцільно доповнити перелік видів службової підготовки, зафіксованих у Положенні про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України, затвердженому Наказом МВС від 26.01.16 № 50, таким видом, як психологічна підготовка поліцейських. У процесі психологічної підготовки важливо забезпечити функціонування психотренінгових комплексів, організацію та проведення тренінгів з актуальної для професійної діяльності поліцейських

тематики, спрямованої на формування необхідних професійних, поведінкових та комунікативних навичок, готовності до дій у різноманітних службових ситуаціях, практичне відпрацювання поліцейськими типових професійних завдань. Важливим елементом такої роботи є вивчення передового міжнародного досвіду щодо ефективних форм та методів психологічної підготовки, впровадження сучасних новітніх психологічних методів навчання у практичну діяльність системи психологічного забезпечення Національної поліції.

Також вважаємо за доцільне розробити «Комплексну програму організації і проведення психологічної підготовки поліцейських Національної поліції України», яка б затверджувалась і впроваджувалась відповідним Наказом МВС України і передбачала принципи організації, мету, завдання, методи і засоби її здійснення. Перспективи подальших розвідок у напрямі вдосконалення формування психологічної готовності поліцейських до діяльності

Список використаних джерел

1. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 40–41 (9 жовтня). – Стор. 1970. – Ст. 379.
2. Постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 № 877 «Про затвердження Положення про Національну поліцію» / <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248607704>.
3. Наказ МВС України від 26.01.16 «Про затвердження Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України» / <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0260-16>
4. Барко В.І. Профілактика адиктивної поведінки у працівників ОВС України: Навчаль. посібник / В.І. Барко, І.В. Клименко, В.О. Криволапчук – К., 2009. – 52 с.
5. Криволапчук В.О. Спеціальна фізична підготовка: навч. посіб. / В.О. Криволапчук, М.С. Кримська, С.М. Решко та ін. – К.: Нац. ун-т внутр. справ, 2009. – 209 с.
6. Психологічна та фізична готовність особистості до дій в екстремальних ситуаціях : практичний посібник / В.П. Остапович, В.Г. Бабенко, Л.А. Кирієнко // за ред. В.О. Криволапчука. – К. : ДНДІ МВС України, 2016. – 84 с.
7. Профілактика професійної деформації працівників органів внутрішніх справ : навч.-метод. посіб. / В.О. Криволапчук, С.В. Кушнар'єв, В.Р. Слівінський – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2014. – 68 с.
8. Особливості надання психологічної допомоги учасникам АТО : посібник / Остапович В. П., Кирієнко Л. А., Котляр Ю. В., Барко В. В. ; за ред. В. О. Криволапчука. – К. : ДНДІ МВС України, 2017. – 163 с.
9. Aldwin, C. M. Stress, coping, and development, Second Edition: An Integrative Perspective / C. M. Aldwin. – NewYork: Guilford, 2007. – 432 p.
10. Maddi, S. Hardiness training for high risk undergraduates / S. Maddi, D. M. Khoshaba, K. Jensen, E. Carter, J. L. Lu, R. H. Harvey // NACADA Journal. – 2002. – № 22. – P. 45-55.

References

1. Pro Nacional'nu policiju : Zakon Ukrai'ny vid 02.07.2015 № 580-VIII // Vidomosti Verhovnoi' Rady Ukrai'ny. – 2015. – № 40–41 (9 zhovtnja). – Stor. 1970. – St. 379. (in Ukrainian).
2. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrai'ny vid 28.10.2015 № 877 «Pro zatverdzhennja Polozhennja pro Nacional'nu policiju» / <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=248607704>. (in Ukrainian).

3. Nakaz MVS Ukraï'ny vid 26.01.16 «Pro zatverdzhennja Polozhennja pro organizaciju sluzhbovoi pidgotovky pracivnykiv Nacional'noi' policii' Ukraï'ny» / <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0260-16> (in Ukrainian).
4. Barko V.I. Profilaktyka adyktivnoi' povedinky u pracivnykiv OVS Ukraï'ny: Navchal'. posibnyk [Prevention of addictive behavior in police officers of Ukraine: Textbook. Manual] / V.I. Barko, I.V. Klymenko, V.O. Kryvolapchuk – K., 2009. – 52 s. (in Ukrainian).
5. Kryvolapchuk V.O. Special'na fizychna pidgotovka: navch. posib. [Special physical training: textbook. way.] / V.O. Kryvolapchuk, M.S. Kryms'ka, S.M. Reshko ta in. – K.: Nac. un-t vnutr. sprav, 2009. – 209 s. (in Ukrainian).
6. Psyhologichna ta fizychna gotovnist' osobystosti do dij v ekstremal'nyh sytuacijah : praktychnyj posibnyk [Psychological and physical readiness of the individual to act in extreme situations: a practical guide] / V.P. Ostapovych, V.G. Babenko, L.A. Kyrijenko // za red. V.O. Kryvolapchuka. – K. : DNDI MVS Ukraï'ny, 2016. – 84 s. (in Ukrainian).
7. Profilaktyka profesijnoi' deformacii' pracivnykiv organiv vnutrishnih sprav : navch.-metod. posib. [Prevention of professional deformation of law enforcement officers: teaching method. way.] / V.O. Kryvolapchuk, S.V. Kushnar'ov, V.R. Slivins'kyj – K. : Nac. akad. vnutr. sprav Ukraï'ny, 2014. – 68 s. (in Ukrainian).
8. Osoblyvosti nadannja psyhologichnoi' dopomogy uchasnykam ATO : posibnyk [Peculiarities of providing psychological assistance to anti-terrorist operation participants: manual] / Ostapovych V. P., Kyrijenko L. A., Kotljars'kyj V., Barko V. V. ; za red. V. O. Kryvolapchuka. – K. : DNDI MVS Ukraï'ny, 2017. – 163 s. (in Ukrainian).
9. Aldwin, C. M. Stress, coping, and development, Second Edition: An Integrative Perspective / C. M. Aldwin. – New York: Guilford, 2007. – 432 p. (in Ukrainian).
10. Maddi, S. Hardiness training for high risk undergraduates / S. Maddi, D. M. Khoshaba, K. Jensen, E. Carter, J. L. Lu, R. H. Harvey // NACADA Journal. – 2002. – № 22. – P. 45-55. (in Ukrainian).

Резюме

Тимченко А. В. доктор психологических наук, профессор, главный научный сотрудник учебно-научной лаборатории экстремальной и кризисной психологии НДЦ Национального университета гражданской обороны Украины
Барко В. В. кандидат педагогических наук, старший научный сотрудник Государственного научно-исследовательского института МВД Украины

ПУТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ГОТОВНОСТИ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ У ПЕРСОНАЛА НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИЦИИ УКРАИНЫ

Статья посвящена рассмотрению вопросов формирования психологической готовности к деятельности путем совершенствования психологической подготовки полицейских Национальной полиции Украины. Анализируется отечественный и зарубежный опыт организации и проведения психологической подготовки полицейских, результатом которой должен быть высокий уровень мотивации профессиональной деятельности полицейских, формирование способности успешно противодействовать стрессам, конфликтам и другим факторам риска, развитие профессионально важных индивидуально-психологических качеств. Представлены предложения относительно разработки нормативных документов для организации и осуществления психологической подготовки полицейских Национальной полиции Украины.

Ключевые слова: Национальная полиция Украины; психологическая готовность; психологическая подготовка; мотивация; стресс.

Summary

Timchenko O. Main Researcher, Scientific Centre of State University of Civil Defense of Ukraine
Barko V. Senior Researcher, State Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine

THE WAYS OF FORMATION OF PSYCHOLOGICAL READINESS FOR PROFESSIONAL ACTIVITIES OF UKRAINIAN' NATIONAL POLICE PERSONAL

Introduction. The article is dedicated to discussion of some questions connected with improvement of psychological readiness of Ukrainian' National Police personal via organization of specific psychological training. Psychological readiness is complex formation that consists of several components: cognitive (a

system of knowledge, necessary for successful professional activity); conative (a system of motives for stimulation of professional activity); operational (system of psychological skills) and personal (system of professionally important personal qualities).

Purpose. *The authors make some proposals concerning arrangement and realization of psychological training for Police officers with the purpose of formation of high level of motivation, ability to resist to stresses, conflicts and other risk factors, development of important professional qualities. The authors also suggest to supplement the present system of official police officers' training with new direction - specific professional psychological training.*

Methods. *The main research methods were analysis of legislation, surveys, general psychodiagnostic methods (tests, questionnaires) and statistical methods (SPSS-17).*

Originality. *The result psychological training is confined in forming of special state of personality – psychological readiness for professional activity. It is shown that psychological training is long process, that begins from elementary stage of professional training and continues during all professional activity of police officer. Professional psychological training implemented with the help of different educational methods such as role plays, psychodrama, case studies, brainstorming etc. The training foresees participating of practical psychologists and conducting of police service in extreme conditions. An important task of training process is to provide police officers with special training complexes with the purpose of development of required professional, behavioral and communicative skills and readiness to act in different police service situations.*

Conclusion. *The authors underline that investigation of international experience and methods of police psychological training is an essential component of this work. They strongly recommend in the article to create Complex program of arrangement and realization of professional training of police officers of National police of Ukraine. The program might be established by appropriate order of Ministry of internal affairs of Ukraine.*

Key words: *National police of Ukraine, psychological training, psychological readiness, motivation, stress.*

Траверсе Т. М. доктор психологічних наук, доцент,
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
<https://orcid.org/0000-0002-9031-1173>

ПОЛІТИЧНЕ МИСЛЕННЯ ЯК МЕХАНІЗМ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Особливості політичної ідентичності як когнітивної системи насамперед пов'язані з мірою розвиненості політичного мислення (структура і зміст виявляються у процесах розв'язування політичних задач). Особливості, які його організують, регулюють є механізмами функціонування політичної ідентичності.

Ключові слова: політичне мислення; політична ідентичність; політична задача; етнонаціональні установки.

Постановка проблеми. Процеси глобалізації, технологізації діяльності, конструювання соціальної реальності, функціонування віртуального простору (кордони якого не співпадають з географічними кордонами держав, ареалами культур), розпад традиційної сфери політики (втрата урядами влади внаслідок так званих субполітик компаній, інформаційних центрів і т. п.) вимагають від сучасного політичного актора (людини, яка включена у сферу політики) вироблення нових зовнішніх і внутрішніх засобів і способів орієнтації (постановки різного роду задач щодо управління й ефективного співіснування), пошуку новітніх ідентитетів у сучасному світі, зокрема у трансформованні політичної ідентичності особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ідентичність трактують як здатність людини сприймати власну поведінку і життя як єдине ціле, виокремлюючи при цьому усвідомлену та неусвідомлену ідентичності. Співвідношення між соціальною детермінацією та самодетермінацією особистості вчені пов'язують з її здатністю до реагування на соціальну значущість ситуації (у своїй власний унікальний спосіб). З одного боку, соціум визначає ідентичність людини (задаючи норми, закони її існування), а з іншого – особа творить своє власне оточення у виборі цілей, цінностей, потреб [9].

Трактуючи ідентичність як когнітивну систему, що виконує регулятивну функцію у конкретно створених умовах, дослідники говорять про особистісну (як сукупність фізичних, інтелектуальних, моральних рис)

та соціальну (сума окремих ідентичностей, яка визначає належність особи до різних соціальних категорій) ідентичності [11].

Політична ідентичність як вид соціальної (на груповому та масовому рівнях) та особистісної (на рівні окремої особистості) ідентичностей у широкому трактуванні поняття, є результатом процесу ідентифікації політичного актора (індивідуального, групового) із суспільно-політичними, громадянськими, культурно-історичними, етнонаціональними, ідеологічними і т. п. контекстами, дискурсами. Це визначає готовність особистості до здійснення відповідних нормативів та ідеалів значущої суспільно-політичної спільноти. Від ідентифікації з певною групою залежить образ Я актора, що складає його цілісну структуру як підсумкове уявлення про себе [6].

Ідентичність, зазвичай, досліджують як складову свідомості, самосвідомості, образу Я, «Я-концепції» переважно, вживаючи ці поняття як синоніми [6; 8]. Більш точно характеризуючи міру усвідомленості/неусвідомленості особистістю діапазону видів своїх ідентичностей, вчені говорять про так звану усвідомлену (результат аналізу особою того, наскільки її поведінка відповідає наявним соціально-політичним еталонам, зразкам, нормативам тощо) та неусвідомлену (комплекс очікувань, які засвоюються та формуються в актора у процесі його взаємодії із соціальною/політичною групою, тобто йдеться про соціально-політичні цінності, ідеологічні орієнтації, постави (за В. О. Васютинським), настанови (за М. М. Слюсаревським), настрої, вподобання,

типові способи комунікації та ін.) ідентичності.

Відомо, що у процесі політичної участі існує більша чи менша вираженість співвідношення раціональної та ірраціональної складових політичної психіки. Прихильники теорії раціонального вибору вважають, що люди раціонально зважують зиски та втрати від здійснюваного політичного вибору, або ж електоральна поведінка набуває емоційної експресивності. Вчені з'ясували, що результати виборів, насамперед, залежать від групової лояльності та партійної ідентичності, а не від раціональної позиції виборця. Ірраціональна складова полягає в тому, що під час прийняття рішення у ситуації невизначеності вибір актора визначається не стільки усвідомленими політичними вподобаннями, скільки приналежністю до великих соціальних груп (етнічних, релігійних, станових).

Особи, які ідентифікують себе з різними соціальними та політичними групами по-різному сприймають, інтерпретують та розуміють події суспільства, оскільки ідентифікація детермінується різними засадами категоризації (особистісними, дискурсивними, контекстуальними, ситуаційними та ін.). Саме тому, особливості політичної ідентичності як когнітивної системи можна розкрити через політичне мислення як її системотвірної складової.

Мета статті розкрити особливості політичного мислення як механізму функціонування політичної ідентичності.

Методи дослідження. Дослідно-експериментальна робота проводилася протягом 2019/2020 рр. Всього у дослідженні взяло участь 200 осіб віком від 19 до 23 років. Серед них студенти вищих навчальних закладів України. Виокремлено дві групи респондентів. Таким чином, представлено учасників різних видів політичної діяльності, а саме: а) учіннева політична діяльність (студенти-політологи) – група Гсп; б) безпосередня активна політична участь непрофесійних акторів (студенти-активісти – група Гса). Вважається, що політичне мислення виникає лише в тій ситуації, суб'єктом, безпосереднім конструктором та учасником якої є сам актор. Досліджувана політична

діяльність мала характер політичної діяльності студента чи учасника політичних подій відповідно.

Спостереження використано як метод збирання даних та як методика [5, 349-360]. Також використано методіку «Шкала етнонаціональних установок» (О. Є. Хухлаєв, І. М. Кузнецов, Н. В. Ткаченко), засобами якої досліджено атитюди ставлення до феномену національності/етнічності. Йдеться про чотири шкали, (що відповідають етнонаціональним установкам): націоналістичні, патріотичні, нейтральні, негативістські.

Виклад основного матеріалу. Будучи умовою сталості людського буття і засобом саморозвитку людини, виявляються особливості та динаміка становлення ідентичності особистості, процеси її втілення в конкретних контекстах політики. Міра залученості до політики актора (а отже, й вияву його політичної ідентичності) пов'язувалася з предметною, поняттєвою орієнтацією політичного мислення. Дослідження в такому напрямі дало змогу розкрити структуру і зміст політичного мислення у процесах розв'язування політичних задач; виявити ті особливості, які його організують і регулюють та є механізмами функціонування політичної ідентичності.

Міра перейнятості, залученості актора до політичної діяльності (а отже, й проявленості його політичної ідентичності) визначається мірою політизації його мислення. Таке політизоване мислення, вивершуючись над усіма іншими проявами мисленнєвої активності, може функціонувати як метамислення, зумовлюючи життєдіяльність людини в цілому, як здатність актора до побудови ментальної моделі суспільно-політичної дійсності.

Генеза політичної діяльності зумовлює той факт, що категоріями політичного мислення можуть бути будь-які категорії з інших сфер існування соціуму – мораль, релігія, наука, право, економіка. Природа політичного мислення пов'язана з володарюванням, з боротьбою за статуси та ресурси соціуму (як провідним принципом), а отже, торкається проблем, які за всієї їхньої гостроти й соціальної значущості, виражені в абстрактних поняттях.

Політичний пересічний актор, послуговуючись абстрактними поняттями, не може їх перевірити особистим досвідом, і тому стає заручником безсвідомих фантазій, які спотворюють дійсність [2; 3].

Предметність (а далі - й поняттєвість) політичного мислення, насамперед пов'язана з відповідною культурою суспільства. Відбиваючи найтиповіші ознаки, які характеризують політичну свідомість і поведінку громадян певного соціуму, політична культура визначає тип світосприйняття, своєрідний колективний світогляд соціуму та окремих його членів. Зазвичай специфіка культури соціуму впливає на те, що саме його представники будуть вважати подібним (а далі – й ідентичним), а що відмінним, оскільки об'єднання речей засобами категорій еквівалентності дає класифікаційні групи, які дозволяють суспільству й особі виокремлювати і розчленувати світ на одиниці. Судження про еквівалентність перетворюється, таким чином, на оречевлений погляд на світ, властивий певній культурі [1].

Реалізація мислення залежить від того, на що воно спрямоване як на предмет. Цей процес спрямування та ідентифікування відбувається на різних рівнях: раціонально-пізнавальному та емоційно-ірраціональному. Лише певний зміст може бути асимільований людиною, саме той, який відповідає «пізнавальній структурі» (за Ж. Піаже) актора на даний момент його розвитку. «Інтелектуальні інтенції є особливими суб'єктивними станами (станами спрямованості розуму на предмет), – зазначає М. Холодна, – які за своїми механізмами є продуктами еволюції індивідуального ментального досвіду, а за формою вираження – такими, що невизначено переживаються й водночас є стійкими почуваннями». Тобто є механізмами реалізації індивідуально-психологічних основ зняття суперечностей у процесі орієнтування людини в умовах множинності альтернатив, визначеності стосовно певного предметного матеріалу» [7, 215].

Сутність ідентифікації полягає в самокатегоризації суб'єкта та ототожненні його з різними соціальними спільнотами, соціальними цінностями. Ідентифікація є внутрішньо суперечливим психічним

процесом та має щонайменше дві мисленнєві дії (ототожнення та розрізнення), які мають симультанно-сукцесивний зв'язок. Персональна політична ідентифікація може існувати як: а) пряме емоційне ототожнення та уподібнення; б) зарахування себе до певної номінальної (вікової, статевої, етнічної, гендерної тощо) і/або реальної політичної групи. Політика містить чимало контекстів групової належності, а саме: національної, класової, станової, субкультурної, етнічної, професійної та ін. Залученість особистості до соціально-політичних груп зумовлює виконання нею відповідних ролей, що можливе на трьох рівнях ідентичності: макро- (участь у соціальних рухах); мезо- (міжгрупові та внутрішньогрупові стосунки); мікрорівень (розуміння мотиваційних процесів самоповаги, самоефективності та автентичності). В реальному житті зазначені групова, рольова та особистісна ідентичності можуть частково перетинатися й ототожнюватися.

Масштаб політичного мислення й діяльності актора відбивається у діапазоні виконуваних ним соціально-політичних ролей, що розкрито в рольових теоріях політики [10]. Йдеться про політичні ролі громадянина, виборця, активіста, президента тощо, які виконує актор. Будучи включеним до субсистем політичного середовища (якими є громадські, політичні об'єднання людей), він стає причетним до здійснення легітимації або делегітимації політичної влади.

Для кожної з виокремлених груп досліджуваних політичні задачі виявилися по-різному значущими. (Значущою є така задача, яка для актора є віднесеною, ціннісно, особистісно значущою, відповідає його здібностям, що супроводжується позитивним емоційним настроєм, і, здебільшого, досліджувані показували за ними найкращі результати). Це пов'язано з видом політичної діяльності, яку виконують досліджувані: а) навчальна діяльність студентів-політологів, для яких предмет політики є найбільш релевантним, а отже, й політичні задачі більше зрозумілими, прийнятними; в) для студентів інших спеціальностей (механіка, математика, психологія та ін.) – політика є практикою громадянського волевиявлення. Тобто у групі Гсп політичне мислення існує як

процес становлення майбутнього професійного політичного мислення; в інших акторів — як буденне непрофесійне політичне мислення пересічного учасника політичних подій. Йдеться про особливості типів політичного мислення (потенційно професійне, непрофесійне/буденне) та змісту і зв'язків з ним етнонаціональних установок. За параметром етнонаціональних установок усі досліджувані розділилися на чотири групи (результати у %): націоналістичні (12); патріотичні (36); нейтральні (36); негативістські (16).

У ході проведення дисперсійного аналізу ANOVA за критерієм Левіна та попарною перевіркою груп досліджуваних за допомогою t-критерію Стюдента виявлено істотні відмінності між групами за методикою «Шкала етнонаціональних установок» та індикаторами здійснюваного ними політичного мислення, а саме: теоретичні узагальнення ($F = 3,009$; $p < 0,01$); постановка задачі ($F = 4,002$; $p < 0,01$); рішення про відповідність задуму умовам задачі ($F = 3,02$; $p < 0,01$); суб'єктивні системи смислів ($F = 1,897$; $p < 0,01$); нормативні смисли ($F = 2,634$; $p < 0,05$); особистісний смисл ($F = 0,915$; $p < 0,01$); формування смислів об'єктів на основі суб'єктивних значень ($F = 5,441$; $p < 0,01$); формування суб'єктивних значень на основі смислів ($F = 4,601$; $p < 0,01$); досвід ($F = 0,691$; $p < 0,01$); перенесення знань і вмінь в інші умови, сфери ($F = 2,375$; $p < 0,01$); предметність знань і вмінь ($F = 2,952$; $p < 0,01$); спрямованість на себе ($F = 2,163$; $p < 0,01$); формулювання наслідків ($F = 1,242$; $p < 0,01$); спрямованість на оптимальний розв'язок ($F = 1,843$; $p < 0,01$); спрямованість на інших ($F = 3,236$; $p < 0,01$); використання знань ($F = 0,227$; $p < 0,01$); норми-ідеали ($F = 3,711$; $p < 0,01$); раціональність ($F = 1,002$; $p < 0,01$); ситуаційність ($F = 4,112$; $p < 0,01$); популістичність ($F = 4,742$; $p < 0,01$).

Отже, відмінності, виявлено:

а) в теоретичних узагальненнях ($F = 3,009$; $p < 0,01$), які свідчать (етнонаціональні установки мають різну міру вираженості і складають таку ієрархію: нейтральні ($M = 3,64$), негативістські ($M = 2,79$), патріотичні ($M = 1,67$), націоналістичні ($M = 0,45$)) про переважно толерантне та нейтрально-негативне ставлення до політики;

б) у постановці задачі (щодо етнонаціональних установок мають: негативістські ($M = 4,79$), патріотичні ($M = 2,67$), нейтральні ($M = 2,64$), націоналістичні ($M = 1,05$)) йдеться про негативно-патріотичне ставлення молоді до політики;

в) у рішеннях про відповідність задуму умовам задачі (етнонаціональні установки: нейтральні ($M = 3,01$), негативістські ($M = 2,92$), патріотичні ($M = 1,84$), націоналістичні ($M = 1,05$)) йдеться про переважно нейтрально-негативне ставлення до політики;

г) у суб'єктивних системах смислів, що дає змогу більш точно розкрити зміст етнонаціональних установок (нейтральні ($M = 4,14$), патріотичні ($M = 2,79$), негативістські ($M = 2,67$), націоналістичні ($M = 2,45$)). Така переважна толерантність сучасної молоді, можливо, пов'язана з бажаним сприйманням актором значущої для нього політичної спільноти, що зумовлено інколи, навіть суб'єктивно-ілюзорною взаємодією з нею. З одного боку, актор цінує ту суспільно-політичну спільноту, до якої він належить, а з іншого — пошановує себе, усвідомлюючи належність (можливо, лише уявну) саме до цієї, ним обраної спільноти, (що може підвищувати його самооцінку тощо);

д) у нормативних смислах (етнонаціональні установки: патріотичні ($M = 1,79$), нейтральні ($M = 1,64$), негативістські ($M = 1,67$), націоналістичні ($M = 1,45$)) виявлено слабку вираженість та диференційованість етнонаціональних установок, що свідчить про проблеми в існуванні нормативних смислів у молоді, які мають задаватися державною ідеологією, суспільно-значущими ідеями, цілями тощо;

е) в особистісних смислах (пов'язані з такою послідовністю етнонаціональних установок: негативістські ($M = 3,64$), нейтральні ($M = 3,64$), патріотичні ($M = 1,82$), націоналістичні ($M = 1,49$)) існує, так звана, полярність між негативістсько-нейтральними та патріотично-націоналістичними установками. Це може свідчити про можливу конфліктність та динамічність особистісних смислів акторів, що підтверджують і відмінності у формуванні смислів об'єктів на основі суб'єктивних значень, які мають подібний розподіл в ієрархії етнонаціональних установок;

є) у формуванні суб'єктивних значень на основі смислів (повторюють послідовність етнонаціональних установок щодо суб'єктивних систем смислів, хоча й з меншою вираженістю: нейтральні ($M = 2,14$), патріотичні ($M = 2,02$), негативістські ($M = 1,61$), націоналістичні ($M = 1,49$)), що свідчить про нейтрально-патріотичне переживання молоддю своєї політичної дійсності;

ж) у досвіді, які пов'язані з такою послідовністю етнонаціональних установок: негативістські ($M = 2,64$), патріотичні ($M = 1,82$), нейтральні ($M = 1,64$), націоналістичні ($M = 1,59$), що свідчить про слабку диференціацію та вираженість етнонаціональних ідентитетів, які пов'язані з безпосереднім суспільно-політичним досвідом акторів;

з) у перенесенні знань і вмінь в інші умови, сфери (етнонаціональні установки мають таку послідовність: негативістські ($M = 3,71$), нейтральні ($M = 2,94$), патріотичні ($M = 2,75$), націоналістичні ($M = 0,34$)), що свідчить про суперечливості у переживаннях політичного сьогодення молоддю, здебільшого їхньою невдоволеністю наявним політичним станом соціуму;

и) у предметності знань і вмінь щодо етнонаціональних установок (які мають таку ієрархію: нейтральні ($M = 4,94$), негативістські ($M = 3,34$), патріотичні ($M = 3,71$), націоналістичні ($M = 2,35$)), що свідчить про сформованість інформаційного дискурсу, знаннєвого контексту, яким неодмінно послуговуються актори у своїй політичній поведінці. Що підтверджується й ієрархією та мірою вираженості етнонаціональних установок у відмінностях щодо спрямованостей на себе;

і) у формулюванні наслідків щодо етнонаціональних установок (які мають таку ієрархію: негативістські ($M = 4,02$), нейтральні ($M = 3,98$), патріотичні ($M = 3,44$), націоналістичні ($M = 3,02$)), що свідчить про усвідомленість акторами своїх суспільно-політичних переконань та поглядів. У поєднанні з попередніми показниками, це свідчить про наявну у них потенційну можливість відстоювати свої політичні погляди;

ї) у спрямованостях на оптимальність у розв'язуванні політичних задач щодо етнонаціональних установок (нейтральні (M

$= 1,95$), негативістські ($M = 1,34$), патріотичні ($M = 0,76$), націоналістичні ($M = 0,54$)), що свідчить про слабку їхню вираженість. Це, можливо пов'язане й подібним розділом установок за параметрами раціональності, використання знань, що в цілому характеризує акторів, як таких суб'єктів політики, що знаходяться на початкових етапах свого політичного становлення;

й) у спрямованостях на інших, орієнтаціях або наявності норм-ідеалів, ситуаційності, популістичності мають подібний розподіл в ієрархії етнонаціональних установок, а саме: нейтральні, негативістські, патріотичні націоналістичні.

Це підтверджується й особливостями перебігу процесу політичного мислення при розв'язуванні політичних задач (за результатами факторного аналізу). Зокрема, наявна інтелектуальна готовність до розв'язання всіх експериментальних задач мала прояв у буденності ($,311$) і популістичності ($,688$) у групі Гса. У потенційно-професійному мисленні групи Гсп норми-ідеали ($,718$) та орієнтації на норми-стандарти ($,766$) є визначальними, але навантажують фактор «популістичність». Характерним є формулювання наслідків, проте останні є стереотипно й ідеально зумовленими, що в цілому призводило до хибного розуміння задачної ситуації. У групі Гсп досліджувані намагалися перенести теоретичні суспільно-політичні знання в інші (практичні) умови ($,643$), використовуючи знання з інших суміжних діяльностей (навчальної, громадської та ін.).

Політичний актор завжди знаходиться в складно організованому середовищі послідовників, опонентів та ін. суспільно-політичних груп, учасником яких він є реально й номінально, прямо й опосередковано. Його значущі ідентифікації відіграють визначальну роль у тому, з якими саме ідентитетами, цінностями та нормами поведінки особа вважає за потрібне солідаризуватися.

Результатом процесу політичної ідентифікації є становлення особистісної ідентичності як здатності актора залишатися самим собою у мінливих суспільно-політичних контекстах, як його властивості. Політична ідентичність як результат, до

якого особа дійшла у процесі суспільно-політичної ідентифікації є відчуттям, переживанням належності до конкретної спільноти, залученості до відповідної соціально-політичної страти, субкультури і т. ін., є результатом розвиненості/нерозвиненості політичного мислення актора.

Висновки. Отже, переважно у домінуючих жанрах політики, змістах віртуального та предметно-практичного, соціально-політичного середовищ актором здійснюється соціально-політична категоризація світу, відбувається процес соціальної й політичної ідентифікації. Соціальна ідентичність як сукупність всіх соціальних ідентифікацій, що використовуються особою при власному

самовизначенні (за Г. Теджфелом) є підґрунтям для формування політичної ідентичності. Види самоідентифікацій дають можливість зрозуміти процесуальність становлення Я-людини, з'ясувати в ній стає та унікальне. Одним з видів ідентифікації є самоідентифікація актора з політичними групами, ситуаціями, контекстами і т. п. Проте безліч складних, незвичних, інших суспільно-політичних ситуацій так і не стають предметом його рефлексії (й політичної рефлексії зокрема), з огляду на різні обставини — від відсутності ідентичності внаслідок незрозумілої семантики чи навіть знакової системи, в якій політична проблемність сформульована до невідомих способів їх додання. Це й стане предметом наших подальших пошуків.

Список використаних джерел

1. Брунер Дж. Психология познания. За пределами непосредственной информации / Дж. Брунер. — М.: Прогресс, 1977. — 413 с.
2. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. — М.: Прогресс, 1990. — 808 с.
3. Лебон Г. Психология социализма / Г. Лебон. — СПб.: Макет, 1995. — 544 с.
4. Мерлин В. С. Психология индивидуальности / В. С. Мерлин. — М.: Институт практической психологии, Воронеж: НПО «МОДЭК», 1996. — 448 с.
5. Траверсе Т. М. Психологія політичного мислення : монографія / Т. М. Траверсе. — К.: Парлам. вид-во, 2015. — 416 с.
6. Титаренко Т. М. Сучасна психологія особистості / Т. М. Титаренко. — К.: Марич, 2009. — 232 с. — (серія «Психологічний інструментарій»).
7. Холодная М. А. Психология интеллекта: парадоксы исследования / М. А. Холодная. — М. — Томск, 1997. — С. 215.
8. Шевченко О. В. Національна ідентифікація у становлення Я-образу особистості: автореферат дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / О. В. Шевченко. — К., 2006. — 20 с.
9. Mead G. H. Mind, self and Society / G. H. Mead. — Chicago: The Univ. Of Chicago, 1976.
10. Verba S. Participation in America: Political Democracy and Social Equality / S. Verba, N. Nie. - N.-Y., 1972. — 336 p.
11. Tajfel H. Social identity and intergroup relations / H. Tajfel. — Cambridge Univ. Press, 1982.

References

1. Bruner Dzh. (1977) Psikhologiya poznaniya. Za predelami neposredstvennoy informatsii [Psychology of cognition. Beyond immediate information]. M.: Progress, 413 (in Russia).
2. Veber M. (1990) Izbrannye proizvedeniya [Selected works]. M.: Progress, 808 (in Russia).
3. Lebon G. (1995) Psikhologiya sotsializma [Psychology of socialism]. SPb., 544 (in Russia).
4. Merlin V. S. (1996) Psikhologiya individualnosti [Psychology of personality]. M.: Izdatelstvo «Institut prakticheskoy psikhologii», Voronezh: NPO «MODEK», 448 (in Russia).
5. Traverse T. M. (2015) Psy`xologiya polity`chnogo my`sleniya : monografiya [The psychology of political thinking]. K.: Parlam. vy`d-vo, 416 (in Ukrainian).
6. Ty`tarenko T. M. (2009) Suchacna psy`xologiya osoby`stosti [Modern personality psychology]. K.: Mary`ch, 232 (in Ukrainian).
7. Kholodnaya M. A. (1997) Psikhologiya intellekta: paradoksy issledovaniya [The psychology of intelligence: paradoxes of research]. M.Tomsk, 215 (in Russia).
8. Shevchenko O. V. (2006) Nacional`na identy`fikaciya u stanovlennya Ya-obrazu osoby`stosti: avtoreferat dy`s. ... kand. psy`xol. nauk : 19.00.07. K., 2006. 20 (in Ukrainian).
9. Mead G. H. (1976) Mind, self and Society. Chicago: The Univ. Of Chicago (in USA).
10. Verba S., Nie N. (1972) Participation in America: Political Democracy and Social Equality. N.-Y., (in USA).
11. Tajfel H. (1982) Social identity and intergroup relations. Cambridge Univ. Press, (Great Britain)

Резюме

Траверсе Т. М. доктор психологічних наук, доцент,
Київський Національний університет імені Тараса Шевченка

**ПОЛИТИЧЕСКОЕ МЫШЛЕНИЕ КАК МЕХАНИЗМ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ
ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ**

Особенности политической идентичности как когнитивной системы в первую очередь связаны со степенью развитости политического мышления (структура и содержание проявляются в процессах решения политических задач). Особенности, которые его организуют, регулируют являются механизмами функционирования политической идентичности.

Ключевые слова: политическое мышление; политическая идентичность; политическая задача; этнонациональные установки.

Summary

Traverse T. M. doctor of psychological sciences,
docent Taras Shevchenko National University of Kyiv

**POLITICAL THINKING AS MECHANISMS OF FUNCTIONING
OF POLITICAL IDENTITY**

Introduction. Individuals who identify themselves with different social and political groups perceive, interpret and understand the events of society in different ways, since identification is determined by different principles of categorization, with different meanings and degrees of significance. That is why the features of political identity as a cognitive system can be revealed through political thinking as its system-forming component.

Purpose - to reveal the features of political thinking as a mechanism for the functioning of political identity.

Methods. The research was conducted during the 2019/2020. A total of 200 people, aged 19 to 23, took part in the study. Among them are students of higher educational institutions of Ukraine. Two groups of respondents were chosen depending on the type of political activity they perform. The observation was used as a method of data collection and as a technique. The methodology "Scale of ethnonational attitudes" (O. Khukhlaev, I. Kuznetsov, N. Tkachenko) and methods of mathematical and statistical data processing (Analysis of variance, Factor analysis, Student's t-test) were also used.

Originality. The structure and content of in the process of solving political problems are considered. The features that organize and regulate political thinking are revealed as the mechanisms of the functioning of political identity.

The degree of involvement of the actor in political activity and the manifestation of his political identity is determined by the degree of politicization of his thinking. The features of the functioning of political thinking as a mechanism of political identity are following: a) in theoretical generalizations, in decisions about the conformity of an idea to the conditions of the problem, ethnonational attitudes have a predominantly tolerant and neutral-negative load; b) differences in subjective systems of meanings indicate the predominant tolerance of youth; c) in the normative sense, there is a weak expression and differentiation of ethnonational attitudes; d) the so-called polarity between negativistic-neutral and patriotic-nationalist attitudes indicates the conflict and dynamism of the personal meanings of the actors (which is also confirmed by the differences in the formation of the meanings of objects based on subjective values); e) differences in the formation of subjective values on the basis of meanings repeat the hierarchy of ethnonational attitudes in terms of subjective systems of meanings, although less expressed, which indicates the neutral-patriotic experience of young people of their political reality.

Conclusion. The actor performs the socio-political categorization of the world mostly in the dominant types of political activity. In this way, the process of social, political identification takes place, where political identity is a set of existing social identifications and self-identification of the political actor.

Keywords: political thinking; political identity; political task; ethnonational attitudes.

Філіпов В. К. кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник НДЛ кафедри морально-психологічного забезпечення діяльності військ(сил) НУОУ України імені Івана Черняхівського <https://orcid.org/0000-0002-4017-4895>

Наливайко Л. П. старший науковий співробітник НДЛ відділу наукових досліджень НМЦ організації наукової та науково-технічної діяльності НУОУ імені Івана Черняхівського <https://orcid.org/0000-0002-2240-5135>

СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ ОСВІТИ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

В статті йдеться про трансформацію суспільства як цілісної системи. На сучасному етапі розвитку нашої країни все більшої актуальності набуває питання нарощування його інтелектуального потенціалу, створення сучасного українського інтелектуально-духовного середовища. Суттєву роль при вирішенні цього питання відіграє освіта, адже саме вона впливає на ментальний і культурний простір соціуму, яка формує інтелектуальну еліту суспільства, тобто саме у системі освіти формуються і проявляються певні тенденції, відстеження яких необхідне для прогнозування подальшого розвитку суспільства.

Ключові слова: суспільство; суспільний процес; суспільні зміни; соціальний інститут; освіта; вища освіта; університет; університетська освіта; університетська діяльність.

Постановка проблеми. Вища освіта підпадає під впливи процесів, що відбуваються в суспільстві: саме вони формують її специфіку і, зрештою, ведуть до її реформування. Важливим соціальним інститутом сучасного суспільства є система освіти. В сучасну епоху роль освіти як соціального інституту суттєво зростає: її зміст, функціонування, спрямованість і ефективність можуть визначати перспективи розвитку людства. Сучасне суспільство, яке характеризується швидкими темпами розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, дає нові можливості для розвитку особистості, а також її освіти. Інформатизація життя суспільства в принципі сприяє його гуманізації та реалізації людського потенціалу в суспільному розвитку. В добу інформаційного суспільства освіта впливає на статус особистості, сприяє соціальній мобільності та створенню рівних умов навчання, особистісні досягнення визначаються незалежно від класової, расової, релігійної, статевої приналежності. Відсутність будь-яких обмежень породжує зростання попиту на освітні послуги за рахунок збільшення кількості навчально-виховних закладів та розширення сфери їх діяльності. Дослідження соціальних проблем освіти в інформаційному суспільстві є особливо важливими, адже дозволяють виявити основні проблеми й

тенденції розвитку системи освіти в сучасному суспільстві.

Разом з тим, освіта – система високої інерційності, з тривалим циклом відтворення і, як наслідок, консервативна. Реформа тут дає позитивні результати далеко не завжди. Отже, внаслідок зовнішніх впливів та внутрішніх реформ у системі освіти формуються і проявляються певні тенденції, відстеження яких необхідне для прогнозування її подальшого розвитку і можливостей, аналізу недоліків та прорахунку необхідних коректив. Тому система вищої освіти України, а особливо сучасні тенденції української університетської освіти, є найбільш актуальними та потребують особливої уваги. Деякі аспекти цієї проблеми розглянуті в статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноманітні аспекти дослідження проблем освіти як соціального інституту в своїх роботах розглядали зарубіжні й вітчизняні вчені: Ж. Аллак, Р. Акофф, З. Бжезинський, Ю. Борцов, І. Гавриленко, Б. Гершунський, В. Димитренко, Е. Дюркгейм, Г. Зборовський, С. Колесніков, Ф. Кумбс, В. Лісовський, М. Лукашевич, Т. Парсонс, М. Руткевич, Б. Саймон, Н. Смерз, Ж. Тощенко, В. Турченко, В. Шубкін, О. Хомерікі та ін. Дослідження проблем функціонування соціальних інститутів, інституційних трансформацій, механізмів

інституційних змін знаходяться на даний час у стані серйозних методологічних пошуків, що особливо відчувається у науковій думці пострадянських країн, де ці процеси протікають особливо гостро та неоднозначно. Важливо зауважити, що в Україні вивченню інституційних процесів присвячено низку серйозних наукових робіт вітчизняних соціологів Є. Головахи та Н. Паніної.

Дослідженням процесів трансформації освіти як соціального інституту присвячені роботи Є. Астахової, Н. Крятової, І. Мочалова, В. Мяснікова, В. Онопрієнка, В. Серікова, В. Харчевої, Ф. Шерегі тощо.

Чимало аспектів зазначеної проблеми висвітлено у публікаціях В. Дмитрієва, І. Жарської, І. Захарової, Ю. Іванова, В. Лозового, М. Сагайдак, Г. Чкаловської, Т. Ящук та інших авторів, однак деякі істотні питання – і серед них питання про визначення ролі, значення, та місця університетської освіти – все ще лишаються предметом дискусії і потребують подальшого аналізу і розробки.

Мета статті – розгляд змін і процесів, які відбуваються у сучасному українському суспільстві тавиявлення значення і особливостей функціонування інституту освіти в умовах трансформації суспільства. Досліджуючи особливості функціонування соціального інституту освіти в сучасному суспільстві важливо зосередити увагу переважно на загальних питаннях взаємодії суспільства та системи університетської освіти, визначити її місце і роль у суспільній системі.

Методи дослідження. Для досягнення мети використано оглядово – аналітичний та теоретичний аналіз, порівняння, узагальнення літературних джерел.

Виклад основного матеріалу. Людське суспільство – вищий продукт і результат саморозвитку природи на одній з планет, яка належить до складної мережі відносин з космосом. Оскільки однією з головних умов існування всієї природи є рух, то процесуальність – головна ознака постійно рухомої, змінної і водночас такої, яка зберігає свою певну постійність, соціальне організованої природи [1; 103-106].

З початку 1990-х років минулого сторіччя, сучасне суспільство щодня і щогодини зазнає змін глибинних основ людського життя, перетворення базисних економічних, політичних, соціальних

структур, культури і власності, способу і стилю життя. Трансформація суспільства має полягати у визначенні своєї ідентичності, самобутності, подолання аморфності в соціумі. Специфіку сучасного періоду в історії українського суспільства становлять зміни. Проблеми змін відзначаються в економічній, соціальній, державній, культурній сферах, де виникають нетривкі та аморфні форми [3; 78-80].

Суспільство потребує нових орієнтирів, трансформація суспільства має полягати у визначенні своєї ідентичності, самобутності, подолання аморфності в соціумі. Її проблемність в цьому сенсі полягає не в ідентифікації нації, а в кризі самоідентифікації національно дезорганізованої частини суспільства. Підкреслимо, що українське суспільство в сутнісному і фундаментальному аспектах має проблемний характер.

Феноменом української держави є те, що в ній сформувалось і довготривалий час функціонує «транзитивне суспільство», що перебуває в процесі соціальних, економічних, політичних, культурних й інших перетворень, кінцева мета яких переважно не визначена.

Надзвичайно гострі, суперечливі, часто алогічні й хаотичні за своїм змістом і формою, наповнені глибоким драматизмом і психологічним напруженням, процеси, які відбуваються сьогодні на теренах України, зокрема, в її східних регіонах, є серйозним викликом як для світової цивілізаційної спільноти так і для українського народу. В цей час, не лише пересічним громадянам, а інколи й висококваліфікованим фахівцям, важко зрозуміти сутність і вектор політичних метаморфоз і змін, які мають усталено перманентний характер в нашій країні [2; 78-80].

В умовах всеосяжної політичної кризи в Україні, небезпечного для державності військово-політичного протистояння з Росією, тільки об'єктивний, неупереджений і спокійний науковий підхід зможе допомогти знайти дослідникам чіткі адекватні відповіді на численні запитання, обумовлені глобалізованими викликами сучасності. Для цього необхідним є діалог за участю фахівців, експертів, вчених, громадських і політичних діячів, толерантні і плідні інтелектуальні дискусії в академічному й університетському середовищах.

За часи існування незалежної України відбулося не послідовне, системне розв'язання нагальних суспільних проблем, а хаотичне нагромадження невирішених проблем, що значно посилює кризові симптоми вітчизняної державності. На сучасному етапі держава в Україні є розбалансованою і лише за формальними ознаками її можна вважати українською державою. До гранично негативних рис української державності відносимо: 1) перманентна бідність, значна суцільна поляризація українського населення; 2) корумпованість владної політичної еліти, відсутність у неї системного державницького мислення; 3) суцільний політичний антагонізм, перманентне протистояння політичних сил; 4) наявність інертного суспільства; 5) позбавлення країни стратегічного бачення перспектив майбутнього, постійне її перебування на межі економічного, політичного і культурного краху [4; 12-14].

Специфіку сучасного періоду в історії українського суспільства становлять зміни. Проблеми змін відзначаються в економічній, соціальній, державній, культурній сферах, де виникають нетривкі та аморфні форми [5; 23].

Суспільство – це не просто сукупність людей, які проживають, наприклад, у певній країні. Сутність суспільства, його стан виявляється у соціальній взаємодії людей. Саме вступаючи в соціальні взаємодії, кожна людина є одночасно і «продуктом» суспільства, і його «творцем». Кожен із нас упродовж свого життя засвоює окремі переконання та моделі поведінки, які існують у суспільстві (є «продуктом» суспільства), але водночас своїми щоденними діями та взаємодіями долучається до творення поточного стану суспільства, пропонуючи щось нове або відтворюючи існуюче. На думку фахівців, соціальну поведінку людей визначають механізми «агентності» та «суб'єктності».

Агентність як механізм, що визначає соціальну поведінку людини, передбачає «автоматизовану» схильність діяти певним чином. Людина не надто замислюється, бо таку дію підтримує решта суспільства. В основі механізму агентності лежать наслідування та соціальна адаптація, орієнтовані на суспільні переконання та установки щодо того, як «правильно» вчинити, яка дія є «перевіреною», приведе

до успіху, матиме менше загроз тощо. Агентність підтримують культура суспільства та правила наявних соціальних інститутів. Дія, яка має в основі агентність, передбачає те, що людина відтворює існуючу «соціальну програму», адаптується до соціального середовища.

Суб'єктність, як механізм соціальної дії, пов'язана з готовністю і спроможністю людини будувати дію автономно. Дії, пов'язані із суб'єктністю, є самостійними усвідомленими діями, які ґрунтуються на власному розумінні та аргументації того, хто їх здійснює. Суб'єктність визначається готовністю діяти відповідно до власних раціонально обґрунтованих переконань та розумінням причин і наслідків таких дій, а відтак із діями, що можуть і не збігатися з тим, «як прийнято». Дія, побудована на механізмі суб'єктності, передбачає те, що людина формує власну «соціальну програму», її дії спрямовані на зміни і впливають на соціальне середовище [5; 27].

Зазначимо, що механізм агентності не означає, що дія, побудована на ньому, є нерациональною. Тут людина теж може раціонально обґрунтовувати свої дії, але її обґрунтування спирається на те, що саме так робить більшість, саме такий вчинок у суспільстві вважають правильним, безпечним, така дія дає потрібний результат. Суб'єктна ж дія передбачає більше індивідуалізму, пов'язана із власними добре усвідомленими розуміннями, переконаннями і мотивами.

Агентність як механізм, що визначає соціальну поведінку людини, передбачає «автоматизовану» схильність діяти певним чином, суб'єктність – пов'язана з готовністю і спроможністю людини будувати дію автономно.

Фактично, механізм суб'єктності може бути основою для інноваційних дій та взаємодій, а механізм агентності більше сприяє консервативним діям та взаємодіям, уже притаманним суспільству чи групі. Більшість дій значної частки членів суспільства пов'язані все ж таки з механізмом агентності, тобто зазвичай відносна більшість суспільства радше відтворює поточний стан речей, а не змінює його [7; 17].

Для українського суспільства характерний стан zagrożеної безпеки: як матеріальної – пов'язаної з труднощами забезпечення базових потреб, так і

ментальної – спричиненої «невпевненістю у завтра», що випливає з нестабільності «правил гри» у суспільстві.

За таких умов відносини у суспільстві будуються довкола виживання, конкуренції за ресурси. Окрім цього, через низький рівень довіри у суспільстві, відсутність практик та механізмів об'єднання і конструктивного діалогу, автономна дія є поширенішою, ніж колективна. На противагу цьому – спільна дія пов'язується із загрозою втратити частину власних ресурсів чи «залишитись крайнім». Сьогодні для того, щоб об'єднатись із кимось заради спільних цілей, необхідно надати «кредит довіри» в умовах тотальної недовіри і «зради».

Окрім цього, сьогодні в українському суспільстві більшість дій та взаємодій побудовані на цінностях та способах досягнення успіху, які успадковані з радянської доби. Для соціальної поведінки того часу характерною була об'єктність, яка означає, що людина орієнтована на те, що існуючі проблеми має вирішувати не вона, а хтось інший, що вона ні на що не впливає, очікує вказівок «згори» тощо. У поєднанні зі станом невіршеної безпеки та низької соціальної довіри «типова» агентна дія в українському суспільстві пов'язана з потребою в опіці з боку влади, неготовністю брати відповідальність, дискомфортом через потребу приймати рішення, страхом невизначеності та обережним ставленням до змін, консерватизмом, безініціативністю, пасивною терплячістю тощо. Домінування «пострадянської агентності» в нашому суспільстві є основним стримувальним фактором впровадження будь-яких змін у ньому.

Тому важливо з'ясувати, що сутність суспільства як організованої системи виявляється саме в реальних щоденних діях і взаємодіях людей. У широкому розумінні, саме те, як відбуваються соціальні взаємодії, визначає якість життя суспільства.

Функціонування і розвиток суспільства відбуваються в різних формах соціальних процесів, які характеризують суб'єктно-об'єктні зв'язки і відносини у всіх сферах діяльності людей. Ніщо не може відбуватись у суспільстві поза соціальним процесом. Найважливішими рисами соціальних процесів є їх загальність і зв'язок із суб'єктом, який здійснює процес. Сам

соціальний процес – не що інше, як розгортання потенціалу особистості, утвердження в системі суспільних відносин ролі й статусу соціальних груп, класів, етнічних та інших соціальних спільнот, способу життя людей.

Така риса соціального процесу, як зв'язок із суб'єктом, який його здійснює, дає змогу реально бачити діючого суб'єкта (тобто дає змогу уникнути безликості соціальних процесів), визначити форми і методи прискорення, гальмування чи нейтралізації соціальних процесів. Всі перетворення в суспільстві, в його елементах, зміни потенціалу особистості є причиною і наслідком соціальних процесів як історичної практики людей. Іншими словами, ступінь зрілості й розвиненості соціального процесу характеризує рівень розвитку суспільства, колективу, особистості [6; 78-80].

На початку XXI століття світ став зовсім інакшим, ніж був 10, 15, 20 років тому. Інакшою має стати й система підготовки особистості до життя, мають змінитися і роль освіти. На сучасному етапі найвпливовішими факторами соціальної динаміки стають інформація, наука і освіта. Конкурентоспроможною в майбутньому буде людина, яка опанувала основи наук, володіє новітніми способами сприйняття й передачі інформації, освічена і практично підготовлена, насамперед у професійному, мовному та світоглядному контексті. Саме в такому ключі розгортаються світові процеси в системі освіти, науки й інформаційних технологій.

В сучасну епоху роль освіти як соціального інституту суттєво зростає: її зміст, функціонування, спрямованість і ефективність можуть визначати перспективи розвитку людства. Сучасне суспільство, яке характеризується швидкими темпами розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, дає нові можливості для розвитку особистості, а також її освіти.

Освіта як соціальний інститут являє собою стійку форму організації суспільного життя і спільної діяльності індивідів, що включає в себе сукупність осіб і установ, наділених владою й матеріальними засобами (на основі діючих визначених норм, правил і принципів) з метою реалізації соціальних функцій та ролей, управління й соціального контролю в процесі здійснення

навчання, виховання, розвитку, соціалізації особистості з подальшим оволодінням нею професією, спеціальністю, кваліфікацією тощо.

В епоху інформаційного суспільства система освіти стає головним соціальним інститутом, змінюються сутнісні взаємозв'язки освіти і суспільства в цілому. Основою функціонування освіти як соціального інституту є задоволення потреб у навчанні, вихованні, соціалізації, професійній підготовці, що носять як індивідуально-особистісний, так і суспільний характер та реалізуються певними особами й навчальними закладами в їх практичній освітній діяльності.

У сучасному суспільстві система освіти як соціальний інститут забезпечує систематичну багатоаспектну взаємодію індивіда та суспільства, сприяє успішній соціалізації, формуванню гуманістичної спрямованості соціальних процесів. Розглядаючи особливості функціонування інституту освіти, доречно зауважити, що визначальним фактором суспільного життя в інформаційному суспільстві є наукове знання.

Особливо гостро сьогодні постають проблеми розвитку вищої освіти. До найважливіших процесів, що будуть справляти тривалий вплив на зміст і структуру вищої освіти, належать такі:

перехід від елітарної до масової вищої освіти, що відбувається в усьому світі і змінює само поняття вищої освіти: якщо 20–30 років тому вищу освіту отримували, щоб бути кращими за інших, то сьогодні її часто отримують для того, щоб бути не гіршими за інших;

необхідність перегляду принципів існування та уявлень про роль і місію університетів.

Розвиток та поширення нових технологій, що істотно змінюють як вимоги до фахівців, так і методи навчання. Ця система надає всім бажаючим можливість вільного доступу в зручному режимі до якісної освіти будь-яких рівнів та напрямів багатьма мовами незалежно від місцезнаходження того хто навчається.

Зрозуміло, що ці зміни потребують суттєвого переосмислення місця університетів у суспільстві, форм і методів їх роботи, структури та змісту освітніх, наукових та інших програм. У визначенні місії більшості університетів виходячи з

логіки знаменитого «питання академіка Берга»: перш ніж навчати, з'ясуй таке: 1) Для чого навчати? 2) Чому навчати? 3) Кого навчати? 4) Кому навчати? 5) Як навчати? [4; 38].

Під місією університетів ми можемо розуміти не головну мету існування конкретного навчального закладу, а призначення університетів у цілому як певного соціального інституту. Останнім часом багато хто вважає, що основною метою університетів є надання ними різноманітних освітніх послуг. Є й інша думка, згідно з якою місія університетів полягає в підготовці висококваліфікованих фахівців для різних галузей економіки. З цієї думкою охоче погоджуються і чимало роботодавців. Але обидва підходи занадто звужують реальну роль університетів у сучасному суспільстві [9; 30–39].

На думку Наталії Терентьєвої, класичний університет – це, передусім, когнітивна модель всесвіту, в якій поєднані знання про цілісність буття, природні процеси та закономірності, теологічні, соціально-економічні, юридичні, історико-культурні, лінгвістичні, психологічні та інші феномени. Університетське знання охоплює всесвіт у всіх його масштабах та вимірах – від космічних систем до мікропроцесів, від глибокого минулого до перспектив і сценаріїв майбутнього розвитку [6; 60–85].

З часів виникнення перших європейських університетів на розвиток ідеї університету суперечливий вплив чинять процеси диференціації та інтеграції в освіті, різні національні традиції освіти, тенденції ліберальної і утилітарної освіти.

Ліберальна тенденція відстоює класичну, фундаментальну освіту і наполягає на прийнятті цінності знання як такого, безвідносно до його практичної корисності.

Утилітарна тенденція – це стремління до професійної освіти, обумовлене потребами суспільної практики в добре підготовлених фахівцях.

Ліберальна й утилітарна тенденції знаходять свій прямий вияв і в формулюванні місії вищої школи та університетів: прихильники першої виходять із того, що освіта була і залишається сферою виробництва, а в процесі навчання відбувається створення, формування людей. Прихильники другої, утилітарної, тенденції відверто заявляють про освіту як сферу

послуг, а її завдання бачать у задоволенні потреб «клієнтів» щодо подальшого працевлаштування на ринку праці.

Однак чистої ліберальної або утилітарної тенденції розвитку світова освітня практика не знає. Реальний освітній процес відбувається на основі їх взаємодії та взаємовпливу.

Висновки. На сучасному етапі державності нашої країни все більшої **актуальності** набуває питання про формування засад інформаційного суспільства, нарощування його інтелектуального потенціалу, створення сучасного українського інтелектуально-духовного середовища.

Список використаних джерел

1. Акимович Є. Феномен українства / Є. Акимович. – Одеса : Прес-кур, 2014. – 304 с.
2. Бакіров С.В., Фісун О.А. Українські трансформації: специфіка, етапи, тенденції / С.В. Бакіров, О.А. Фісун // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. – Харків, 2007. – С. 211–220.
3. Бабак В., Лузік Е. Фундаментальна підготовка в сучасному університеті: традиції та перспективи // Вища освіта України. – 2003. – № 1. – С. 78–83.
4. Дмитрієва В.Ю. Особливості ринку освітніх послуг у системі вищої освіти : [Електрон. ресурс]. URL: www.narodnaosvita.kiev.ua/Narodna_osvita/vupysku/18/statti/dmitriev
5. Катаєв С. Трансформація сучасного українського суспільства: постмодерністський контекст / С. Катаєв // Людина і політика. – 1999. – № 3. – С. 15–30.
6. Методологія аналізу соціально-політичних проблем сучасного українського суспільства: підсумкові матеріали круглого столу, 17 червня 2004 р. / відп. ред. А. Решетніченко. – Д. : ДРІДУ НАДУ, 2004. – 100 с.
7. Тарапатова Н. Університетська організація в контексті трансформаційних процесів: Автореф. дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Наталія Миколаївна Тарапатова; Київський національний ун-т ім. Т.Г.Шевченка. – Київ, 2007. – 17 с.

References

1. Akymovych Ye. Fenomen ukrainstva [The phenomenon of Ukrainianness] / Ye. Akymovych. – Odessa : Pres-kur, 2014. – 304 s. (in Ukraine)
2. Bakirov S.V., Fisun O.A. Ukrainski transformatsii: spetsyfika, etapy, tendentsii [Ukrainian transformations: specificity, stages, tendencies] / S.V. Bakirov, O.A. Fisun // Metodolohiia, teoriia ta praktyka sotsiologichnoho analizu suchasnoho suspilstva. Zbirnyk naukovykh prats. – Kharkiv, 2007. – S. 211 – 220. (in Ukraine)
3. Babak V., Luzik E. Fundamentalna pidhotovka v suchasnomu universyteti: tradytsii ta perspektyvy [Fundamental training in a modern university: traditions and perspectives] // Vyshcha osvita Ukrainy. – 2003. – № 1 – S. 78 – 83. (in Ukraine)
4. Dmytriieva V. Yu. Osoblyvosti rynku osvitykh posluh u systemi vyshchoi osvity [Features of the educational services market in higher education system]. (in Ukraine)
5. Kataiev S. Transformatsiia suchasnoho ukrainskoho suspilstva: postmodernistskyi kontekst [Transformation of modern Ukrainian society: postmodern context] / S. Kataiev // Liudyna i polityka. – 1999 – № 3 – S. 15 – 30. (in Ukraine)
6. Metodolohiia analizu sotsialno-politychnykh problem suchasnoho ukrainskoho suspilstva [Methodology for the analysis of socio-political problems of modern Ukrainian society]: pidsumkovi materialy kruhloho stolu, 17 chervnia 2004 r. / vidp. red. A. Reshetnichenko. – D. : DRIDU NADU, 2004. – 100 s. (in Ukraine)
7. Tarapatova N. Universytetska orhanizatsiia v konteksti transformatsiinykh protsesiv: Avtoreferat dys. kand. sotsiol. nauk: 22.00.04 [University organization in the context of transformation processes] / Nataliia Mykolaivna Tarapatova // Kyivskyi natsionalnyi un-t im. T.H. Shevchenka. – K., 2007. – 17 s. (in Ukraine)

Резюме

Филиппов В. К. кандидат исторических наук, доцент,
старший научный сотрудник НИЛ кафедры морально-психологического
обеспечения деятельности войск (сил) НУОУ имени Ивана Черняховского
Наливайко Л. П. старший научный сотрудник НИЛ
отдела научных исследований НМЦ организации научной и
научно-технической деятельности НУОУ имени Ивана Черняховского

СОЦИАЛЬНЫЙ ИНСТИТУТ ОБРАЗОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ ТРАНСФОРМАЦИИ ОБЩЕСТВА

В статье говорится о трансформации общества, как целостной системы. На современном этапе развития нашей страны актуальны вопросы интеллектуального потенциала, создание

современной интеллектуально-духовной среды в Украине. Значительную роль в решении этой проблемы играет образование, причем, университетское, ибо оно непосредственно воздействует на формирование интеллектуальной элиты общества, формирует менталитет и культуру социума.

Ключевые слова: общество; общественный процесс; общественные изменения; социальный институт; образование; высшее образование; университет; университетское образование; университетская деятельность.

Summary

Filipov V. candidate of historical sciences, associate professor, senior researcher at the Research Laboratory of the Department of Moral and Psychological Support of the Activities of Troops (Forces) of the National Defense University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyi
Nalyvayko L. senior researcher of NDL
 Research Department of the NMC organization of scientific and scientific and technical activity of Ivan Chernyakhovsky NGO

SOCIAL INSTITUTION OF EDUCATION IN THE CONDITIONS OF SOCIETY TRANSFORMATION

Introduction. The article deals with the transformation of society as a holistic system. At the current stage of development of our country the issues of intellectual potential, creation of modern intellectual and spiritual environment in Ukraine are very important. A significant role in solving this problem is played by education, and, moreover, university education, because it directly affects the formation of the intellectual elite of society, forms the mentality and culture of society.

In the era of the information society, education affects the status of the individual, promotes social mobility and creates equal learning conditions; personal achievements are determined regardless of class, race, religion or gender. The absence of any restrictions generates a growing demand for education services by increasing the number of educational institutions and expanding the scope of the activities. Research into the social problems of education in the information society is particularly important as it makes it possible to identify the main problems and trends in the development of the education system in modern society.

Purpose. Consideration of changes and processes taking place in the modern Ukrainian society and identification of the significance and characteristics of the functioning of the institution of education in the conditions of society transformation. Studying the features of the functioning of the social institution of education in modern society, it is important to focus mainly on general issues of interaction between society and the university education system, to determine its place and role in the social system.

Methods. In order to achieve the goal, analytical and theoretical analysis, comparison, generalization of literary sources are used.

Originality. Society requires new guidelines, the transformation of society should consist in defining its identity, overcoming the amorphousness in society. Education is an important sphere of people's life activities, inextricably linked with other important subsystems of society (economic, political, etc.); the standard of society living, its development, cultural achievements and values depend on it. Considering the peculiarities of functioning of the institution of education, it is appropriate to note that a key determinant of public life in the information society is scientific knowledge.

Conclusion. At the present stage of the statehood of our country, the issue of forming the foundations of the information society, increasing its intellectual potential, creating a modern Ukrainian intellectual and spiritual environment is becoming increasingly important. Education plays a significant role in solving this issue, because it affects the spiritual and moral values of the individual, the mental and cultural space of society.

Due to external influences and internal forms, certain trends are formed and manifested, track in which they need to be corrected for their development and opportunities, to analyze the shortcomings and calculate the necessary adjustments.

Keywords: society; social process; social processes; social changes; social institution; education; higher education; university; university education; university activities.

Фомич М. В. кандидат психологічних наук,
доцент, Черкаський інститут пожежної безпеки
імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України
<https://orcid.org/0000-0003-1253-2656>

Кришталь М. А. кандидат психологічних наук,
професор, Черкаський інститут пожежної безпеки
імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України
<https://orcid.org/0000-0003-0701-4731>

Вовк Н. П. кандидат педагогічних наук,
Черкаський інститут пожежної безпеки
імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України
<https://orcid.org/0000-0001-6601-7030>

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ ЖІНОК У ПОЖЕЖНО-РЯТУВАЛЬНИХ ПІДРОЗДІЛАХ

Стаття присвячена дослідженню гендерних особливостей професійної самореалізації жінок у пожежно-рятувальних підрозділах. Розкрито особливості професійної діяльності жінок з ліквідації пожеж та надзвичайних ситуацій. Показано загальні тенденції фемінізації пожежно-рятувальних служб світу. Визначено основні складові професійної мотивації жінок щодо проходження служби у пожежно-рятувальних підрозділах, до яких відносять соціально-економічні чинники: гарантоване працевлаштування, стабільне матеріальне утримання, соціальний захист, можливість більш раннього пенсійного забезпечення, можливість професійної самореалізації. Запропоновано впровадити в освітній процес закладів вищої освіти навчальний курс з проблем гендера.

Ключові слова: гендер; гендерні стереотипи; професійна діяльність; професійна самореалізація; пожежно-рятувальна служба.

Постановка проблеми. Сучасні гендерні відносини будуються на міфі про первинне функціональне призначення жінок і чоловіків. Гендерний стереотип професійної самореалізації будується на домінуючій ролі чоловіка у суспільстві. Проте історія знає чимало прикладів, коли жінки на рівні з чоловіками брали участь у різноманітних видах діяльності, у тому числі й таких специфічних як гасіння пожеж та ліквідація наслідків стихійних лих, катастроф.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти проблеми професійної самореалізації жінок у ризиконебезпечних професіях можна знайти у працях Н.П. Вовк, Н.І. Дубчак, О.О. Кучмеєва, Л.М. Мандрик, В.М. Покалюка, Н.В. Оніщенко, О.В. Селіванової та ін.

Мета статті – проаналізувати гендерні особливості професійної самореалізації жінок у пожежно-рятувальних підрозділах.

Методи дослідження. Для розв'язання завдань дослідження використано загальнонаукові методи (аналіз, синтез, систематизація та узагальнення).

Виклад основного матеріалу. Проблема професійної самореалізації жінок

у пожежно-рятувальних підрозділах має давню історію, так ще в указах міських управителів Італії XVI ст. було зазначено про те, що кожна італійська жінка, яка поспішає на пожежу, має принести з собою відро води. Цим, однак, участь жінок у гасінні пожеж не вичерпувалася. Міський начальник мав список із 40 жінок, здатних під час пожежі принести відро з водою двічі [8].

На початку XX сторіччя в Російській імперії починає зароджуватися жіноча добровільна участь у боротьбі з пожежами. У Статут Російського пожежного товариства були внесені зміни: жінкам було надано право участі в пожежних організаціях на рівні з чоловіками. У 1912 році в Росії під час роботи Міжнародного пожежного конгресу, у якому брали участь іноземні делегації та делегати Російських пожежних організацій, були утворені особливі комісії, у тому числі дамський комітет – це визнання рівності жінок на ниві боротьби з вогнем. У наступні роки участь жінок у пожежній справі тільки збільшувалася [7].

Особливу сторінку в літопис пожежної охорони вписали жінки в суворі роки Другої

світової війни. У багатьох містах, з мобілізованих у пожежну охорону жінок, були сформовані жіночі пожежні команди, які успішно гасили пожежі, проявляли себе як герої у боротьбі з вогняною стихією. Жінки-пожежні ні в чому не поступалися чоловікам, проявляли неабияку майстерність в бойовій виучці, високу свідомість. Вони подавали приклад військової дисципліни й організованості. У пам'яті поколінь залишилися їхні імена – Л. Фісенко, В. Капустіна, В. Пересадіна та багато інших. Деякі з них були згодом висунуті на керівні посади в пожежній охороні, зокрема П. Рябуха та Л. Белокобильська [5].

У післявоєнні роки в пожежній охороні жінки працювали нарівні з чоловіками. Вони також виїжджали на пожежі та також йшли в саме пекло вогненної стихії. У 1967 році в СДПЧ-1 м. Луганськ стався випадок, який гідний не лише уваги, а й зможе послужити прикладом героїзму для молодого покоління пожежників. Тоді співробітниця частини Н.М. Бедряга, виїхавши з одним лише водієм на пожежу, самотійно загасила палаючий будинок. За свій подвиг жінка нагороджена нагородним знаком «Відмінний пожежник» [6].

Історія може повідати й інші факти про мужність жінок, незважаючи на це нині, треба справедливо відмітити, гендерна система будучи основою гендерних інтеракцій, часто детермінує зони доступу жінок в професійну сферу діяльності чоловіків. Так, сьогодні можна говорити, про доступність жінкам пожежно-технічної освіти, здобуття професій за фахом пожежна безпека, проте це лише окремі види адміністративної роботи (інспектори, працівники кадрового апарату тощо), оперативна діяльність, особливо на теренах пострадянського простору, жінкам рідко доступна.

Жінка в пожежно-рятувальному підрозділі часто оцінюється лише з позиції гендерної приналежності, без урахування рівня її професійної підготовки. В символічному просторі пожежних жінка буде піддана ексклюзії, оскільки не вписується в стандартні ритуальні практики повсякденних інтеракцій. Проте, незважаючи на це, з кожним роком кількість жінок у пожежно-рятувальних підрозділах країн світу збільшується, створюючи нові

моделі гендерних контрактів в рятувальних структурах та змінюючи обличчя пожежно-рятувальних формувань.

Аналіз літературних джерел свідчить, що фемінізація пожежно-рятувальних служб має загальні тенденції розвитку в різних країнах, але існують і специфічні риси такого феномену, що залежать від традицій, культури тощо.

Так, наприклад в Швеції існує дві категорії жінок-пожежних: працюючі повний робочий день і неповний. Жінки у повній мірі виконують ті ж завдання, що і чоловіки. У 2007 році була утворена організація «Союз Жінок пожежно-рятувальної служби Швеції». Напрямки діяльності організації: залучення жінок до пожежно-рятувальної служби; поліпшення робочого середовища для жінок-пожежних; внесення змін до законодавства для вагітних жінок; методологія і технологія розвитку робочого обладнання для жінок; гендерні питання; співпраця зі шведською владою. Організація також впливає на виробників захисного одягу з метою удосконалення тканин для її пошиття, розширення діапазону розмірів, щоб поліпшити умови праці пожежників, незалежно від статі [11].

Жінки-пожежні Франції виконують багатофункціональну діяльність з гасіння пожеж і ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій. Жінки проходять ту ж навчальну підготовку й ті ж тести з медичних та фізичних показників, що й чоловіки. За останні роки кількість жінок в системі збільшилася. Якщо у 2008 році з 9 пожежних була 1 жінка, то нині з 8 пожежних – 1 жінка. Кількість жінок в пожежно-рятувальній службі Франції збільшується з кожним роком.

У Словенії сьогодні 14% жінок-пожежних від загальної кількості рятувальників. У країні існує закон про жінок-пожежних. На службу приймаються жінки від 18 до 55 років. Створено 120 пожежних спілок, 55 керують жінки. Незважаючи на це, тут існує низка проблем для жінок, які працюють у пожежно-рятувальній службі: необґрунтована дискримінація незважаючи на належний рівень загальної освіти та підготовки жіночих кадрів, недостатнє поширення інформації щодо отримання дівчатами спеціальної освіти, а також більш низька

заробітна плату і дуже рідке визнання їх заслуг.

Результати дослідження, проведеного у пожежних підрозділах Японії показали, що серед професійних пожежних цієї країни 2% – жінки, серед волонтерів – 2,3%. Нещодавно в національне законодавство були внесені правки щодо підвищення ролі пожежних служб, що дозволило жінкам виконувати більше функцій. Раніше жінки займалися лише пожежною профілактикою та наданням домедичної допомоги, зараз зростає кількість тих, хто займається гасінням пожеж.

Жінки-волонтери працюють у сфері запобігання пожежам, проводять навчання з надання домедичної допомоги, допомагають професійним пожежним [11].

США мають досить високі вимоги до професійного відбору пожежних. Кандидат, незалежно від статі, повинен володіти відмінними фізичними якостями, мати високі показники зорового та слухового сприйняття, володіти розвиненими емоційно-вольовими якостями [10].

У пожежних департаментах США жінки працюють на рівні з чоловіками. Присутність жінки в команді пожежних підвищує рівень дисципліни всередині колективу. Починаються невидимі змагання між статями, які плідно впливають на рівень професійної підготовки, – візначає Розмарі Блісс, перша жінка, яка дослужилась до посади начальника пожежного департаменту.

Проте активістки організації Woman in Fire Service (WFS) стверджують, що жінки-пожежні постійно стикаються на роботі з дискримінацією за статевою ознакою, скептичним ставленням чоловіків до їх професійних здібностей.

«Найнеприємніше, коли колеги-чоловіки не довіряють тобі, але при цьому всіляко намагаються приховати свою недовіру, – зазначає Келлі Логінс з пожежного департаменту Флориди. Вони бояться, що ми не зможемо вчасно відреагувати на тривожний сигнал. Під час пожеж жінки тільки й чують фрази від колег, на кшталт «завжди будь за моєю спиною». З часом починаєш розуміти, що ти зовсім не член колективу, а всього лише тягар».

У цілому в Америці працюють 6200 жінок-пожежників. 150 з них займають

керівні пости в регіональних департаментах. Щорічно проводиться кілька мітингів в різних точках країни на захист прав «пожежних в спідницях» [3].

У нашій державі, на жаль, масштабного дослідження, спрямованого на вивчення питання жінки в пожежно-рятувальній службі ще не проводилося. Окремі аспекти гендерних питань в Державній службі України з надзвичайних ситуацій (ДСНС України) вивчалися в працях Н.П. Вовк, Л.М. Мандрик, В.М. Покалюка та Н.В. Оніщенко.

Проте, аналіз наявних публікацій [2, 4] засвідчує, що українські жінки також активно прагнуть до оперативної діяльності з гасіння пожеж та ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій. Щороку в Україні більше жінок-пожежних. Здебільшого вони працюють у чоловічих колективах, адже оперативна робота традиційно залишається за чоловіками.

За результати проведеного нами опитування серед дівчат-курсантів Черкаського інституту пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України, 10% респондентів виявили бажання працювати саме в оперативних підрозділах служби порятунку.

З метою розширення прав і можливостей жінок в ДСНС України розробляється дорожня карта щодо гендерної рівності.

Серед основних складових професійної мотивації жінок щодо проходження служби у пожежно-рятувальних підрозділах є соціально-економічні чинники: гарантоване працевлаштування, стабільне матеріальне утримання, соціальний захист, можливість більш раннього пенсійного забезпечення, можливість професійної самореалізації. Неабияку роль у прагненні жінок поступити на службу відіграє й такий фактор, як можливість влаштувати особисте життя, знайти друзів, продовжити родинні традиції [9].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Таким чином, розглянуті гендерні особливості професійної самореалізації жінок у пожежно-рятувальних підрозділах засвідчують прагнення жінок до самореалізації у діяльності, яка багато років залишалася суто чоловічим видом, проте нині зазнає активної трансформації. Водночас існуюча гендерна

система, незважаючи на суттєві поступи, має численні дискримінаційні ознаки, особливо на теренах пострадянського простору. Фемінізація пожежно-рятувальних служб країн світу триває і має як загальні тенденції розвитку, так і специфічні риси цього феномену, що залежать від традицій, культури відповідного регіону.

Нині є актуальним активізація гендерних досліджень з проблем різних

видів професійної діяльності та розробка на їхній основі практичних рекомендацій щодо роботи з різними категоріями пожежних-рятувальників. На нашу думку, настав час запровадити навчальний курс з проблеми гендера у закладах вищої освіти. Це дозволить надати майбутнім фахівцям знання про психічні, фізичні особливості чоловіків та жінок, специфіку виховної роботи в залежності від статевої належності.

Список використаних джерел

1. Багрунов В.П. Половые различия в видовой и индивидуальной изменчивости психики человека : автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. психол. наук / В.П. Багрунов. – Л. : Наука, 1981. – 25 с.
2. Вовк Н.П. Гендерні особливості професійного становлення фахівців цивільного захисту у системі Державної служби України з надзвичайних ситуацій / Н.П. Вовк, М.В. Фомич // Вісник Національного університету оборони України. – 2015. – № 1 (44). – С. 43-49.
3. Макарычев А. Гендерные аспекты безопасности в контексте процессов глобализации / А. Макарычев // Гендерные исследования, 2002. – № 7/8. – С. 262-282.
4. Мандрик Л.М. Формування гендерної культури майбутніх фахівців пожежної безпеки у процесі професійної підготовки : автореферат дис. ... канд. пед. наук / Л. М. Мандрик. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – 25 с.
5. Парамонов В.Н. Влияние Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. на изменение социального статуса женщин / Парамонов В. Н. // Гендерные исследования в гуманитарных науках : современные подходы. Иваново : Юнона, 2000. Ч. 3 : История. Язык. Культура. С. 47-49.
6. Потрібно дуже любити свою професію [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tushila1.narod.ru/articles_heroes_UA/heroes_0014_UA.htm.
7. Синова И.В. Профессиональная занятость горожанок во второй половине XIX – начале XX вв.: от предпринимательства к государственной службе / Синова И.В. // Горожанки и горожане в политических, экономических и культурных процессах российской урбанизации XIV–XXI веков : материалы 11-й международной научной конференции РАИЖИ и ИЭА РАН, 4–7 октября 2018 г., Нижний Новгород. В 2-х томах. – М. : ИЭА РАН, 2018. Т. 1. – С. 20-22.
8. Фурсов А.И. К вопросу о применении труда женщин в подразделениях пожарной охраны / Фурсов А.И., Ломаева Т.А., Ломаев Е.Н. // История пожарной охраны и современная пожарная охрана : сборник материалов международной научно-практической конференции. – М., 2016. – С. 22-26.
9. Фурсова Т.А. Женщины в кадровом потенциале ГПС. Пути повышения их профессиональной подготовки : дисс. ... доктора психол. наук : 05.13.10 / Т.А. Фурсова. – М., 2002. – 251 с.
10. Women in firefighting [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://ru.qwe.wiki/wiki/Women_in_firefighting.
11. III встреча международной рабочей группы «Женщины пожарно-спасательной службы CTIF» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.womenforsafety.org/04-04-2013.html>.

References

1. Bagrunov V.P. Polovye razlichiya v vidovoy i individualnoy izmenchivosti psikhiki cheloveka : avtoref. diss. na soiskanie nauch. stepeni kand. psikhol. nauk / V.P. Bagrunov. – L. : Nauka, 1981. – 25 s (in Russian).
2. Vovk N.P. Genderni osoblyvosti profesijnogo stanovlennya faxivciv cyvilnogo zaxystu u systemi Derzhavnoyi sluzhby Ukrayiny z nadzvychajnyx situacij / N.P. Vovk, M.V. Fomych // Visnyk Nacionalnogo universytetu oborony Ukrayiny. – 2015. – № 1 (44). – S. 43-49 (in Ukrainian).
3. Makarychev A. Gendernye aspekty bezopasnosti v kontekste protsessov globalizatsii / A. Makarychev // Gendernye issledovaniya, 2002. – № 7/8. – S. 262-282 (in Russian).
4. Mandryk L.M. Formuvannya gendernoyi kul'tury majbutnix faxivciv pozhezhnoyi bezpeky u procesi profesijnoyi pidgotovky : avtoreferat dys. ... kand. ped. nauk / L.M. Mandryk. – Pereyaslav-Xmel'nycz'kyj, 2015. – 25 s (in Ukrainian).
5. Paramonov V.N. Vliyanie Velikoy Otechestvennoy vojny 1941-1945 gg. na izmenenie sotsialnogo statusa zhenshchin / Paramonov V. N. // Gendernye issledovaniya v gumanitarnykh naukakh : sovremennye podkhody. Ivanovo : Yunona, 2000. Ch. 3 : Istoriya. Yazyk. Kultura. S. 47-49 (in Russian).

6. Potribno duzhe lyubyty svoyu profesiyu [Elektronyj resurs]. – Rezhym dostupu: http://tushila1.narod.ru/articles_heroes_UA/heroes_0014_UA.htm (in Ukrainian).
7. Sinova I.V. Professionalnaya zanyatost gorozhanok vo vtoroy polovine XIX – nachale XX vv.: ot predprinimatelstva k gosudarstvennoy sluzhbe / Sinova I.V. // Gorozhanki i gorozhane v politicheskikh, ekonomicheskikh i kulturnykh protsessakh rossiyskoy urbanizatsii XIV–XXI vekov : materialy 11-y mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii RAIZhI i IEA RAN, 4–7 oktyabrya 2018 g., Nizhniy Novgorod. V 2-kh tomakh. – M. : IEA RAN, 2018. T. 1. – S. 20-22 (in Russian).
8. Fursov A.I. K voprosu o primeneniі truda zhenshchin v podrazdeleniyakh pozharnoy okhrany / Fursov A.I., Lomaeva T.A., Lomaev Ye.N. // Istoriya pozharnoy okhrany i sovremennaya pozharnaya okhrana : sbornik materialov mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferentsii. – M., 2016. – S. 22-26 (in Russian).
9. Fursova T.A. Zhenshchiny v kadrovom potentsiale GPS. Puti povysheniya ikh professionalny podgotovki : diss. ... doktora psikholog. nauk : 05.13.10 / T.A. Fursova. – M., 2002. – 251 s (in Russian).
10. Women in firefighting [Elektronyj resurs]. – Rezhym dostupu: https://ru.qwe.wiki/wiki/Women_in_firefighting (in Russian).
11. III vstrecha mezhdunarodnoy rabochey gruppy «Zhenshchiny pozharno-spasatelnoy sluzhby CTIF» [Yelektroniyy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://www.womenforsafety.org/04-04-2013.html> (in Russian).

Резюме

Фомич Н. В. кандидат психологических наук, доцент,
Черкасский институт пожарной безопасности
имени Героев Чернобыля НУГЗ Украины
Крышталъ Н. А. кандидат психологических наук, профессор,
Черкасский институт пожарной безопасности
имени Героев Чернобыля НУГЗ Украины
Вовк Н. П. кандидат педагогических наук,
Черкасский институт пожарной безопасности
имени Героев Чернобыля НУГЗ Украины

ГЕНДЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ САМОРЕАЛИЗАЦИИ ЖЕНЩИН В ПОЖАРНО-СПАСАТЕЛЬНЫХ ПОДРАЗДЕЛЕНИЯХ

Статья посвящена исследованию гендерных особенностей профессиональной самореализации женщин в пожарно-спасательных подразделениях. Раскрыты особенности профессиональной деятельности женщин по ликвидации пожаров и чрезвычайных ситуаций. Показано общие тенденции феминизации пожарно-спасательных служб мира. Определены основные составляющие профессиональной мотивации женщин при прохождении службы в пожарно-спасательных подразделениях, к которым относят социально-экономические факторы: гарантированное трудоустройство, стабильное материальное содержание, социальную защиту, возможность более раннего пенсионного обеспечения, возможность профессиональной самореализации. Предложено внедрить в образовательный процесс высших учебных заведений учебный курс по проблемам гендера.

Ключевые слова: гендер; гендерные стереотипы; профессиональная деятельность; профессиональная самореализация; пожарно-спасательная служба.

Summary

Fomych M. Ph. D. in Psychology, Assistant Professor,
Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chornobyl
Heroes of National University of Civil Defence of Ukraine
Kryshstal M. Ph. D. in Psychology, Professor,
Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chornobyl
Heroes of National University of Civil Defence of Ukraine
Vovk N. P. Ph. D. in Pedagogy
Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chornobyl
Heroes of National University of Civil Defence of Ukraine

GENDER PECULIARITIES OF WOMEN'S PROFESSIONAL SELF-REALIZATION IN FIRE AND RESCUE UNITS

Introduction. Modern gender relations are based on the myth of the primary functional duty of women and men. The gender stereotype of professional self-realization is based on the dominant role of men in society. However, history knows many examples when women, on a par with men, took part in various activities, including such specific ones as extinguishing fires and eliminating the consequences of natural disasters and catastrophes.. Today, women have already proven that they are able to professionally and

efficiently execute the operative tasks. Besides women are characterized by greater emotionality, sensitivity, patience and the ability to listen; all these features help in solving work tasks and conflict situations.

The purpose of the research is to analyze the gender features of women's professional self-realization in fire and rescue units.

Methods. To achieve the aim and the tasks of the research a complex of interrelated research methods is used, the choice of which is caused by the content of the given problem: theoretical – analysis, synthesis, systematization and generalization of the data from the literary sources.

Originality. The scientific novelty of the article is a comprehensive study of gender peculiarities of professional self-realization of women in fire and rescue units. Determination of the professional motives of women to serve in fire and rescue units: guaranteed employment, stable material support, social protection, the possibility of earlier retirement, the possibility of professional self-realization.

The practical significance of scientific work is to overcome the gender stereotypes in high-risk professions.

Conclusion. The considered gender peculiarities of women's professional self-realization in fire and rescue units show the women's desire for self-realization in activities that for many years remained just male type of activity, but now are undergoing active transformation. At the same time, the existing gender system, despite significant progress, has numerous discriminatory features, especially in the post-Soviet space. The feminization of fire and rescue services around the world continues and has both general development trends and specific features of this phenomenon, which depend on the traditions and culture of the region.

At present, it is important to intensify the gender research on the problems of different types of professional activities and develop on their basis practical recommendations for work with different categories of firefighters. In our opinion, it is time to introduce a gender training course in the establishments of higher education. This will provide future professionals with knowledge about the mental and physical characteristics of men and women, the specifics of educational work depending on the gender.

Key words: gender; gender stereotypes; professional activity; professional self-realization; fire and rescue service.

Ченур О. О. головний судовий експерт,
Полтавського науково-дослідного,
експертно-криміналістичного центру МВС України
<https://orcid.org/0000-0001-7830-1098>

СПЕЦИФІКА МЕХАНІЗМІВ ЗДІЙСНЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ СЛІДЧИМИ НА ПІДОЗРЮВАНИХ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Стаття присвячена висвітленню механізмів та чинників психологічного впливу слідчих у процесі професійної діяльності. Подано теоретичний аналіз проблеми психологічного впливу у діяльності слідчого, що узагальнено в теоретичній моделі правомірного психологічного впливу. Проаналізовано механізми і закономірності здійснення психологічного впливу слідчого на підозрюваного у процесі слідчих дій.

Ключові слова: психологічний вплив; слідчі; механізми; професійна діяльність; слідчі дії.

Постановка проблеми. Професійна діяльність слідчого є складною як за змістом, адже передбачає розкриття запутаного ланцюгу поведінкових актів і мотивів підозрюваного; так і за формою діяльності, оскільки передбачає постійну інтенсивну взаємодію з іншими людьми в умовах емоційної напруги, морально-етичної відповідальності. З огляду на головну мету діяльності слідчого – розкриття злочину – закономірними виступають специфічні труднощі, з якими працівнику доводиться зустрічатися, адже майже в усіх випадках особа, що підозрюється у скоєнні злочину, намагається протидіяти слідству, приховувати факти, висувати хибні мотиви своїх вчинків та послідовності дій, що часто вимагає застосування психологічного впливу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема психологічного впливу з боку працівників правоохоронних органів на учасників кримінального процесу тривалий час вивчається науковцями. Зокрема, загальні закономірності впливу працівників правоохоронних органів висвітлені в дослідженнях В.О. Коновалової, М.В. Костицького, Ф.М. Сокирана, Ю.В. Чуфаровського, Н.Є. Мілорадової, та інших. Особливості класифікації методів психологічного впливу висвітлені в дослідженнях таких вчених як В.П. Бахін, В.В. Бедь, Ю.В. Шепитько.

Ф.М. Сокиран під психологічним впливом на досудовому слідстві розуміє комплекс прийомів, які застосовуються в процесі передачі, опрацювання та використання доказової інформації, викликаючи відповідну реакцію, що

дозволяє діагностувати психічний стан особи, контролювати хід її думок, ставлення до певних фактів для зміни її поведінки в напрямі одержання правдивої і повної інформації [4]. Спираючись на погляди М.М. Руденка [3], у якості критеріїв правомірності психологічного впливу у слідчих діях виступають правомірне використання впливу (недопущення насильства), можливість особистістю обирати комунікативні стратегії; відсутність психологічного чи фізичного насильства; здійснення впливу у умовах доброчесності та поваги до гідності особистості, тощо. Як зауважує І.В. Шинкаренко [5] стосовно даної проблеми, щоб ефективно застосовувати вплив у слідчих діях працівник повинен професійно володіти уміннями встановлювати контакт, недирижувати керувати діалогом; бути чутливим до невербальних виявів допитуваного, тощо. При цьому, професійна діяльність слідчих здійснюється в умовах «агресивного комунікативного середовища» (за висловом І.В. Шинкаренко), під яким маються на увазі галузі контактів слідчого, пов'язані з негативним емоційним напруженням, протистоянням позиції, відкритим конфліктом різного ступеня, виявами психологічної боротьби. Саме перебування в такому агресивному середовищі вимагає від слідчого умілого застосування психологічного впливу. Узагальнивши наукові позиції вчених можемо зазначити, що психологічний вплив у діяльності слідчого має бути виключно правомірним з огляду на недопустимість протиправних дій та порушень з боку самих працівників правоохоронних органів.

Тож, сутність психологічного впливу у слідчих діях достатньо багатогранна і вимагає емпіричного осягнення, що зазначалося автором раніше (Бабенко О.О. [1]). На основі узагальнення результатів теоретичного аналізу означеної проблеми розроблено модель правомірного психологічного впливу у слідчих діях. Дана модель описує два аспекти даного впливу: аспект суб'єктних характеристик слідчого та ситуаційні та об'єктні аспекти психологічного впливу у слідстві. Зокрема, у даній моделі визначено послідовно функціонуючі рівні правової свідомості (Землянська О.В. [2]), особистісних характеристик слідчого, його поведінкових особливостей, методів і видів впливу, технік впливу. Також, дана модель відображає вплив ситуаційних характеристик на процес впливу та особливостей об'єкту впливу.

Разом із тим, проблема визначення сутності психологічного впливу слідчого у процесі професійної діяльності залишається остаточно не вивченою та потребує конкретизації механізмів даного впливу у слідчих діях.

Мета статті. Тож, метою даної статті є опис механізмів і закономірностей здійснення психологічного впливу слідчими на підозрюваних у процесі професійної діяльності

Методи дослідження. Основними методами дослідження стали загальні психодіагностичні методи (анкетування, опитування, спостереження) та статистичні методи (факторний аналіз).

Дослідження особливостей психологічного впливу у професійній діяльності слідчого на прикладі слідчих дій здійснювалось впродовж 2017–2019 років. Експериментальну групу склали 106 досліджуваних слідчих органів національної поліції України Полтавської та Харківської областей. У вибірці 62 досліджуваних працюють на посаді слідчих та 44 – займають більш високі посади (старший слідчий, керівники підрозділів); 72 респонденти є молодими спеціалістами (мають стаж роботи на даній посаді до 3 років включно) і 34 досліджувані умовно визначені нами як досвідчені фахівці.

Нами проаналізовані особливості особистісних детермінант психологічного впливу слідчих у професійній діяльності – їх стратегії поведінки у конфлікті, мотивація

досягнення успіху, акцентуації характеру та типи міжособистісної взаємодії. Виявлено, що переважаючими стратегіями поведінки слідчих у конфлікті є компроміс та уникнення. Встановлено, що стратегії поведінки у конфлікті слідчих не залежать від стажу роботи, проте суттєво змінюються зі зміною посади. Так, слідчі більше направлені на прояви суперництва як аспекту впливу на підозрюваного, натомість старші слідчі та керівники слідчих органів більше направлені на прояви компромісу та уникнення конфліктних ситуацій, налаштовані на їх ефективне вирішення.

Ми визначили, що слідчі характеризуються переважанням середнього показника мотивації досягнення успіху, що не залежить від стажу роботи, проте більше виражений серед старших слідчих та представників керівництва.

Слідчі мають дещо виражену схильність до прояву тенденцій демонстративності та гіпретимності, що полегшує застосування засобів психологічного впливу у професійній діяльності з огляду на підвищений енергетичний тонус у взаємодії, можливість заражати емоціями оточуючих людей та спроможність здійснювати вплив на оточуючих на рівні характерологічних якостей. Слідчим не властиві тривожна, екзальтована, дистимна та циклотимна акцентуації, що засвідчує тенденцію у досліджуваних бути частіше суб'єктом психологічного впливу, ніж його об'єктом з огляду на прояви сили характеру, активність та самостійність. Хоча, загалом, прояви виражених акцентуацій характеру не є загальною тенденцією для досліджуваної групи.

Слідчим характерні виражені в межах нормативних значень прояви владно-лідеруючого та незалежно-домінуючого типу взаємодії, що поєднуються із їх спроможністю до співпраці, конвенційності та відповідально-великодушного спілкування. При цьому, виявлено, що акцентуації характеру та типи міжособистісної взаємодії не відрізняються у слідчих з різним стажем роботи та займаною посадою, будучи глибинними психологічними характеристиками.

Разом із тим, описані емпіричні дані не дають цілісного розуміння специфіки психологічного впливу слідчих на

підозрюваних з огляду на відсутність опису внутрішніх закономірностей в межах детермінант психологічного впливу, його реалізації. Здійснений опис результатів дослідження має скоріше феноменологічний характер, описує діагностовані дані. Проте, для розуміння сутності здійснення психологічного впливу, виокремлення його механізмів та закономірностей як складно організованого та системного явища, нами здійснений факторний аналіз сукупності емпіричних даних.

Метою факторного аналізу виступало:

1) узагальнення емпіричних даних; 2) їх укрупнення для можливості визначення найбільш загальний його ознак та тенденцій; 3) виявлення прихованих зв'язків і закономірностей в структурі детермінант психологічного впливу слідчого на підозрюваного у процесі слідчих дій. Для цього нами застосований факторний аналіз із процедурою Varimax-обертання з нормалізацією Кайзера.

Для проведення факторного аналізу виокремлено 24 змінні, до яких увійшли: показник вираженості мотивації досягнення; 10 показників вираженості акцентуацій характеру за методикою Леонгарда-Шмішека; 5 показників, що характеризують стратегії поведінки у конфлікті (виявлені за методикою К. Томаса); 8 показників, що характеризують типи міжособистісної взаємодії досліджуваних, виявлені за методикою Л.М.Собчик. За результатами проведення факторного аналізу (міра виборчої адекватності Кайзера-Майєра-Олкіна = 0,540) виявлено 8 факторів, які описують 74,6% загальної дисперсії ознак.

До першого фактору «Стратегія домінування у поведінці слідчого-прагнення до співпраці з підозрюваним» (24,683% сумарної дисперсії, факторна вага становить 5,924) увійшли такі компоненти як «Прямолінійно-агресивний тип взаємодії» (0,873), «Владно-лідуючий тип взаємодії» (0,871), «Незалежно-домінуючий тип взаємодії» (0,868), «Недовірливо-скептичний тип взаємодії» (0,719), «Суперництво як стратегія поведінки у конфлікті» (0,648). Семантика даного фактору охоплює переважання домінуючих стратегій у взаємодії слідчого як базових для здійснення психологічного впливу на підозрюваного. Спираючись на переважання незалежно-домінуючого та прямолінійно-

агресивного типів взаємодії, направленість слідчих на доведення своєї правоти як базової тенденції взаємодії, проявів суперництва, активного протистояння підозрюваному, слідчий спроможний успішно здійснювати психологічний вплив відносно підозрюваного, адже саме властиві таким типам взаємодії особистісні характеристики – домінантність, незалежність, настійливість, самодостатність, деяка агресивність – виступають саме тими якостями, що складають основу особистісного потенціалу для здійснення впливу. Тобто, властива слідчим домінантність у системі міжособистісних стосунків виступає основою впливу та суперництва. Зміст даного фактору доводиться наявністю негативних кореляцій зі змінними: «Відповідально-великодушний тип взаємодії» (-0,804), «Співпрацюючий-конвенційний тип взаємодії» (-0,770), «Екзальтована акцентуація характеру» (-0,573). Тобто, негативна кореляція згаданих вище змінних доводить, що агресивна та домінуюча стратегія взаємодії є одночасно і є умовою ефективного психологічного впливу, і унеможлиблює (знаходиться на протилежному полюсі у даному факторі) здійснення відвертого спілкування між слідчим та підозрюваним.

Другий фактор «Демонстративність та наполегливість як характерологічна детермінанта впливу слідчого» (12,367% сумарної дисперсії, факторна вага становить 2,968) включає такі змінні як «Застраюча акцентуація характеру» (0,793), «Демонстративна акцентуація характеру» (0,782), «Циклотимна акцентуація характеру» (0,597). Поєднання таких змінних у факторі розкриває цікаве комбінування характерологічних особливостей слідчих як детермінанти їх психологічного впливу у процесі слідчих дій. Зокрема, характерологічною основою впливу у слідчих діях виступає властива багатьом представникам вибірки демонстративність, прагнення перебувати центрі уваги в соціальних стосунках, що за допомогою розвинутих механізмів соціального зараження, навіювання та об'єднання навколо себе демонстративної особи дозволяє легко навіювати, впливати на оточуючих. Властиві слідчому акцентуовані риси характеру виступають

засобом впливу на підозрюваного, його демонстративність привертає увагу підозрюваного та налаштовує його несвідомо слідувати словам слідчого. Його застрягання як схильність надмірно центруватися на певній діяльності: 1) створює атмосферу загальної включеності у процес слідства; 2) є основою для надмірної наполегливості у досягненні необхідного результату слідства. Циклотимні риси створюють для слідчого неповторну емоційну атмосферу в процесі професійної діяльності, яка «затягує» підозрюваного та дозволяє реалізувати вплив. Тож, характерологічні особливості слідчого є вагомою детермінантою психологічного впливу у процесі слідчих дій.

До третього фактору «Серйозність, вираженість і наполегливість слідчого як детермінанта ефективного психологічного впливу» (8,674% сумарної дисперсії, факторна вага становить 2,082) увійшли такі змінні як «Дистимна акцентуація характеру» (0,819) та «Гіпертимна акцентуація характеру» (-0,621). Зміст даного фактору відображає важливість дистимних рис характеру у професійній діяльності слідчого та здійсненні ним психологічного впливу. Зокрема, мова йде про наполегливість, вираженість, послідовність, деяку поміркованість, тощо. Такі його якості є основою для цілеспрямованого та продуманого застосування засобів впливу у процесі слідчих дій. Зміст цього фактору доводить наявність у його складі змінної «Гіпертимна акцентуація характеру» із негативною кореляцією. Тобто, у даному випадку акцентується увага на планованості та поступовості дій слідчого у контексті впливу, а не на його гіпертимних рисах – активності, відкритості, підвищеному емоційному тонусі. Якщо зміст другого фактору наголошує на важливості активних та наполегливих дій при застосуванні впливу, то зміст третього фактору більше відображає необхідність чіткого планування та вираженості в реалізації впливу відносно підозрюваного.

Четвертий фактор «Потреба у спілкуванні слідчого та його схильність брати на себе обов'язки» (7,547% сумарної дисперсії, факторна вага становить 1,811) складають такі змінні як «Покірно-сором'язливий тип міжособистісної взаємодії» (0,790) та «Залежно-послушний

тип взаємодії» (0,700). Зміст даного фактору описує тенденцію, повністю протилежну тенденції із першого фактору. У даному випадку мова йде про схильність слідчих до залежності від системи соціальних контактів, схильність до постійного комунікування з людьми, але не на засадах керівництва та управління соціальним оточенням (як у першому факторі), а на засадах підкорення існуючим стандартам та думці оточуючих, «спроможності слідувати зі іншими людьми». Такі характеристики, що складають зміст даного фактору, об'єднані і знаходяться в негативних кореляційних зв'язках із більшістю показників домінування, керування та самодостатності слідчого. Відповідно, змінні, які складають даний фактор, більше описують перепони в реалізації психологічного впливу у слідчих діях, ніж засоби його реалізації, адже якості підлеглості, залежності не імпонують системі впливу на іншу особистість, а ставлять самого слідчого у ситуацію залежності від інших людей. Імовірно, в контексті здійснення впливу, мова акцентується на прагненні слідчих до взаємодії, схильності брати на себе зобов'язання, що хоч і граничить із залежністю від соціуму, проте і має інший аспект – професійної відповідальності в діяльності слідчого.

До п'ятого фактору «Врівноваженість та уважність до дрібниць як чинник успішної діяльності слідчого» (6,541% сумарної дисперсії, факторна вага становить 1,57) увійшли такі змінні як «Мотивація досягнення» (0,808), «Педантична акцентуація характеру» (0,648), «Збудлива акцентуація характеру» (0,581). Зміст даного фактору описує унікальне поєднання емпіричних даних, що стосуються вираженості педантичної та збудливої акцентуацій характеру слідчого, та вираженості у нього мотивації досягнення у спіху у професійній діяльності. Відповідно, семантику даного фактору ми інтерпретуємо як поєднання рис врівноваженості нервової системи, спроможності витримувати тривалий час навантаження, контролювати свої емоційні прояви із рисами педантичності – уважністю до дрібниць, прискіпливістю, наполегливістю. Саме поєднання таких рис найбільш повною мірою поєднується, за результатами

факторного аналізу, із мотивацією на досягнення успіху у діяльності слідчого. Мова в даному випадку, скоріше за все, йде про те, що діяльність слідчого при всій її багатогранності, сприймається як така, що вимагає тривалої роботи з документацією, застосування аналітичних умінь та виваженості. Саме це і розцінюється слідчими як фактор досягнення успіху у професійній діяльності. А сам момент застосування психологічного впливу, гідно даного фактору, передбачає постійне відслідковування слідчим зручного моменту та його ефективного застосування. Більше того, даний фактор розкриває важливу якість слідчого для здійснення впливу – спостережливість, яка як раз і є поєднанням умінь контролювати свою поведінку, скеровуючи увагу на об'єкт спостереження, та рис педантизму і уважності до дрібниць.

Шостий фактор «Спроможність слідчого до реалізації однієї лінії поведінки як чинник успішного психологічного впливу» (5,391% сумарної дисперсії, факторна вага становить 1,294) складають змінні «Співробітництво як стратегія поведінки у конфлікті» (0,847) та «Компроміс як стратегія поведінки у конфлікті» (-0,741). Зміст цього фактору яскраво відображає важливість у сукупності професійно вагомих якостей слідчого спроможності тривалий час реалізувати обрану комунікативну стратегію у слідчих діях, що призведе засобами психологічного впливу до співробітництва підозрюваного зі слідчим. Мова йде про використання стратегії співробітництва, коли слідчий, пропонуючи підозрюваному віднаходження правдивого вирішення питання, постійно утримує увагу на необхідності співпрацювати зі слідчими органами та не приховувати свідчення. Цікавим є те, що в даному випадку мова не йде про досягнення компромісу, коли кожна зі сторін протистояння відмовляються від певних своїх інтересів. Тобто, можемо стверджувати, що, згідно даного фактору, успішний вплив у слідчих діях не має ознак «торгів» та досягнення взаємовигідних домовленостей. Необхідність дачі правдивих свідчень постулюється слідчим як данність, яку підозрюваний має прийняти і не суперечити їй. Лише за цієї умови, а не за умови компромісу з слідчими органами, підозрюваний буде давати правдиві

свідчення та ефективно буде застосовано психологічний вплив на підозрюваного у процесі слідчих дій.

До сьомого фактору «Емоційність і поміркованість як засоби перешкоджання ефективному психологічному впливу у слідчих діях» (5,066% сумарної дисперсії, факторна вага становить 1,216) увійшли змінні «Емотивна акцентуація характеру» (0,896) та «Тривожна акцентуація характеру» (0,675). Зміст цього фактору описує поєднання емотивних (чуйності, емоційності, чутливості) та схильності до тривожності як чинників, що перешкоджають ефективній реалізації психологічного впливу слідчими у процесі професійної діяльності. Через надмірну центрованість на власному емоційному стані та тривожність, наявність негативних передчуттів стосовно перебігу подій у майбутньому, слідчий може допускати помилки. Сам емоційний фон, що описується даними акцентуаціями, не є сприятливим для психологічного впливу на підозрюваного і тому даний фактор займає останні рангові позиції за факторною вагою. Отже, риси тривожності, емоційності та надмірної поміркованості у прийнятті рішень, за результатами факторизації, виступають перешкодами, які ускладнюють прояви психологічного впливу у слідчих діях.

Восьмий фактор «Уникнення конфліктної ситуації за умови відсутності поступок як техніка психологічного впливу слідчого» (4,336% сумарної дисперсії, факторна вага становить 1,041) включає змінні «Пристосування як стратегія поведінки у конфлікті» (-0,655) та «Уникнення як стратегія поведінки у конфлікті» (0,866). Зміст цього фактору відображає вагомість стратегії уникнення протистояння як засіб психологічного впливу слідчого на підозрюваного при недопустимості пристосування у конфлікті та прийняття сторони опонента. Мова у даному випадку йде про вагомість уникати відкритого протистояння слідчим, використовувати «слідчі пастки», «приховані засоби психологічного впливу», але таким чином, щоб не проявляти активну протидію до підозрюваного, і не «здавати власні позиції» відносно вирішення протиріччя. Слідчому для отримання результату слідчих дій не допустимо

підлаштовуватися під манеру поведінки підозрюваного, пристосовуватись до тих вимог, які представляє підозрюваний. Проте, таку взаємодію слідчий, згідно процесуального кодексу, реалізує у безконфліктній манері.

Висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Ефективний психологічний вплив досягається за рахунок таких механізмів: проявів стратегії домінування у поведінці слідчого; проявів демонстративності слідчого та наполегливості працівника; прояв рис виваженості та наполегливості у професійній діяльності та взаємодії з підозрюваним; здійснення професійної діяльності на засадах емоційної врівноваженості та уважності до дрібниць, що дає можливість відшукати сприятливу для впливу ситуацію взаємодії з підозрюваним; спроможність до реалізації однієї лінії поведінки без «укладання компромісів» із підозрюваним, уникнення

відкритих конфліктів та реалізація впливу у прихованому для підозрюваного вигляді. Такі механізми є найбільш дієвими у професійній діяльності слідчого, адже дозволяють здійснювати вплив на засадах емоційного контролю, домінуючої позиції та наполягання на обраній тактиці взаємодії. Ефективному психологічному впливу у слідчому процесі заважають прояви емоційності, чутливості, зміна стратегії поведінки слідчого, досягнення «компромісів» із підозрюваним та підлаштування до нього у процесі слідчих дій.

Разом із цим, проблема використання правомірного психологічного впливу слідчими у професійній діяльності залишається остаточно не вивченою, зокрема, перспективою подальших розвідок у даному напрямку може слугувати розробка спеціальної програми розвитку навичок впливу для слідчих та перевірка її ефективності.

Список використаних джерел

1. Бабенко О. О. Теоретичний аналіз можливості використання психологічного впливу у роботі слідчого під час проведення допиту. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки*. 2017. Вип. 6. С. 160-164.
2. Землянська О. В. Судово-психологічна експертиза : навч. посіб. Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2013. 300 с.
3. Руденко М.М. Класифікація методів психологічного впливу в оперативно-розшуковій діяльності. *Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2009. № 1. С. 137-144.
4. Сокиран Ф.М., Сокиран М.Ф. Характеристика тактичних прийомів психологічного впливу у криміналістичній діяльності слідчого. *Криміналістичний вісник*. 2014. №1 (21). С.45-52.
5. Шинкаренко І.О. Особливості комунікативної компетентності слідчих. *Психологічні засади забезпечення службової діяльності працівників правоохоронних органів: матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (в авторській редакції), (м. Кривий Ріг, 07 лютого 2019 року)*. Кривий Ріг, 2019. С.291-294.

References

1. Babenko O. O. Teoretychnyi analiz mozhlyvosti vykorystannia psykholohichnoho vplyvu u roboti slidchoho pid chas provedennia dopytu [Theoretical analysis of the possibility of using psychological influence in the work of the investigator during the interrogation]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seria: Psykholohichni nauky*. 2017. Vyp. 6. S. 160-164. (in Ukrainian)
2. Zemlianska O. V. Sudovo-psykholohichna ekspertyza [Forensic psychological examination]: navch. posib. Kharkiv : Nats. un-t vnutr. sprav, 2013. 300 s. (in Ukrainian).
3. Rudenko M.M. Klasyfikatsiia metodiv psykholohichnoho vplyvu v operatyvno-rozshukovii diialnosti. [Classification of methods of psychological influence in operative-search activity] *Visnyk Zaporizkoho yurydychnoho instytutu Dnipropetrovskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*. 2009. № 1. S. 137-144. (in Ukrainian).
4. Sokyran F.M., Sokyran M.F. Kharakterystyka taktychnykh pryimov psykholohichnoho vplyvu u kryminalistychnii diialnosti slidchoho [Characteristics of tactics of psychological influence in the criminalistic activity of the investigator]. *Kryminalistychnyi visnyk*. 2014. №1 (21). S.45-52. (in Ukrainian).
5. Shynkarenko I.O. Osoblyvosti komunikatyvnoi kompetentnosti slidchykh [Features of communicative competence of investigators.]. *Psykholohichni zasady zabezpechennia sluzhbovoi diialnosti pratsivnykiv pravookhoronnykh orhaniv: materialy II Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (v avtorskii redaktsii), (m. Kryvyi Rih, 07 liutoho 2019 roku)*. Kryvyi Rih, 2019. S.291-294. (in Ukrainian).

Резюме

Чепур О. А. главный судебный эксперт
Полтавского научно-исследовательского,
экспертно-криминалистического центра МВД Украины

**СПЕЦИФИКА МЕХАНИЗМОВ ПСИХОЛОГИЧЕСКОГО ВЛИЯНИЯ СЛЕДОВАТЕЛЯ
НА ПОДОЗРЕВАЕМЫХ В ПРОЦЕССЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ**

Статья посвящена освещению механизмов и факторов психологического воздействия следователей в процессе профессиональной деятельности. Подано теоретический анализ проблемы психологического воздействия в деятельности следователя, обобщенно в теоретической модели правомерного психологического воздействия. Проанализированы механизмы и закономерности психологического влияния следователя на подозреваемого в процессе следственных действий.

Ключевые слова: психологическое воздействие; следователи; механизмы; профессиональная деятельность; следственные действия.

Summary

Chepur O. chief forensic expert, Poltava scientific and research
criminalistics center of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine

**SPECIFICITY OF PSYCHOLOGICAL INFLUENCE IMPLEMENTATION MECHANISMS
BY INTERROGATORS ON SUSPECTS IN THE PROFESSIONAL ACTIVITY PROCESS**

Introduction. Given the main purpose of the investigator - the disclosure of the crime - the specific difficulties that the employee has to face are natural, because in almost all cases a person suspected of committing a crime tries to oppose the investigation, hide the facts, put forward false motives and sequence actions that often require the use of psychological influence.

Purpose. The purpose of this article is to describe the mechanisms and patterns of psychological influence of investigators on suspects in the course of professional activity

Methods. The main research methods were general psychodiagnostic methods (questionnaires, surveys, observations) and statistical methods (factor analysis).

Originality. the essence of psychological influence in investigative actions is quite multifaceted and requires empirical comprehension, which was noted by the author earlier (Babenko OO [1]). Based on the generalization of the results of the theoretical analysis of this problem, a model of legitimate psychological influence in investigative actions has been developed. This model describes two aspects of this influence: the aspect of the subjective characteristics of the investigator and the situational and object aspects of the psychological influence in the investigation. In particular, this model defines consistently functioning levels of legal consciousness (Zemlyanskaya OV [2]), personal characteristics of the investigator, his behavioral characteristics, methods and types of influence, techniques of influence. Also, this model reflects the influence of situational characteristics on the process of influence and features of the object of influence.

Conclusion. Effective psychological influence is achieved through the following mechanisms: manifestations of the strategy of dominance in the behavior of the investigator; manifestations of demonstrativeness of the investigator and persistence of the employee; manifestation of traits of balance and perseverance in professional activities and interaction with the suspect; carrying out professional activities on the basis of emotional balance and attention to detail, which makes it possible to find a favorable situation for the interaction with the suspect; the ability to implement one line of conduct without "compromising" with the suspect, avoiding open conflicts and realizing the influence in a hidden form for the suspect. Effective psychological influence in the investigative process is hindered by manifestations of emotionality, sensitivity, change of the investigator's behavior strategy, achievement of "compromises" with the suspect and adjustment to him in the process of investigative actions.

Key words: psychological impact; investigators; mechanisms; professional activity; investigative actions.

Чопан Д. А. кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, НУОУ імені Івана Черняхівського
<https://orcid.org/0000-0003-3267-1645>

Дерев'янчук А. Й. кандидат технічних наук, професор, Сумський державний університет
<https://orcid.org/0000-0001-6881-560X>

Франчук Ю. В. кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, Військова академія (м. Одеса)
<https://orcid.org/0000-0001-9904-385X>

Козир Н. М. Науково-дослідний центр Ракетних військ і артилерії (м. Суми)
<https://orcid.org/0000-0002-4099-9133>

МОБІЛЬНИЙ ДОДАТОК ЯК ЗАСІБ ПІДВИЩЕННЯ МОТИВАЦІЇ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ВІЙСЬКОВО-ТЕХНІЧНИХ ДИСЦИПЛІН З ВИКОРИСТАННЯМ ТЕХНОЛОГІЙ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ

У статті розглянуто застосування технологій дистанційного навчання, а саме мобільних додатків, як засобу підвищення мотивації студентів кафедр військової підготовки (далі – слухачі) під час вивчення військово-технічних дисциплін в особливих умовах. Мобільні додатки, в разі їх раціонального і грамотного використання в освітньому процесі, дозволяють активізувати самостійну роботу слухачів, застосовувати інтерактивні методи навчання, розширювати індивідуальний підхід, забезпечувати доступність необхідної навчальної та навчально-методичної літератури, здійснювати дистанційне навчання тощо.

Ключові слова: інформаційні технології; мобільний додаток; технології дистанційного навчання; військово-технічні дисципліни; компетентності.

Постановка проблеми.

В умовах сьогодення вагоме місце в системі формування компетентностей майбутнього офіцера-артилериста, у тому числі офіцера запасу, посідають військово-технічні дисципліни (ВТД), які ми виводимо як базову провідну якість фахівців, що експлуатують озброєння і військову техніку (ОВТ).

Стратегічним напрямом удосконалення технологій навчання у військових закладах, де здійснюється підготовка військових фахівців, є використання інформаційних технологій навчання, які, розвиваючи ідеї програмованого навчання, відкривають нові, ще недосліджені технологічні варіанти навчання, пов'язані з унікальними можливостями сучасних комп'ютерних систем навчання. Зазначимо, що комп'ютерні технології в системі підготовки військових фахівців для Збройних Сил України мають надзвичайну актуальність, що зумовлено низкою причин.

Одним із аспектів невирішеної проблеми успішного вивчення ВТД є відсутність можливості зорового сприйняття навчального матеріалу слухачами, наприклад, при розміщенні вузлів і агрегатів

у середині зразків ОВТ (у заброньованому просторі самохідних артилерійських гармат). Особливо гостро ця проблема стоїть під час введення в країні карантинних заходів в ВВНЗ, ЗВО ВНЗ, у навчальних центрах підготовки підрозділів тощо.

Особливі умови, що введені в освітньому середовищі, вимагають від учасників освітнього процесу використання новітніх технологій навчання, які б забезпечували якісну підготовку фахівців. Відсутність навчальних зразків ОВТ, нестача літератури, технічної документації, наочних засобів, тренажерів “вбиває” бажання слухачів до засвоєння знань, тобто зазначені чинники є демотиваторами освітнього процесу. Звідси випливає, що викладач має обрати не тільки індивідуальний підхід до навчання, але й зручний і гнучкий режим заняття в режимі on-line, організувати заняття таким чином, щоб слухач, потрапляючи в інноваційно-розвивальне освітнє середовище, “змушений” ставати активним учасником цього середовища, яке надає необмежені можливості, спонукає їх внутрішньо до дії, до саморозвитку, самореалізації й самовдосконалення у різних

професійної діяльності; допомагає усвідомити необхідність особистісних змін й професійного зростання.

За цих умов особливого значення набуває проблема формування у майбутніх військових фахівців необхідних компетентностей, що забезпечують їхню орієнтацію в інформаційному просторі, вміння знаходити інформацію та оперативно обмінюватися результатами пошуку. Такі знання і вміння мають розвиватись у процесі вивчення всіх навчальних дисциплін, зокрема ВТД, які ми виводимо як базові.

Таким чином, нові виклики сучасних особливих умов до підготовки майбутніх офіцерів, необхідність змін у системі підготовки військових фахівців та зазначені вище суперечності обумовлюють актуальність статті.

Метою статті є дослідження можливостей застосування мобільних додатків як засобу підвищення мотивації вивчення військово-технічних дисциплін під час навчання в особливих умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Зазначені чинники висвітлювалися в роботах [1-3,8], в яких здійснений підхід щодо мотивування та стимулювання слухачів під час вивчення ВТД та аналіз спроб висвітлити основні результати дослідження впливу мотиваційних чинників на ефективність навчання і можливості застосування їх під час навчання за дистанційною формою. Інші роботи, зокрема [3,4], висвітлюють результативність впровадження інформаційних технологій в навчальний процес, а в роботах [5,7] надана оцінка деяких аспектів створення та застосування мобільних додатків, а також розглянуті проблеми дистанційного навчання. Огляд названої літератури свідчить, що досвід впровадження інформаційних технологій у, тому числі, мобільних додатків та їх вплив на мотивацію до опанування професійними навиками, на навчання та підготовку військових фахівців надає широкі можливості для їх вдосконалення, а саме: підвищення мотивації до навчання; закріплення знань і практичних навичок; зменшення часу і коштів на підготовку; підвищення безпеки під час експлуатації ОВТ.

Виклад основного матеріалу. Для кожного викладача або командира прагнення досягти максимально можливого рівня знань своїх вихованців завжди було і є професійною потребою і потребує пошук засобів до її здійснення [1].

У теперішній час з розвитком інформаційних технологій, мобільних пристроїв і Internet, відкриваються нові шляхи і можливості втілити задумки викладача, командира передати знання слухачам, навчити їх мислити і приймати правильні рішення у позаштатних ситуаціях. Тому, у статті буде розглянуто можливість застосування мобільних додатків як одного із способів підвищення мотивації слухачів під час вивчення ВТД в особливих умовах. Автори статті не намагаються надати готові рекомендації для вирішення всіх проблем військової освіти, лише пропонується виявити та систематизувати найбільш важливі окремі її проблеми та показати один із можливих і доцільних підходів їх вирішення.

Мобільний додаток - це автономний програмний продукт, розроблений спеціально для мобільних пристроїв з метою оптимізувати вирішення якоїсь проблеми або завдання в житті користувача. Наш мобільний додаток розроблявся спеціально під існуючу платформу Android і встановлювався на пристрій також як і комп'ютерна програма.

Мобільний додаток надає візуалізацію навчального матеріалу, використання інтерактивних технічних засобів дозволяє акцентувати увагу на проблемний характер заняття, підштовхнути учасників на колективний пошук, творче рішення проблеми.

Таким чином, інформаційні технології до яких і відноситься мобільний додаток, за умови їх раціонального і правильного використання в освітньому процесі, дозволяють активізувати самостійну роботу слухачів, впроваджувати новітні методи і технічні засоби науково-дослідної діяльності, застосовувати інтерактивні методи навчання, розширювати індивідуальний підхід, забезпечувати доступність необхідної навчальної та навчально-методичної літератури, здійснювати дистанційне навчання і т. і.

Використання мобільних додатків для освітніх установ дозволяє: реалізувати

уніфікований контроль за рівнем знань слухачів; спростити проведення заліків та контрольних робіт; прискорити обмін інформацією між всіма учасниками освітнього процесу, спростити процес взаємодії викладачів і слухачів; провести інтенсифікацію і модернізацію освітнього процесу; використовувати мобільний пристрій для дистанційної форми освіти. У зв'язку з новою концепцією освіти зростає значимість мобільних додатків для освітнього процесу. Це обумовлено в, першу чергу, їх загальнодоступністю, широким можливостям і привабливістю з точки зору нових інформаційних технологій. Освітні мобільні додатки забезпечують спільну роботу слухачів над завданнями, навчання за рамками закладів освіти, рівні можливості участі в процесі навчання.

Проблема розвитку мотивації слухачів до вивчення ВТД не є новою для викладачів кафедр військової підготовки. Проте, саме вона є найбільш комплексною і важкою в сучасних умовах. Результативність навчання ВТД визначається в, першу чергу, ступенем вмотивованості слухачів, і тільки після цього, якістю і змістом освітнього процесу та безпосередньо природними психофізіологічними особливостями самого слухача. Складність полягає в недостатній вивченості питання мотивування до вивчення ВТД.

Online - це форма роботи ресурсу в режимі реального часу, на відстані від користувача за допомогою мереж передачі даних. Причому, в даному випадку відстань між користувачем і комп'ютером, на якому фізично розміщується ресурс, не відіграє суттєвої ролі, набагато важливіше швидкість передачі даних в мережі і технологія, за допомогою якої створено ресурс.

Поштовхом до подальшого удосконалення програмних продуктів стало дослідження засвоєння рівня навчального матеріалу слухачами, де використовувались мультимедійні засоби навчання (МЗН). Аналіз результатів дослідження показав не тільки підвищення рівня засвоєння навчального матеріалу, але й посилив мотивацію слухачів. На останньому, на наш погляд, доцільно зупинитися більш детально, так як загальновідома проблема мотивації навчання тих, хто вчиться на платній основі і де військова підготовка не є обов'язковим предметом.

Виходячи із викладеного, можна зазначити, що в своїй науково-педагогічній діяльності науково-педагогічні працівники повинні розглядати мотивацію як силу, що спонукає слухачів до дії. Звідси витікає завдання – на основі мотивації впливати на інтереси учасників освітнього процесу для досягнення найкращих результатів засвоєння матеріалу.

Звернемо увагу на те, що підвищення мотиваційної складової вбачається у постійному вдосконаленні та впровадженні в освітній процес нових форм і методів навчання. Для підвищення ефективності навчання обов'язково треба сформулювати й розробити для слухачів відповідні мотиваційні стимулятори формування успішної діяльності, що спонукають до успіху, формують і поступово розвивають професійний інтерес і культуру фахової управлінської діяльності в цілому [2].

На нашу думку, структура мотивації навчання громадян України на кафедрах військової підготовки до та після 2014 року суттєво змінилася, змінилося й стимулювання, що знайшло відображення у нормативно-правовому акті [7]. Якщо до початку бойових дій на сході України мотивацією вступу на кафедру військової підготовки було підвищення рівня мобільності на ринку праці, то на сьогодні – це підвищення своєї кваліфікації для успішного виконання службово-бойових завдань у статусі командира підрозділу [8]. Саме тому створено нормативно-правовий акт [7], який на відміну від попереднього – розширює можливості формування, розвитку та використання людського ресурсу військового резерву військових формувань.

Звідси впливає нагальна потреба задовольнити запити слухачів щодо оволодіння майбутньою військовою професією у найкоротші терміни і за будь-яких умов. Таке тлумачення вимагає від викладача пошуку інноваційних методів навчання. Одним із них є інтерактивне навчання, що ґрунтується на принципах гуманізації, демократизації, диференціації та індивідуалізації і становить соціально мотивоване партнерство, центром уваги якого є не процес викладання, а організована творча співпраця рівноправних особистостей на рівні викладач – слухач – слухач.

Питання психології

Розкриємо викладені вище положення стосовно досвіду викладання ВТД в особливих умовах (бойові дії на сході України та карантинні заходи) на кафедрі військової підготовки Сумського державного університету із застосуванням технологій дистанційного навчання. Автори

розробили класичну схему навчання, яка дозволяє отримувати знання самостійно користувачами, використовуючи мережу Internet, бази даних, в яких зберігається на сервері навчальний контент. Така схема отримала назву інформаційно-дистанційно-тренажерна система (ІДТС) (рис. 1).

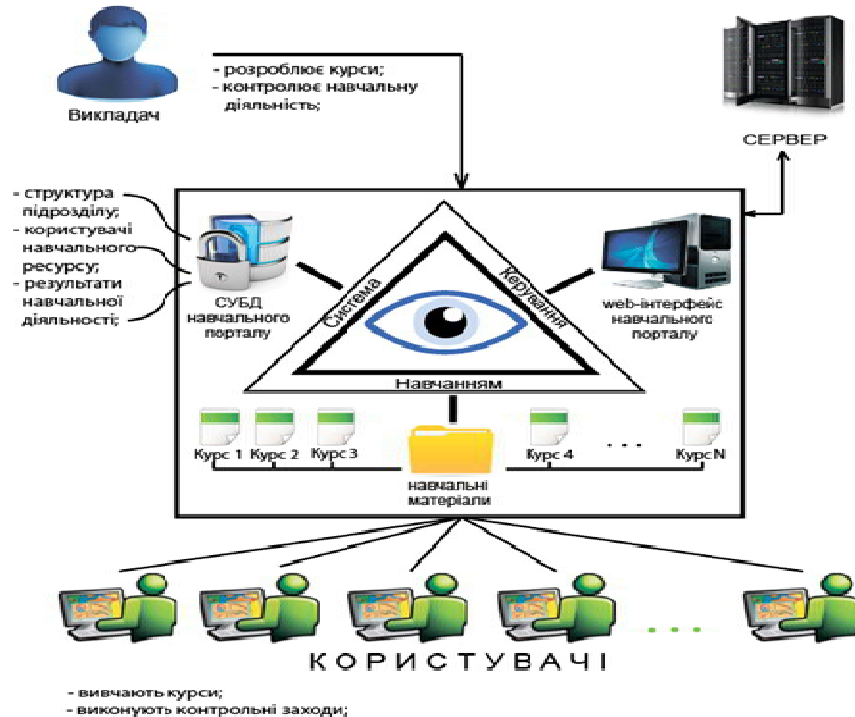

Рис. 1 Інформаційно-дистанційно-тренажерна система

У більшості випадків навчальний контент таких систем – це набір навчальних матеріалів, що розроблені засобами Microsoft Office у текстовому або презентаційному вигляді та набір контрольних тестів, питань для перевірки вивченого матеріалу. З метою заохочення та мотивації вивчення автори ввели для

засвоєння навчального контенту кросворди та інші матеріали, що знімають загальні напруження, в той же час, спонукають до подальшого вивчення, викликаючи інтерес. Так, кожен слухач знаходить в базі даних кафедри меню (рис.2), вибирає потрібний контент і відпрацьовує потрібні питання.

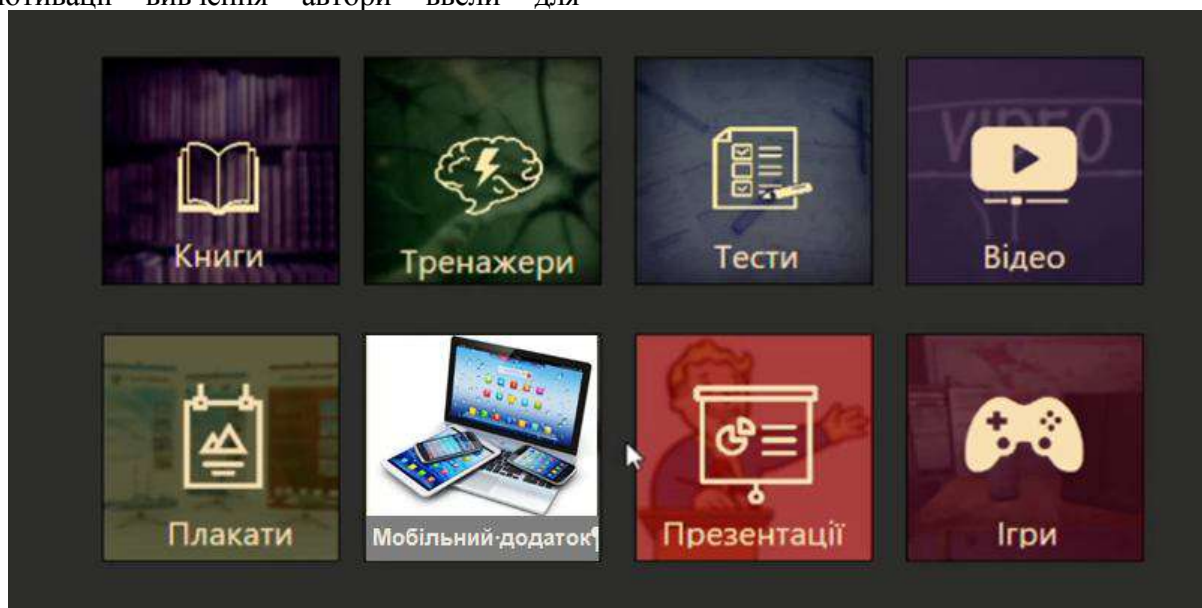

Рис. 2 Меню навчального контенту

Із викладеного вище, випливає нагальна необхідність мотиваційних зусиль щодо підготовки фахівців з бажанням прискорити процес навчання, удосконалити набуті навички, довести виконання операцій до автоматизму.

Впровадження планшетів і смартфонів дозволяє використовувати мобільний доступ до бази даних з рівною, якщо не більшою, функціональністю, ніж у стаціонарних комп'ютерів.

З рис.2 видно, що слухач, не виходячи із дому, не витрачає час на здобування знань: весь навчальний матеріал “під рукою” у будь-який час і за будь-яких умов. Темп навчання не знижується. Одночасно із опануванням теоретичних знань (книги, плакати, відео, презентації) слухачі отримують первинні практичні навички завдяки віртуальним тренажерам.

Перебуваючи тривалий час в ізоляції, відчувається потреба в спілкуванні, тому можна залишити на деякий час on-line навчання, просто відпочити. Автори пропонують використовувати гейміфікацію (навчальні ігри). Тут можуть використовуватись як філворди, сканворди, кросворди, так і інші види ігор. Метод гейміфікації надає можливість залучити природні людські інстинкти: конкуренція, досягнення, статус, самовираження, альтруїзм. Слухачі спілкуються між собою і можуть влаштовувати змагання за такими показниками як час і правильність розв'язання поставлених завдань. Це – один із аспектів мотивації до вивчення навчального матеріалу.

У більшості слухачів немає необхідного бажання витрачати час на ігри з науковим симулятором (це весело, але не так весело), якщо немає прямої мотивації, такої, як їх оцінка.

Широкою популярністю користуються віртуальні тренажери, де слухачі отримують практичні навички. Зазначимо, що всі матеріали з вивчення ВТД подані на основі платформи Unity, яку використовують для створення 3D віртуальних тренажерів. Інтеграція симуляції в домашню роботу: симуляції мають унікальні функції, які недоступні в більшості інструментів навчання

(інтерактивність, анімація, динамічний зворотний зв'язок, дозволяють продуктивно засвоювати навчальний матеріал, а також досліджувати певні процеси у механізмах).

Одним із новітніх засобів інтерактивного навчання є застосування мобільних додатків в особливих умовах. Використання потенціалу мобільних додатків для навчання є, на наш погляд, найбільш перспективним напрямом удосконалення системи вищої освіти.

Тут стираються просторові рамки: не має значення місцезнаходження викладача і слухача; крім можливості самостійного вибору темпу навчання, забезпечується свобода і гнучкість навчання; його доступність незалежно від місця проживання та соціального статусу слухачів; мобільність і технологічність.

Процес навчання орієнтований на організацію взаємодії не тільки між викладачем і слухачем, а також між слухачами і підходить для організації традиційних дистанційних курсів. Дану систему можна встановити на локальний сервер під управлінням операційної системи Android.

Для прикладу розглянемо мобільний додаток “Гаубиця 2С3М”, що опублікований у Play Market, а саме: його структуру; зміст; дизайн; методичне й дидактичне наповнення; рекомендації щодо використання.

Слухачам пропонується завантажити на телефон або планшет мобільний додаток, що містить, наприклад, тести, а також інформацію (електронні підручники, презентацію), яка необхідна для успішного виконання завдання. Викладач, допомагаючи слухачам освоювати зміст додатку, виступає в ролі організатора їх навчальної діяльності; експерта, що дає оцінку і надає додаткову інформацію з тієї чи іншої проблеми.

На рис.3 наведено окремі скріншоти мобільного додатку. Пропонується вивчити гаубицю за 10 днів. Тому, натискаючи на відповідні цифри (1, 2, 3, 4...), поступово вивчаються всі складові гаубиці. Будова окремих механізмів та їх дія супроводжуються анімацією та відео на основі 3D моделювання.

Рис. 3 Скріншоти з мобільного додатку: а) використання відео у додатку; б) використання анімації при вивченні будови 2С3М (день 1-й); в) використання анімації при вивченні будови осколково-фугасного снаряда (день 7-й).

Отже, мобільний додаток надає можливість слухачам самостійно вивчати навчальний матеріал за наступними ознаками: інтерактивна взаємодія користувача з контентом; матеріал для вивчення подається у вигляді малюнків, відео фрагментів, таблиць, фотографій тощо; перевірка рівня знань, умінь, навиків користувача в процесі навчання; тестуванні знань у режимах самонавчання і екзаменів.

Зазначимо, що при розробленні мобільного додатку враховувалось: доступність викладеного матеріалу; оптимальність його викладу; оригінальність (наявність логічних схем, анімації, відео фрагментів); новизна (додано чи щось нове); змістовність і науковість, поради “бувалого” (учасники АТО, ООС).

Запропонована форма дистанційного навчання є лише невеликою частиною з всіляких варіантів організації самостійної роботи слухачів, причому, в зазначений вид навчально-пізнавальної діяльності залучені всі слухачі, які вивчають гаубицю за принципом від простого до складного.

Проведене нами опитування показує, що активність слухачів за такою формою роботи надзвичайно висока, а презентоване розмаїття засобів, що стимулюють творчу активність слухачів, створює особливе активне середовище, яке спонукає як

слухачів, так і викладачів, до творчої діяльності, що спрощує спілкування суб'єктів навчального процесу (рис.4).

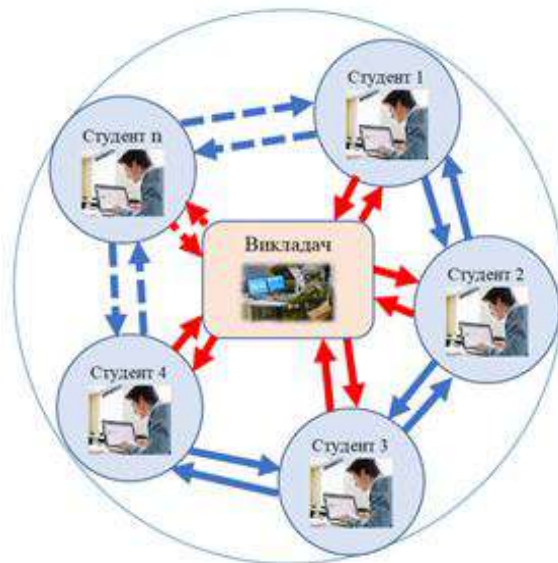

Рис.4 Схема інтерактивного взаємозв'язку між суб'єктами навчального процесу використанням мобільного додатку.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

В статті запропонована методика створення та застосування мобільних додатків для вивчення ВТД у будь-якому місці, у будь-який час, за будь-яких погодних умов.

Створений мобільний додаток, з одного боку підвищує мотивацію до вивчення ВТД, а з іншого – сприяє формуванню навиків роботи, відпрацюванню вмінь і можливість приймати рішення під час нештатних ситуацій, що є важливим для майбутнього військового фахівця.

Подальші дослідження автори статті вбачають в удосконаленні мобільних додатків з точки зору наповнення їх змісту відео матеріалами, віртуальними тренажерами тощо.

Список використаних джерел

1. Дерев'янчук А., Супрун В. Проблеми підготовки студентів військових кафедр: мотиваційний вибір / А.Дерев'янчук., В.Супрун / Військова освіта. Збірник наукових праць, м. Київ, НУОУ. – 2014. – № 2 (30). – С. 68-101.
2. Дерев'янчук А., Супрун В. Мотивація і стимулювання студентів кафедри військової підготовки в умовах обмежених часом і озброєнням / А.Дерев'янчук, В.Супрун / Імідж сучасного педагога, м. Полтава, ПНПУ. – 2014. – №7 (146). – С.24-27.
3. Брижатиє Є. Мотиви та мотивація у професійній діяльності майбутнього офіцера / Є. Брижатиє / Збірник наукових праць, м. Хмельницький, Інститут соціальних технологій Університету "Україна". – 2013. – №1(7). – С. 38-41.
4. Коленко Ю. В. Использование информационных технологий как средства формирования профессиональной компетентности курсантов военных вузов: дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.08 / Юрий Владимирович Коленко. – Ставрополь, 2005. – 210 с.
5. Чопа Д.А., Дерев'янчук А.Й., Чехута Д.А. Деякі аспекти створення та застосування мобільних додатків для вивчення військово-технічних наук. Сучасні інформаційні технології в сфері безпеки та оборони. НУОУ.– 2020. – №1(37). – С. 151-156.
6. Проблеми впровадження дистанційного навчання в освітньому процесі вищих військових навчальних закладів та можливі шляхи їх вирішення. Перша міжнародна науково-практична конференція. Збірник матеріалів 1-ої міжнародної науково-практичної конференції. – Київ. – 2018.
7. Інструкція про організацію військової підготовки громадян України за програмою підготовки офіцерів запасу: наказ МОУ України, МОН України від 14.12.2015 № 719/1289. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1678-15/>.
8. Медвідь Ю. Удосконалення процесу підготовки офіцерів запасу в Україні як педагогічна проблема / Ю. Медвідь / Наука і освіта. м. Харків, Національна академія Національної гвардії України. – 2017. – №2. – С. 9-15.

References

1. Derevyanchuk A., Suprun V. (2014). Problemy pidhotovky studentiv viiskovykh kafedr: motyvatsiyniy vybir [Problems of training students of military departments: motivational choice]. Viiskova osvita. Zbirnyk naukovykh prats, m. Kyiv, NUOU. – № 2 (30). – S. 68-101 (in Ukrainian).
2. Derevyanchuk A., Suprun V. (2014). Motyvatsiia i stymuliuvannia studentiv kafedry viiskovoi pidhotovky v umovakh obmezhenykh chasom i ozbroienniam [Problems of training students of military departments: motivational choice]. Imidzh suchasnoho pedahoha, m. Poltava, PNPV. – №7 (146). – S.24-27. (in Ukrainian).
3. Bryzhatyi Ye. (2013). Motyvy ta motyvatsiia u profesiinii diialnosti maibutnoho ofitsera [Motives and motivation in the professional activity of the future officer]. Zbirnyk naukovykh prats, m. Khmelnytskyi, Instytut sotsialnykh tekhnolohii Universytetu "Ukraina". – №1(7). – S. 38-41. (in Ukrainian).
4. Kolenko Yu. (2005). Yspolzovanye ynformatsyonnykh tekhnolohyi kak sredstva formyrovanyia professyonalnoi kompetentnosti kursantov voennykh vuzov [The use of information technology as a means of forming the professional competence of cadets of military higher education institutions]. Dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ped. nauk: spets. 13.00.08 / Yuriy Vladymyrovych Kolenko. – Stavropol. – 210 s. (in Russian).
5. Chopa D., Derevianchuk A., Chehuta D. (2020). Deiaki aspekty stvorennia ta zastosuvannia mobilnykh dodatkov dlia vyvchennia viiskovo-tekhnichnykh dystsyplin [Some aspects of creating and using mobile applications for the learning of military technical disciplines]. Suchasni informatsiini tekhnolohii v sferi bezpeky ta oborony. NUOU.– №1(37). – S. 151-156. (in Ukrainian).
6. Problemy vprovadzhennia dystantsiinoho navchannia v osvitnomu protsesi vyshchykh viiskovykh navchalnykh zakladiv ta mozhlyvi shliakhy yikh vyrishennia. (2018). [Problems of introduction of distance learning in the educational process of higher military educational institutions and possible ways to solve them]. Persha mizhnarodna nauково-praktychna konferentsiia. Zbirnyk materialiv 1-oi mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii. – Kyiv. (in Ukrainian).

7. Instruktsiia pro orhanizatsiiu viiskovoi pidhotovky hromadian Ukrainy za prohramoiu pidhotovky ofitseriv zapasu [Instruction on the organization of military training of citizens of Ukraine according to the program of training of reserve officers]. Nakaz MOU Ukrainy, MON Ukrainy vid 14.12.2015 № 719/1289. (in Ukrainian).

8. Medvid Yu. Udoskonalennia protsesu pidhotovky ofitseriv zapasu v ukraini yak pedahohichna problema (2017). [Improving the process of training reserve officers in Ukraine as a pedagogical problem]. Nauka i osvita. m. Kharkiv, Natsionalna akademiia Natsionalnoi hvardii Ukrainy. – №2. – S. 9-15. (in Ukrainian).

Резюме

Чопи Д. кандидат технических наук, старший научный сотрудник, НУОУ имени Ивана Черняховского

Деревьянчук А. кандидат технических наук, профессор, Сумской государственный университет

Франчук Ю. кандидат психологических наук, старший научный сотрудник, Военная академия (г. Одесса)

Козир Н. Научно-исследовательский центр Ракетных войск и артиллерии (г. Суммы)

МОБИЛЬНОЕ ПРИЛОЖЕНИЕ КАК СРЕДСТВО ПОВЫШЕНИЯ МОТИВАЦИИ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ВОЕННО-ТЕХНИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ТЕХНОЛОГИЙ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ В ОСОБЫХ УСЛОВИЯХ

В статье рассмотрено применение технологий дистанционного обучения, а именно мобильных приложений, как средство повышения мотивации студентов кафедр военной подготовки (далее - слушатели) при изучении военно-технических дисциплин в особых условиях. Мобильные приложения, в случае их рационального и грамотного использования в образовательном процессе, позволяют активизировать самостоятельную работу слушателей, применять интерактивные методы обучения, расширять индивидуальный подход, обеспечивать доступность необходимой учебной и учебно-методической литературы, осуществлять дистанционное обучение и тому подобное.

Ключевые слова: информационные технологии; мобильное приложение; технологии дистанционного обучения; военно-технические дисциплины; компетентности.

Summary

Chopa D. Candidate of Technical Sciences, Senior Researcher, Ivan Chernyakhovsky

National University of Defense of Ukraine

Derevyanchuk A. Candidate of Technical Sciences, Professor, Sumy State University

Franchuk Yu. Candidate of Psychological Sciences, Senior Researcher, Military Academy (Odessa)

Kozyr N. Research Center Missile troops and artillery (Sumy)

MOBILE APPLICATION AS A MEANS OF INCREASING MOTIVATION IN THE STUDY OF MILITARY-TECHNICAL DISCIPLINES USING DISTANCE LEARNING TECHNOLOGIES IN SPECIAL CONDITIONS

Introduction. The strategic direction of improving training technologies in military institutions, where military specialists are trained, is the use of information training technologies, which, developing the ideas of programmed training, open new, unexplored technological training options related to the unique capabilities of modern computer training systems.

The special conditions imposed in the educational environment in connection with quarantine measures require participants in the educational process to use the latest learning technologies that would provide quality training. The lack of training samples of weapons, lack of literature, technical documentation, visual aids, simulators reduces the desire of students to learn. Therefore, the teacher must choose not only an individual approach to learning, but also a convenient and flexible mode of study online.

Purpose. The aim of the article is to study the possibilities of using mobile applications as a means to increase the motivation to study military-technical disciplines during training in special conditions (time constraints, lack of necessary training facilities, distance learning in quarantine restrictions)

Methods. During the writing of the article the following research methods were used: analysis, systematization, improvement, substantiation, evaluation.

Originality. The scientific novelty is that the authors have developed a classic learning scheme that allows users to acquire knowledge independently, using the Internet, databases in which educational content is stored on the server. Thanks to the mobile application, the listener does not waste time on acquiring

knowledge: all educational material is "at hand" at any time and under any conditions. The pace of learning is not slowing down. Simultaneously with the acquisition of theoretical knowledge (books, posters, videos, presentations), students gain basic practical skills through virtual simulators.

All materials on the study of military-technical disciplines are presented on the basis of the Unity platform, which is used to create 3D virtual simulators. Integration of simulation into homework: simulations have unique functions that are not available in most learning tools (interactivity, animation, dynamic feedback, allow you to productively learn the material, as well as explore certain processes in the mechanisms).

Conclusion. *The scientific novelty is that the authors have developed a classic learning scheme that allows users to acquire knowledge independently, using the Internet, databases in which educational content is stored on the server. Thanks to the mobile application, the listener does not waste time on acquiring knowledge: all educational material is "at hand" at any time and under any conditions. The pace of learning is not slowing down. Simultaneously with the acquisition of theoretical knowledge (books, posters, videos, presentations), students gain basic practical skills through virtual simulators.*

All materials on the study of military-technical disciplines are presented on the basis of the Unity platform, which is used to create 3D virtual simulators. Integration of simulation into homework: simulations have unique functions that are not available in most learning tools (interactivity, animation, dynamic feedback, allows you to productively learn the material, as well as explore certain processes in the mechanisms).

Keywords: *Information Technology; mobile application; distance learning technologies; military-technical disciplines; competence.*

Чопан Д. А. кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, НУОУ імені Івана Черняхівського
<https://orcid.org/0000-0003-3267-1645>

Дерев'янчук А. Й. кандидат технічних наук, професор, Сумський державний університет
<https://orcid.org/0000-0001-6881-560X>

Франчук Ю. В. кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, Військова академія (м. Одеса)
<https://orcid.org/0000-0001-9904-385X>

Козир Н. М. Науково-дослідний центр Ракетних військ і артилерії (м. Суми)
<https://orcid.org/0000-0002-4099-9133>

МОБІЛЬНИЙ ДОДАТОК ЯК ЗАСІБ ПІДВИЩЕННЯ МОТИВАЦІЇ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ВІЙСЬКОВО-ТЕХНІЧНИХ ДИСЦИПЛІН З ВИКОРИСТАННЯМ ТЕХНОЛОГІЙ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ В ОСОБЛИВИХ УМОВАХ

У статті розглянуто застосування технологій дистанційного навчання, а саме мобільних додатків, як засобу підвищення мотивації студентів кафедр військової підготовки (далі – слухачі) під час вивчення військово-технічних дисциплін в особливих умовах. Мобільні додатки, в разі їх раціонального і грамотного використання в освітньому процесі, дозволяють активізувати самостійну роботу слухачів, застосовувати інтерактивні методи навчання, розширювати індивідуальний підхід, забезпечувати доступність необхідної навчальної та навчально-методичної літератури, здійснювати дистанційне навчання тощо.

Ключові слова: інформаційні технології; мобільний додаток; технології дистанційного навчання; військово-технічні дисципліни; компетентності.

Постановка проблеми.

В умовах сьогодення вагоме місце в системі формування компетентностей майбутнього офіцера-артилериста, у тому числі офіцера запасу, посідають військово-технічні дисципліни (ВТД), які ми виводимо як базову провідну якість фахівців, що експлуатують озброєння і військову техніку (ОВТ).

Стратегічним напрямом удосконалення технологій навчання у військових закладах, де здійснюється підготовка військових фахівців, є використання інформаційних технологій навчання, які, розвиваючи ідеї програмованого навчання, відкривають нові, ще недосліджені технологічні варіанти навчання, пов'язані з унікальними можливостями сучасних комп'ютерних систем навчання. Зазначимо, що комп'ютерні технології в системі підготовки військових фахівців для Збройних Сил України мають надзвичайну актуальність, що зумовлено низкою причин.

Одним із аспектів невирішеної проблеми успішного вивчення ВТД є відсутність можливості зорового сприйняття навчального матеріалу слухачами, наприклад, при розміщенні вузлів і агрегатів

у середині зразків ОВТ (у заброньованому просторі самохідних артилерійських гармат). Особливо гостро ця проблема стоїть під час введення в країні карантинних заходів в ВВНЗ, ЗВО ВНЗ, у навчальних центрах підготовки підрозділів тощо.

Особливі умови, що введені в освітньому середовищі, вимагають від учасників освітнього процесу використання новітніх технологій навчання, які б забезпечували якісну підготовку фахівців. Відсутність навчальних зразків ОВТ, нестача літератури, технічної документації, наочних засобів, тренажерів “вбиває” бажання слухачів до засвоєння знань, тобто зазначені чинники є демотиваторами освітнього процесу. Звідси випливає, що викладач має обрати не тільки індивідуальний підхід до навчання, але й зручний і гнучкий режим заняття в режимі on-line, організувати заняття таким чином, щоб слухач, потрапляючи в інноваційно-розвивальне освітнє середовище, “змушений” ставати активним учасником цього середовища, яке надає необмежені можливості, спонукає їх внутрішньо до дії, до саморозвитку, самореалізації й самовдосконалення у різних

професійної діяльності; допомагає усвідомити необхідність особистісних змін й професійного зростання.

За цих умов особливого значення набуває проблема формування у майбутніх військових фахівців необхідних компетентностей, що забезпечують їхню орієнтацію в інформаційному просторі, вміння знаходити інформацію та оперативно обмінюватися результатами пошуку. Такі знання і вміння мають розвиватись у процесі вивчення всіх навчальних дисциплін, зокрема ВТД, які ми виводимо як базові.

Таким чином, нові виклики сучасних особливих умов до підготовки майбутніх офіцерів, необхідність змін у системі підготовки військових фахівців та зазначені вище суперечності обумовлюють актуальність статті.

Метою статті є дослідження можливостей застосування мобільних додатків як засобу підвищення мотивації вивчення військово-технічних дисциплін під час навчання в особливих умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Зазначені чинники висвітлювалися в роботах [1-3,8], в яких здійснений підхід щодо мотивування та стимулювання слухачів під час вивчення ВТД та аналіз спроб висвітлити основні результати дослідження впливу мотиваційних чинників на ефективність навчання і можливості застосування їх під час навчання за дистанційною формою. Інші роботи, зокрема [3,4], висвітлюють результативність впровадження інформаційних технологій в навчальний процес, а в роботах [5,7] надана оцінка деяких аспектів створення та застосування мобільних додатків, а також розглянуті проблеми дистанційного навчання. Огляд названої літератури свідчить, що досвід впровадження інформаційних технологій у, тому числі, мобільних додатків та їх вплив на мотивацію до опанування професійними навиками, на навчання та підготовку військових фахівців надає широкі можливості для їх вдосконалення, а саме: підвищення мотивації до навчання; закріплення знань і практичних навичок; зменшення часу і коштів на підготовку; підвищення безпеки під час експлуатації ОВТ.

Виклад основного матеріалу. Для кожного викладача або командира прагнення досягти максимально можливого рівня знань своїх вихованців завжди було і є професійною потребою і потребує пошук засобів до її здійснення [1].

У теперішній час з розвитком інформаційних технологій, мобільних пристроїв і Internet, відкриваються нові шляхи і можливості втілити задумки викладача, командира передати знання слухачам, навчити їх мислити і приймати правильні рішення у позаштатних ситуаціях. Тому, у статті буде розглянуто можливість застосування мобільних додатків як одного із способів підвищення мотивації слухачів під час вивчення ВТД в особливих умовах. Автори статті не намагаються надати готові рекомендації для вирішення всіх проблем військової освіти, лише пропонується виявити та систематизувати найбільш важливі окремі її проблеми та показати один із можливих і доцільних підходів їх вирішення.

Мобільний додаток - це автономний програмний продукт, розроблений спеціально для мобільних пристроїв з метою оптимізувати вирішення якоїсь проблеми або завдання в житті користувача. Наш мобільний додаток розроблявся спеціально під існуючу платформу Android і встановлювався на пристрій також як і комп'ютерна програма.

Мобільний додаток надає візуалізацію навчального матеріалу, використання інтерактивних технічних засобів дозволяє акцентувати увагу на проблемний характер заняття, підштовхнути учасників на колективний пошук, творче рішення проблеми.

Таким чином, інформаційні технології до яких і відноситься мобільний додаток, за умови їх раціонального і правильного використання в освітньому процесі, дозволяють активізувати самостійну роботу слухачів, впроваджувати новітні методи і технічні засоби науково-дослідної діяльності, застосовувати інтерактивні методи навчання, розширювати індивідуальний підхід, забезпечувати доступність необхідної навчальної та навчально-методичної літератури, здійснювати дистанційне навчання і т. і.

Використання мобільних додатків для освітніх установ дозволяє: реалізувати

уніфікований контроль за рівнем знань слухачів; спростити проведення заліків та контрольних робіт; прискорити обмін інформацією між всіма учасниками освітнього процесу, спростити процес взаємодії викладачів і слухачів; провести інтенсифікацію і модернізацію освітнього процесу; використовувати мобільний пристрій для дистанційної форми освіти. У зв'язку з новою концепцією освіти зростає значимість мобільних додатків для освітнього процесу. Це обумовлено в, першу чергу, їх загальнодоступністю, широким можливостям і привабливістю з точки зору нових інформаційних технологій. Освітні мобільні додатки забезпечують спільну роботу слухачів над завданнями, навчання за рамками закладів освіти, рівні можливості участі в процесі навчання.

Проблема розвитку мотивації слухачів до вивчення ВТД не є новою для викладачів кафедр військової підготовки. Проте, саме вона є найбільш комплексною і важкою в сучасних умовах. Результативність навчання ВТД визначається в, першу чергу, ступенем вмотивованості слухачів, і тільки після цього, якістю і змістом освітнього процесу та безпосередньо природними психофізіологічними особливостями самого слухача. Складність полягає в недостатній вивченості питання мотивування до вивчення ВТД.

Online - це форма роботи ресурсу в режимі реального часу, на відстані від користувача за допомогою мереж передачі даних. Причому, в даному випадку відстань між користувачем і комп'ютером, на якому фізично розміщується ресурс, не відіграє суттєвої ролі, набагато важливіше швидкість передачі даних в мережі і технологія, за допомогою якої створено ресурс.

Поштовхом до подальшого удосконалення програмних продуктів стало дослідження засвоєння рівня навчального матеріалу слухачами, де використовувались мультимедійні засоби навчання (МЗН). Аналіз результатів дослідження показав не тільки підвищення рівня засвоєння навчального матеріалу, але й посилив мотивацію слухачів. На останньому, на наш погляд, доцільно зупинитися більш детально, так як загальновідома проблема мотивації навчання тих, хто вчиться на платній основі і де військова підготовка не є обов'язковим предметом.

Виходячи із викладеного, можна зазначити, що в своїй науково-педагогічній діяльності науково-педагогічні працівники повинні розглядати мотивацію як силу, що спонукає слухачів до дії. Звідси витікає завдання – на основі мотивації впливати на інтереси учасників освітнього процесу для досягнення найкращих результатів засвоєння матеріалу.

Звернемо увагу на те, що підвищення мотиваційної складової вбачається у постійному вдосконаленні та впровадженні в освітній процес нових форм і методів навчання. Для підвищення ефективності навчання обов'язково треба сформулювати й розробити для слухачів відповідні мотиваційні стимулятори формування успішної діяльності, що спонукають до успіху, формують і поступово розвивають професійний інтерес і культуру фахової управлінської діяльності в цілому [2].

На нашу думку, структура мотивації навчання громадян України на кафедрах військової підготовки до та після 2014 року суттєво змінилася, змінилося й стимулювання, що знайшло відображення у нормативно-правовому акті [7]. Якщо до початку бойових дій на сході України мотивацією вступу на кафедру військової підготовки було підвищення рівня мобільності на ринку праці, то на сьогодні – це підвищення своєї кваліфікації для успішного виконання службово-бойових завдань у статусі командира підрозділу [8]. Саме тому створено нормативно-правовий акт [7], який на відміну від попереднього – розширює можливості формування, розвитку та використання людського ресурсу військового резерву військових формувань.

Звідси впливає нагальна потреба задовольнити запити слухачів щодо оволодіння майбутньою військовою професією у найкоротші терміни і за будь-яких умов. Таке тлумачення вимагає від викладача пошуку інноваційних методів навчання. Одним із них є інтерактивне навчання, що ґрунтується на принципах гуманізації, демократизації, диференціації та індивідуалізації і становить соціально мотивоване партнерство, центром уваги якого є не процес викладання, а організована творча співпраця рівноправних особистостей на рівні викладач – слухач – слухач.

Питання психології

Розкриємо викладені вище положення стосовно досвіду викладання ВТД в особливих умовах (бойові дії на сході України та карантинні заходи) на кафедрі військової підготовки Сумського державного університету із застосуванням технологій дистанційного навчання. Автори

розробили класичну схему навчання, яка дозволяє отримувати знання самостійно користувачами, використовуючи мережу Internet, бази даних, в яких зберігається на сервері навчальний контент. Така схема отримала назву інформаційно-дистанційно-тренажерна система (ІДТС) (рис. 1).

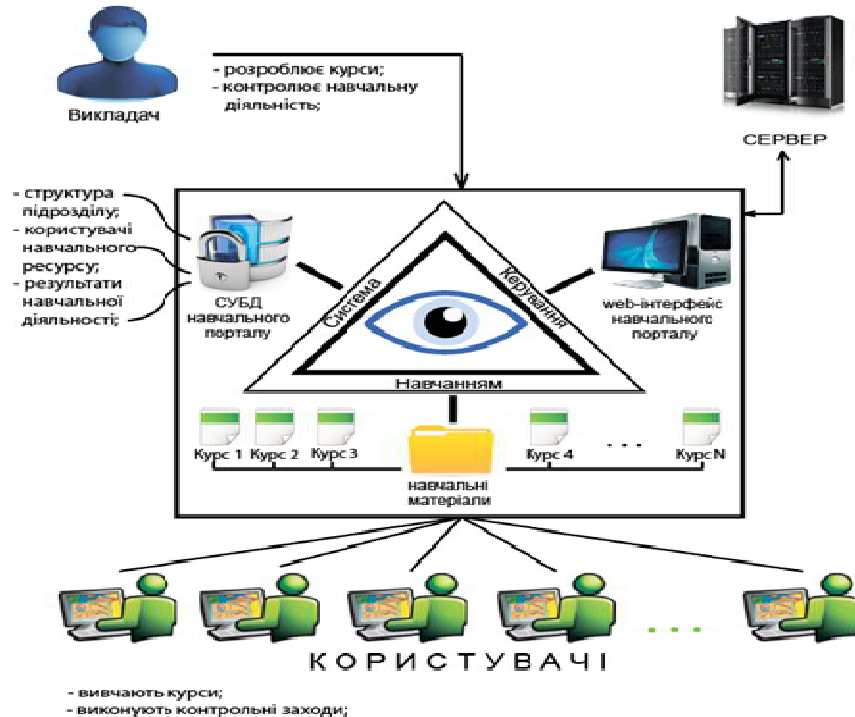

Рис. 1 Інформаційно-дистанційно-тренажерна система

У більшості випадків навчальний контент таких систем – це набір навчальних матеріалів, що розроблені засобами Microsoft Office у текстовому або презентаційному вигляді та набір контрольних тестів, питань для перевірки вивченого матеріалу. З метою заохочення та мотивації вивчення автори ввели для

засвоєння навчального контенту кросворди та інші матеріали, що знімають загальні напруження, в той же час, спонукають до подальшого вивчення, викликаючи інтерес. Так, кожен слухач знаходить в базі даних кафедри меню (рис.2), вибирає потрібний контент і відпрацьовує потрібні питання.

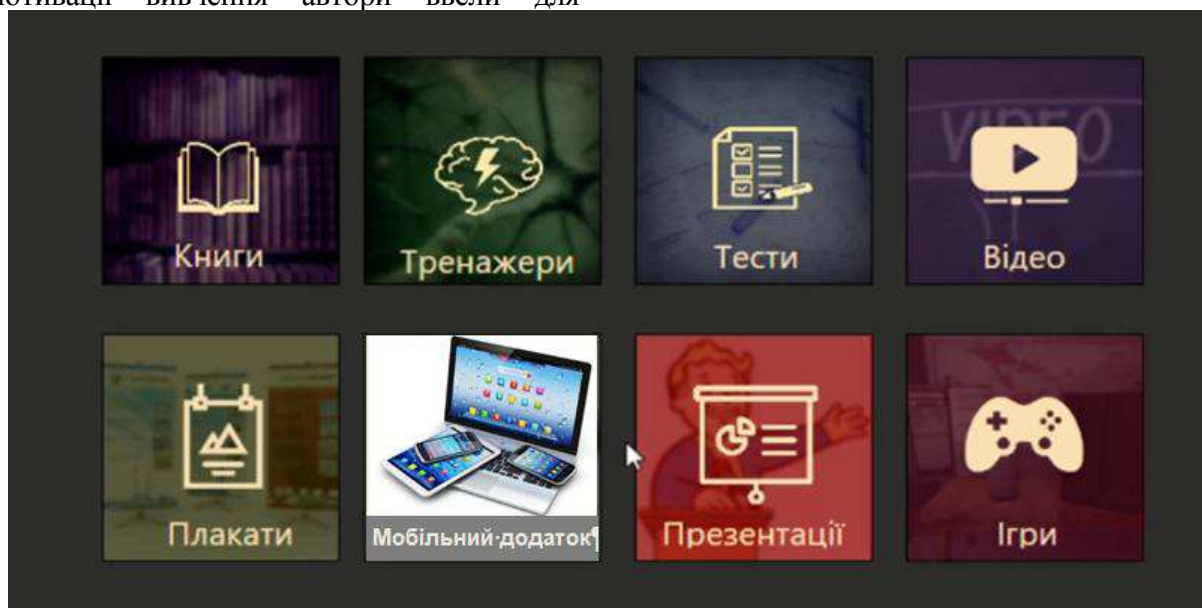

Рис. 2 Меню навчального контенту

Із викладеного вище, випливає нагальна необхідність мотиваційних зусиль щодо підготовки фахівців з бажанням прискорити процес навчання, удосконалити набуті навички, довести виконання операцій до автоматизму.

Впровадження планшетів і смартфонів дозволяє використовувати мобільний доступ до бази даних з рівною, якщо не більшою, функціональністю, ніж у стаціонарних комп'ютерів.

З рис.2 видно, що слухач, не виходячи із дому, не витрачає час на здобування знань: весь навчальний матеріал “під рукою” у будь-який час і за будь-яких умов. Темп навчання не знижується. Одночасно із опануванням теоретичних знань (книги, плакати, відео, презентації) слухачі отримують первинні практичні навички завдяки віртуальним тренажерам.

Перебуваючи тривалий час в ізоляції, відчувається потреба в спілкуванні, тому можна залишити на деякий час on-line навчання, просто відпочити. Автори пропонують використовувати гейміфікацію (навчальні ігри). Тут можуть використовуватись як філворди, сканворди, кросворди, так і інші види ігор. Метод гейміфікації надає можливість залучити природні людські інстинкти: конкуренція, досягнення, статус, самовираження, альтруїзм. Слухачі спілкуються між собою і можуть влаштовувати змагання за такими показниками як час і правильність розв'язання поставлених завдань. Це – один із аспектів мотивації до вивчення навчального матеріалу.

У більшості слухачів немає необхідного бажання витрачати час на ігри з науковим симулятором (це весело, але не так весело), якщо немає прямої мотивації, такої, як їх оцінка.

Широкою популярністю користуються віртуальні тренажери, де слухачі отримують практичні навички. Зазначимо, що всі матеріали з вивчення ВТД подані на основі платформи Unity, яку використовують для створення 3D віртуальних тренажерів. Інтеграція симуляції в домашню роботу: симуляції мають унікальні функції, які недоступні в більшості інструментів навчання

(інтерактивність, анімація, динамічний зворотний зв'язок, дозволяють продуктивно засвоювати навчальний матеріал, а також досліджувати певні процеси у механізмах).

Одним із новітніх засобів інтерактивного навчання є застосування мобільних додатків в особливих умовах. Використання потенціалу мобільних додатків для навчання є, на наш погляд, найбільш перспективним напрямом удосконалення системи вищої освіти.

Тут стираються просторові рамки: не має значення місцезнаходження викладача і слухача; крім можливості самостійного вибору темпу навчання, забезпечується свобода і гнучкість навчання; його доступність незалежно від місця проживання та соціального статусу слухачів; мобільність і технологічність.

Процес навчання орієнтований на організацію взаємодії не тільки між викладачем і слухачем, а також між слухачами і підходить для організації традиційних дистанційних курсів. Дану систему можна встановити на локальний сервер під управлінням операційної системи Android.

Для прикладу розглянемо мобільний додаток “Гаубиця 2С3М”, що опублікований у Play Market, а саме: його структуру; зміст; дизайн; методичне й дидактичне наповнення; рекомендації щодо використання.

Слухачам пропонується завантажити на телефон або планшет мобільний додаток, що містить, наприклад, тести, а також інформацію (електронні підручники, презентацію), яка необхідна для успішного виконання завдання. Викладач, допомагаючи слухачам освоювати зміст додатку, виступає в ролі організатора їх навчальної діяльності; експерта, що дає оцінку і надає додаткову інформацію з тієї чи іншої проблеми.

На рис.3 наведено окремі скріншоти мобільного додатку. Пропонується вивчити гаубицю за 10 днів. Тому, натискаючи на відповідні цифри (1, 2, 3, 4...), поступово вивчаються всі складові гаубиці. Будова окремих механізмів та їх дія супроводжуються анімацією та відео на основі 3D моделювання.

Рис. 3 Скріншоти з мобільного додатку: а) використання відео у додатку; б) використання анімації при вивченні будови 2С3М (день 1-й); в) використання анімації при вивченні будови осколково-фугасного снаряда (день 7-й).

Отже, мобільний додаток надає можливість слухачам самостійно вивчати навчальний матеріал за наступними ознаками: інтерактивна взаємодія користувача з контентом; матеріал для вивчення подається у вигляді малюнків, відео фрагментів, таблиць, фотографій тощо; перевірка рівня знань, умінь, навиків користувача в процесі навчання; тестуванні знань у режимах самонавчання і екзаменів.

Зазначимо, що при розробленні мобільного додатку враховувалось: доступність викладеного матеріалу; оптимальність його викладу; оригінальність (наявність логічних схем, анімації, відео фрагментів); новизна (додано чи щось нове); змістовність і науковість, поради “бувалого” (учасники АТО, ООС).

Запропонована форма дистанційного навчання є лише невеликою частиною з всіляких варіантів організації самостійної роботи слухачів, причому, в зазначений вид навчально-пізнавальної діяльності залучені всі слухачі, які вивчають гаубицю за принципом від простого до складного.

Проведене нами опитування показує, що активність слухачів за такою формою роботи надзвичайно висока, а презентоване розмаїття засобів, що стимулюють творчу активність слухачів, створює особливе активне середовище, яке спонукає як

слухачів, так і викладачів, до творчої діяльності, що спрощує спілкування суб'єктів навчального процесу (рис.4).

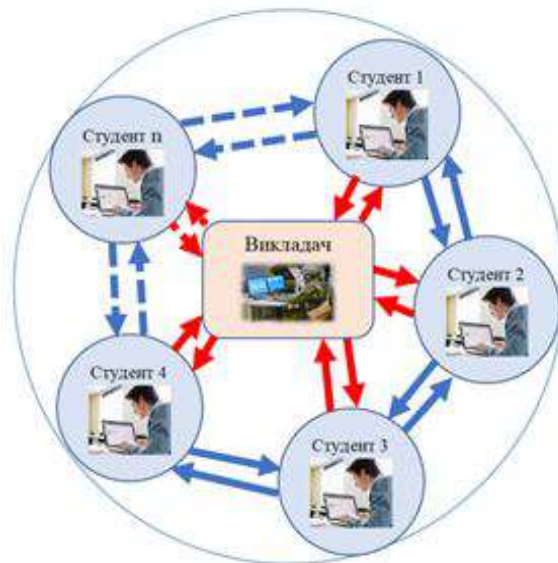

Рис.4 Схема інтерактивного взаємозв'язку між суб'єктами навчального процесу використанням мобільного додатку.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

В статті запропонована методика створення та застосування мобільних додатків для вивчення ВТД у будь-якому місці, у будь-який час, за будь-яких погодних умов.

Створений мобільний додаток, з одного боку підвищує мотивацію до вивчення ВТД, а з іншого – сприяє формуванню навиків роботи, відпрацюванню вмінь і можливість приймати рішення під час нештатних ситуацій, що є важливим для майбутнього військового фахівця.

Подальші дослідження автори статті вбачають в удосконаленні мобільних додатків з точки зору наповнення їх змісту відео матеріалами, віртуальними тренажерами тощо.

Список використаних джерел

1. Дерев'янчук А., Супрун В. Проблеми підготовки студентів військових кафедр: мотиваційний вибір / А.Дерев'янчук., В.Супрун / Військова освіта. Збірник наукових праць, м. Київ, НУОУ. – 2014. – № 2 (30). – С. 68-101.
2. Дерев'янчук А., Супрун В. Мотивація і стимулювання студентів кафедри військової підготовки в умовах обмежених часом і озброєнням / А.Дерев'янчук, В.Супрун / Імідж сучасного педагога, м. Полтава, ПНПУ. – 2014. – №7 (146). – С.24-27.
3. Брижатиє Є. Мотиви та мотивація у професійній діяльності майбутнього офіцера / Є. Брижатиє / Збірник наукових праць, м. Хмельницький, Інститут соціальних технологій Університету "Україна". – 2013. – №1(7). – С. 38-41.
4. Коленко Ю. В. Использование информационных технологий как средства формирования профессиональной компетентности курсантов военных вузов: дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.08 / Юрий Владимирович Коленко. – Ставрополь, 2005. – 210 с.
5. Чопа Д.А., Дерев'янчук А.Й., Чехута Д.А. Деякі аспекти створення та застосування мобільних додатків для вивчення військово-технічних наук. Сучасні інформаційні технології в сфері безпеки та оборони. НУОУ.– 2020. – №1(37). – С. 151-156.
6. Проблеми впровадження дистанційного навчання в освітньому процесі вищих військових навчальних закладів та можливі шляхи їх вирішення. Перша міжнародна науково-практична конференція. Збірник матеріалів 1-ої міжнародної науково-практичної конференції. – Київ. – 2018.
7. Інструкція про організацію військової підготовки громадян України за програмою підготовки офіцерів запасу: наказ МОУ України, МОН України від 14.12.2015 № 719/1289. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z1678-15/>.
8. Медвідь Ю. Удосконалення процесу підготовки офіцерів запасу в Україні як педагогічна проблема / Ю. Медвідь / Наука і освіта. м. Харків, Національна академія Національної гвардії України. – 2017. – №2. – С. 9-15.

References

1. Derevyanchuk A., Suprun V. (2014). Problemy pidhotovky studentiv viiskovykh kafedr: motyvatsiyniy vybir [Problems of training students of military departments: motivational choice]. Viiskova osvita. Zbirnyk naukovykh prats, m. Kyiv, NUOU. – № 2 (30). – S. 68-101 (in Ukrainian).
2. Derevyanchuk A., Suprun V. (2014). Motyvatsiia i stymuliuvannia studentiv kafedry viiskovoi pidhotovky v umovakh obmezhenykh chasom i ozbroienniam [Problems of training students of military departments: motivational choice]. Imidzh suchasnoho pedahoha, m. Poltava, PNPV. – №7 (146). – S.24-27. (in Ukrainian).
3. Bryzhatyi Ye. (2013). Motyvy ta motyvatsiia u profesiinii diialnosti maibutnoho ofitsera [Motives and motivation in the professional activity of the future officer]. Zbirnyk naukovykh prats, m. Khmelnytskyi, Instytut sotsialnykh tekhnolohii Universytetu "Ukraina". – №1(7). – S. 38-41. (in Ukrainian).
4. Kolenko Yu. (2005). Yspolzovanye ynformatsyonnykh tekhnolohyi kak sredstva formyrovanyia professyonalnoi kompetentnosti kursantov voennykh vuzov [The use of information technology as a means of forming the professional competence of cadets of military higher education institutions]. Dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ped. nauk: spets. 13.00.08 / Yuriy Vladymyrovych Kolenko. – Stavropol. – 210 s. (in Russian).
5. Chopa D., Derevianchuk A., Chehuta D. (2020). Deiaki aspekty stvorennia ta zastosuvannia mobilnykh dodatkov dlia vyvchennia viiskovo-tekhnichnykh dystsyplin [Some aspects of creating and using mobile applications for the learning of military technical disciplines]. Suchasni informatsiini tekhnolohii v sferi bezpeky ta oborony. NUOU.– №1(37). – S. 151-156. (in Ukrainian).
6. Problemy vprovadzhennia dystantsiinoho navchannia v osvitnomu protsesi vyshchykh viiskovykh navchalnykh zakladiv ta mozhlyvi shliakhy yikh vyrishennia. (2018). [Problems of introduction of distance learning in the educational process of higher military educational institutions and possible ways to solve them]. Persha mizhnarodna nauково-praktychna konferentsiia. Zbirnyk materialiv 1-oi mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii. – Kyiv. (in Ukrainian).

7. Instruktziia pro orhanizatsiiu viiskovoi pidhotovky hromadian Ukrainy za prohramoiu pidhotovky ofitseriv zapasu [Instruction on the organization of military training of citizens of Ukraine according to the program of training of reserve officers]. Nakaz MOU Ukrainy, MON Ukrainy vid 14.12.2015 № 719/1289. (in Ukrainian).

8. Medvid Yu. Udoskonalennia protsesu pidhotovky ofitseriv zapasu v ukraini yak pedahohichna problema (2017). [Improving the process of training reserve officers in Ukraine as a pedagogical problem]. Nauka i osvita. m. Kharkiv, Natsionalna akademiia Natsionalnoi hvardii Ukrainy. – №2. – S. 9-15. (in Ukrainian).

Резюме

Чопа Д. кандидат технических наук, старший научный сотрудник, НУОУ имени Ивана Черняховского

Деревьянчук А. кандидат технических наук, профессор, Сумской государственный университет

Франчук Ю. кандидат психологических наук, старший научный сотрудник, Военная академия (г. Одесса)

Козир Н. Научно-исследовательский центр Ракетных войск и артиллерии (г. Суммы)

МОБИЛЬНОЕ ПРИЛОЖЕНИЕ КАК СРЕДСТВО ПОВЫШЕНИЯ МОТИВАЦИИ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ВОЕННО-ТЕХНИЧЕСКИХ ДИСЦИПЛИН С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ТЕХНОЛОГИЙ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ В ОСОБЫХ УСЛОВИЯХ

В статье рассмотрено применение технологий дистанционного обучения, а именно мобильных приложений, как средство повышения мотивации студентов кафедр военной подготовки (далее - слушатели) при изучении военно-технических дисциплин в особых условиях. Мобильные приложения, в случае их рационального и грамотного использования в образовательном процессе, позволяют активизировать самостоятельную работу слушателей, применять интерактивные методы обучения, расширять индивидуальный подход, обеспечивать доступность необходимой учебной и учебно-методической литературы, осуществлять дистанционное обучение и тому подобное.

Ключевые слова: информационные технологии; мобильное приложение; технологии дистанционного обучения; военно-технические дисциплины; компетентности.

Summary

Chopa D. Candidate of Technical Sciences, Senior Researcher, Ivan Chernyakhovsky

National University of Defense of Ukraine

Derevyanchuk A. Candidate of Technical Sciences, Professor, Sumy State University

Franchuk Yu. Candidate of Psychological Sciences, Senior Researcher, Military Academy (Odessa)

Kozyr N. Research Center Missile troops and artillery (Sumy)

MOBILE APPLICATION AS A MEANS OF INCREASING MOTIVATION IN THE STUDY OF MILITARY-TECHNICAL DISCIPLINES USING DISTANCE LEARNING TECHNOLOGIES IN SPECIAL CONDITIONS

Introduction. The strategic direction of improving training technologies in military institutions, where military specialists are trained, is the use of information training technologies, which, developing the ideas of programmed training, open new, unexplored technological training options related to the unique capabilities of modern computer training systems.

The special conditions imposed in the educational environment in connection with quarantine measures require participants in the educational process to use the latest learning technologies that would provide quality training. The lack of training samples of weapons, lack of literature, technical documentation, visual aids, simulators reduces the desire of students to learn. Therefore, the teacher must choose not only an individual approach to learning, but also a convenient and flexible mode of study online.

Purpose. The aim of the article is to study the possibilities of using mobile applications as a means to increase the motivation to study military-technical disciplines during training in special conditions (time constraints, lack of necessary training facilities, distance learning in quarantine restrictions)

Methods. During the writing of the article the following research methods were used: analysis, systematization, improvement, substantiation, evaluation.

Originality. The scientific novelty is that the authors have developed a classic learning scheme that allows users to acquire knowledge independently, using the Internet, databases in which educational content is stored on the server. Thanks to the mobile application, the listener does not waste time on acquiring

knowledge: all educational material is "at hand" at any time and under any conditions. The pace of learning is not slowing down. Simultaneously with the acquisition of theoretical knowledge (books, posters, videos, presentations), students gain basic practical skills through virtual simulators.

All materials on the study of military-technical disciplines are presented on the basis of the Unity platform, which is used to create 3D virtual simulators. Integration of simulation into homework: simulations have unique functions that are not available in most learning tools (interactivity, animation, dynamic feedback, allow you to productively learn the material, as well as explore certain processes in the mechanisms).

Conclusion. *The scientific novelty is that the authors have developed a classic learning scheme that allows users to acquire knowledge independently, using the Internet, databases in which educational content is stored on the server. Thanks to the mobile application, the listener does not waste time on acquiring knowledge: all educational material is "at hand" at any time and under any conditions. The pace of learning is not slowing down. Simultaneously with the acquisition of theoretical knowledge (books, posters, videos, presentations), students gain basic practical skills through virtual simulators.*

All materials on the study of military-technical disciplines are presented on the basis of the Unity platform, which is used to create 3D virtual simulators. Integration of simulation into homework: simulations have unique functions that are not available in most learning tools (interactivity, animation, dynamic feedback, allows you to productively learn the material, as well as explore certain processes in the mechanisms).

Keywords: *Information Technology; mobile application; distance learning technologies; military-technical disciplines; competence.*

Shydelko A. PhD in Sociology, Associate Professor,
Lviv State University of Internal Affairs
<https://orcid.org/0000-0003-4789-0445>

Kuzo L. Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor,
Lviv State University of Internal Affairs
<https://orcid.org/0000-0003-1554-3262>

«LIVING BOOK» AS PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL TECHNOLOGY OF ORPHANS UPBRINGING

The problem of upbringing orphans is highlighted. A brief analysis of the historical aspects of the emergence of the phenomenon of orphanhood and care for them in the late nineteenth century, during the Soviet era, and at the present stage is presented. The aim of the article is to draw attention of the scientific community to the problem of orphanhood and to highlight one of the effective methods of working with orphans in the psychological and pedagogical activities of psychologists, teachers and educators.

Key concepts: orphans; orphaned youth; socialization, upbringing; «living book».

Introduction. Modern education in Ukraine is looking for new and improving the used psychological and pedagogical technologies that would meet the axiological principles dictated by society and promote the interaction of participants in the psychological and pedagogical process. Today's challenges require professionals who work with orphans to abandon established traditional methods of their upbringing, socialization and adaptation. This psychological and pedagogical technology should answer the question: how to educate, teach, motivate and socialize orphaned youth to further successful life. It should promote their harmonious preparation for the roles of wife/husband in a marriage, mother/father in the upbringing of their child or a successful specialist in the chosen profession, etc. This category of young people needs special attention due to their status. Therefore, the topic is relevant in time.

A significant amount of dissertation research is devoted to the problem of orphanhood, in particular: Petrochko Zh. V. «Theory and practice of social and pedagogical support of the rights of children who find themselves in difficult life circumstances» (2011); Yanitska I. A. «Guardianship and care as a form of placement of orphans and children deprived of parental care» (2015); Lopatchenko I. M. «State management of prevention of social orphanhood at the regional level» (2017); Ilyk Kh. V. «Social orphanhood in the context of modern migration processes in Ukraine» (2018); Sultanova N. V. «Theory and practice of social education of children in boarding schools of Ukraine (1956 – early XXI

century)» (2018) and others. However, the issue of innovative methods for effective work with orphans, in particular the method of «living book» in psychological and pedagogical activities, needs attention and development at the scientific level.

It is worth mentioning that the problem of orphanhood has always existed. Natural disasters, epidemics, catastrophes, terrorist attacks, wars, labor migration of parents, alcoholism, drug addiction, deprivation of parental rights under current law are among the main reasons that children are left without parental care – biological or social orphans [5, 166].

The purpose of the article is to draw attention of the scientific community to the problem of orphanhood and to highlight one of the effective methods of working with orphans in the psychological and pedagogical activities of psychologists, teachers and educators.

For in-depth coverage of this topic, first of all, its important aspects should be briefly revealed. Historically, in our lands, even during the reign of the Kiev knyaz, social and psychological protection of orphans was carried out on the basis of theological teachings. This was a solid basis for the formation of their spiritual values, at the same time they were taught the basics of literacy, working professions, etc. [5, 167].

At the same time, we note that at the end of the XIX century the category of «orphans» who applied for state aid included: «complete orphans» – children who lost both parents as a result of their death; children of «gray» and «poor» (disabled); illegitimate children whose

mothers needed help raising a child; temporarily all babies (not older than 10 months), whose mothers due to illness and lack of their own funds were temporarily forced to give the child to a special institution; dumplings delivered by the police. An orphan is a child who is temporarily or permanently outside the family environment due to the loss of parents, as well as a child who cannot for some reason or for their own interests remain in the family environment and needs protection and assistance [1].

However, if the child who has lost his parents has some relatives, they could take them to their family for upbringing and raise them as their own. Everything changed during the Soviet era, when after the Second World War (1939–1945), the number of orphans increased significantly. In order to «survive», orphans committed crimes, hooliganism, theft, murder, etc. In order to minimize this problem, orphanages, boarding schools, colonies for minors, etc. began to open. The state has fully assumed the responsibility of maintaining, providing, re-educating, if necessary, this category of orphans. In accordance with historical changes, there have been changes in the upbringing of orphans in modern Ukraine. However, today, the problem of orphans is not comprehensively addressed, many issues such as: social, legal, moral and other aspects need constructive analysis and implementation at the state level.

A brief definitive analysis of keywords is worth being conducted in the article. Thus, biological orphans are children who grow up without parental care, whose parents have died. Social orphans are children deprived of parental care, orphans with «living» parents, in particular children whose parents are deprived of parental rights for various reasons (alcoholics, drug addicts, prisoners, etc.), abandoned their children, evading parental responsibilities, as well as the children of migrant workers who are not raised by parents (relatives: grandparents, aunts, etc.). Note that the children of migrant workers, today, are also considered orphans who have been left without parental care, but they are called – «Euro-orphans». Orphans are characterized by a number of certain features (psychological, physiological, spiritual, emotional, etc.). This situation is caused by the fact that such children do not receive enough attention and care for harmonious development (mental, physiological, spiritual, etc.) [5, 167].

Attention is paid to the category of «orphan youth», which requires a differentiated approach. Orphan youth is a special socio-demographic group (aged 14-16 (lower age limit) to 25-30 years or more (upper), which due to various reasons (death of parents, criminal activity, mental disorders, addiction) is brought up and grows without a family. The role of parents is performed by guardians, foster parents, educators of boarding schools.

This period of growing up is associated with social maturity: completion of boarding school, the beginning of an independent career, issues of a material nature, marriage, birth of children, and so on. These stages of life of an orphan do not occur simultaneously, but they are different, and not always positive and successful. This is dictated, first of all, by the specifics of education and conditions of upbringing of such children (closed institutions, orphanages, family orphanages or foster families); education of their independence and self-confidence, skills and desire in solving various issues of legal, personal and domestic nature. The choice of preventive methods of influence and achievement of the set tasks on preventive education and upbringing of a young person with the status of an orphan depends on the type of institution in which the orphan was brought up.

The formation of a young orphan's personality is influenced by social factors, such as peers, reference groups, important authorities, society, social networks and others. However, if for children who live in a family, it is the primary source in the development and formation of values and value orientations of the child, its adaptation and socialization to life in society, then in this regard, orphans do not have such a family. Accordingly, the influence of these institutions on the formation, development, formation and socialization of orphans becomes significant, but according to statistics, not always positive and youth self-awareness and lifestyle of orphans need to be corrected.

Socialization – is the involvement of man in the social environment, through its acceptance and transformation into their own life world, in accordance with their requirements and capabilities, individual traits, achievements and social experience in its broadest sense. Socialization occurs through imitation, suggestion, transfer of experience and gaining various impressions in life situations:

- is the process of consistent entry of the individual into the social environment, accompanied by the assimilation and reproduction of the culture of society, due to human interaction with spontaneous and purposefully created living conditions at all his age stages;

- is a two-way interdependent process of interaction between man and the social environment, which involves its inclusion in the system of social relations both through the assimilation of social experience and independent reproduction of these relations, during which a unique personality is formed;

- is the mastery of norms and rules of life in society, knowledge and skills to build relationships that allow individuals to acquire the following characteristics: attitude to another person as self-worth, the ability to self-sacrifice as a condition or way to implement such attitudes to others, creative life, ability to free will, the ability to project the future, internal responsibility to yourself and other people, the desire to understand the meaning of life;

- it is a process and result of assimilation and active reproduction by a person of socio-cultural experience (knowledge, values, norms, traditions) on the basis of his activity, communication and relations, an obligatory factor of personality development. Thus, socialization – is the process of human entry into society through the assimilation of generally accepted values, norms and rules of life [3].

For orphans, the process of socialization is important and leading in life. First of all, the formation of a young person's personality is carried out under the influence of social institutions, the most important of which is the family, which, as already mentioned, is not in our category. However, other institutions have a significant impact on the socialization of orphans, including: educational institutions (vocational school, higher vocational school, institutions of higher education), youth organizations, natural groups, communities, reference groups, the Internet, the media, the Church etc. This number of institutions gives the young person the opportunity to choose and understand the world around him, and a certain level of socialization.

Originality. It is a well known fact that orphan youth have certain disorders of socialization of the individual. Usually, this is reflected in later life. This provides grounds for the introduction of an effective method of

«living book» as the latest psychological and pedagogical technology for social support, preventive education and upbringing and preparation for independent «adult» life of orphans.

First of all, we note that «psychological and pedagogical technology» is a meaningful technique of implementing a system of all components of the psychological and pedagogical process, aimed at achieving this goal.

The main features of psychological and pedagogical technology are as follows:

- a) conceptuality – a clear, consistent psychological and pedagogical development of the goals of teaching and education;

- b) diagnostic definition of goals – theoretical and prognostic study of conditions, methods, means of implementation of psychological and pedagogical innovations, forecasting the results of educational activities;

- c) cost-effectiveness (expresses the quality of the educational process) – structuring, organizing, consolidating information that must be perceived and assimilated;

- d) algorithmicity, design – the division of technology into stages, repetition and rhythm of actions that provide a didactic result;

- e) adjustment – the development of psychological and pedagogical skills that allow to make procedural changes in technology while maintaining the main didactic goals;

- f) visualization – complex application of technical, computer means of training and control.

In educational practice, the following levels of functioning of psychological and pedagogical technology are distinguished:

- general psychological and pedagogical, which represents a holistic educational process in the region, educational institution and identical to the psychological and pedagogical system, as it contains a set of goals, tools and methods of teaching (education), algorithm of teachers, psychologists, social workers, educators and students;

- subject-methodical, which outlines the use of technology as a separate method within one subject;

- local, in which psychological and pedagogical technology is implemented as a technology of individual parts of the educational process in order to solve certain didactic and educational tasks [4, 12-13].

The method of «living book» is referred to the third level of psychological and pedagogical

technology with an innovative approach. Such a method involves the use of innovations to solve psychological and pedagogical problems – locally, especially the target audience (orphan youth), as well as the speaker (happy adult) – an orphan in the past, who has achieved some success in life and can tell from his own experience the history of formation, achievement, adaptation and socialization.

A «living book» is a person who seeks to speak openly about his status without being ashamed or hiding it. He is ready to discuss controversial issues, facilitate discussions, be able to reveal the secret pages of his life related to violence, humiliation, stigmatization, etc. and share life experiences of overcoming such situations. Such a person should be open in communication, positive-emotional and focused on the optimistic direction of the conversation-story. Even if the story is about negative experience in the life of a «living book» (because, as a rule, there are such), it is always worth noting the positive result of solving such life trials that will motivate the audience of orphans to the final conclusions: whatever happens in life, there is always a way out, and there will be people who will help.

The «living book» method is extremely effective, as orphans perceive a person who acts as a «living book» a priori as their own and can openly ask questions, communicate, entrust them with the most secret pages of their lives and ask for help.

The «living book» can be invited to both group and individual «readings». It already depends on the goal set by the organizers

(teachers, psychologists, educators) who work with orphans. However, difficulties still arise in finding such a person. First of all, it should be an adult and responsible person (in the past an orphan) who wants to tell strangers about his status and experience objectively, and sometimes critically; clearly understand the essence of the title of the «Book», which it can become; be ready to answer incorrect questions, not to worry about it and be able to calmly explain his point of view; ready to answer the same questions; ready to end the conversation if the need arises; agree to take part in the event (which is scheduled for a specific day and time) [2, 7].

Conclusions. According to statistics, a small percentage of orphans will succeed in the future. There are a number of reasons for this problem that should be mentioned: the crisis of public and state institutions that ensure the observance of fundamental rights and freedoms of the child (emergency housing, job security, etc.); negative impact of society on socialization and personality formation in social, moral, intellectual and physical terms (full state support), which involves providing the orphan with his basic needs on the one hand, but negatively affects socialization and adaptation to life in society. Hence the problems with the ability to manage money, plan the budget, the ability to cook, arise. And, such difficulties motivate orphan youth to look for easier ways to earn money and get away from reality.

The prospects for further research can be seen in presenting the results of the study in the context of preparing orphan youth for family life.

Список використаних джерел

1. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка в схемах і таблицях : навч. посіб. / О. В. Безпалько. – К. : Логос, 2003. – 134 с.
2. Жива бібліотека : творчість та інновації : методичні поради / Хмельницький ОУНБ ім. М. Островського. – Хмельницький, 2012. – 19 с.
3. Коробова Л. О. Особливості соціалізації дітей в умовах дитячого будинку / Л. О. Коробова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dspace.udpu.org.ua:8080/jspui/bitstream>. – Назва з екрана.
4. Чепіль М. М. Педагогічні технології : навч. посіб. / М. М. Чепіль, Н. З. Дудник. – К. : Академвидав, 2012. – 224 с. – (Серія «Альма-матер»).
5. Шиделко А. В. Сирітство в Україні : психологічні особливості біологічних і соціальних дітей-сиріт / А. В. Шиделко // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. Львів, 2018. – Вип. 2. – С. 165-173.

References

1. Bezpalko O. V. Sotsialna pedahohika v skhemakh i tablytsiakh [Social pedagogy in schemes and tables: textbook]: navch. posib. / O. V. Bezpalko. – K. : Lohos, 2003. – 134 s. (in Ukrainian).
2. Zhyva biblioteka : tvorchist ta innovatsii : metodychni porady [Living library: creativity and innovation] / Khmelnytskyi OUNB im. M. Ostrovskoho. – Khmelnytskyi, 2012. – 19 s. (in Ukrainian).
3. Korobova L. O. Osoblyvosti sotsializatsii ditei v umovakh dytiachoho budynku [Features of socialization of children in the conditions of an orphanage] / L. O. Korobova [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://dspace.udpu.org.ua:8080/jspui/bitstream>. – Nazva z ekrana. (in Ukrainian).

4. Chepil M. M. Pedagogichni tekhnolohii [Pedagogical technologies] : navch. posib. / M. M. Chepil, N. Z. Dudnyk. – K. : Akademvydav, 2012. – 224 s. – (Seriiia «Alma-mater»). (in Ukrainian).

5. Shydelko A. V. Syritstvo v Ukraini : psykhologichni osoblyvosti biolohichnykh i sotsialnykh ditei-syrit [Orphanhood in Ukraine: psychological features of biological and social orphans] / A. V. Shydelko // Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Seriiia psykhologichna. Lviv, 2018. – Vyp. 2. – S. 165-173. (in Ukrainian).

Резюме

Шиделко А. кандидат социологических наук, доцент,
Львовский государственный университет внутренних дел

Кузьо Л. кандидат психологических наук, доцент,
Львовский государственный университет внутренних дел

**«ЖИВАЯ КНИГА» КАК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ТЕХНОЛОГИЯ
ВОСПИТАНИЯ СИРОТ**

Освещена проблема воспитания детей-сирот. Представлен краткий анализ социально-исторического явления сиротства, опеки детей-сирот в конце XIX в., а также воспитание и обеспечение детей-сирот в советское время и на современном этапе. Цель статьи – обратить внимание научного общества на проблему сиротства и осветить один из эффективных методов работы с детьми-сиротами в психолого-педагогической деятельности психологов, педагогов, воспитателей.

Ключевые слова: дети-сироты; сиротская молодежь; социализация; воспитание; «Живая книга».

Резюме

Шиделко А. В. кандидат соціологічних наук, доцент
Львівський державний університет внутрішніх справ

Кузьо Л. І. кандидат психологічних наук, доцент,
Львівський державний університет внутрішніх справ

**«ЖИВА КНИГА» ЯК ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА ТЕХНОЛОГІЯ
ВИХОВАННЯ СИРИТ**

Висвітлено проблему виховання дітей-сиріт. Представлено короткий аналіз історичних аспектів виникнення явища сирітства й опіку над ними наприкінці XIX ст., за радянських часів, і на сучасному етапі. Мета – звернути увагу наукового товариства на проблему сирітства й висвітлити один із ефективних методів роботи із дітьми-сиротами у психолого-педагогічній діяльності психологів, педагогів, вихователів.

Проведено короткий дефінітивний аналіз ключових слів дослідження: біологічні діти-сироти, соціальні діти-сироти, євро-сироти, сирітська молодь, психолого-педагогічна технологія, метод «живої книги», «Жива книга». Зазначено, що на формування молоді особистості сироти чинять вплив соціальні чинники, це однолітки, референтні групи, вагомі авторитетні особи, соціум, соціальні мережі та ін. Однак, якщо у дітей котрі живуть у сім'ї, вона є періодджерелом у розвитку й формуванні цінностей дитини, адаптації й соціалізації її до життя у суспільстві, то у дітей-сиріт сім'ї немає. Вплив означених інституцій на формування, становлення й соціалізацію дитини-сироти набуває вагомого рівня, проте, не завжди позитивного характеру й молодіжна самосвідомість і стиль життя у сирітської молоді потребує корекції.

Розкрито метод «живої книги» – який є третім рівнем психолого-педагогічної технології з інноваційним підходом. Метод передбачає використання нововведення для розв'язання психолого-педагогічних задач – локально, передусім, цільову аудиторію (сирітську молодь), а також спікера (щасливого дорослого) – дитину-сироту в минулому, котра досягла певного успіху в житті та може розповісти з власного досвіду свою історію становлення, успішних досягнень тощо. «Жива книга» – це людина котра відкрито говорить про свій статус не соромлячись і не приховуючи його. Обговорює спірні питання, сприяє дискусії, уміє розкрити потаємні сторінки свого життя пов'язаного із насиллям, приниженням, стигматизацією тощо і ділиться життєвим досвідом виходу із таких ситуацій. Така особистість має бути відкритою у спілкуванні, позитивно-емоційною й націленою на оптимістичний напрям ведення бесіди. Наголошується, якщо розповідь про негативні історії у житті «живої книги» (бо, як правило, такі мають місце), варто завжди зазначати позитивний результат вирішення таких життєвих випробувань, що мотивуватиме аудиторію сирітської молоді до кінцевого підсумку: щоб не сталося у житті, завжди є вихід, і знайдуться люди, котрі допоможуть. Констатовано, що метод «живої книги» є надзвичайно дієвим, так як сирітська молодь людину, котра виступає у якості «живої книги» апріорі сприймають як свою і можуть відкрито задавати запитання, комунікувати, довірити їй найпотаємніші сторінки свого життя й попросити допомоги тощо. «Живу книгу» можна запрошувати як на групові, так і індивідуальні «читання», це залежить від мети, яку ставлять собі організатори (педагоги, психологи, вихователі), котрі працюють із сирітською молоддю.

Ключові слова: діти-сироти; сирітська молодь; соціалізація; виховання; «жива книга».